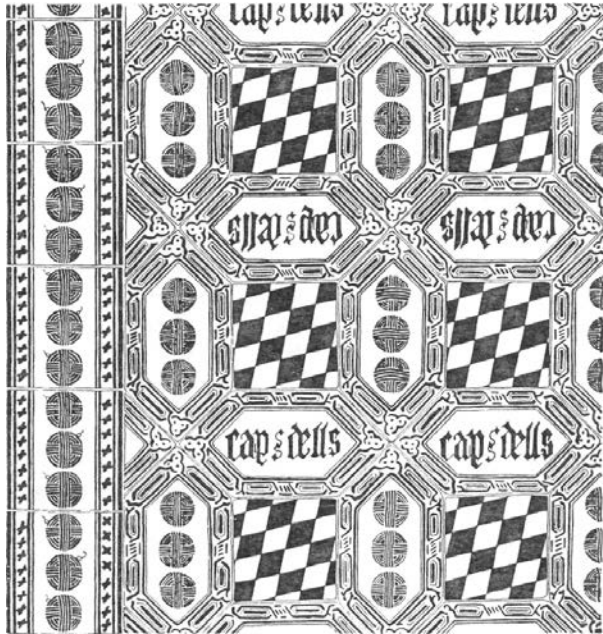

CABDELLS

REVISTA D'INVESTIGACIÓ
DE L'ASSOCIACIÓ CULTURAL
CENTELLES I RIUSECH

Núm. 20 · Oliva · 2022

Director:	Manel Arcos i Martínez
Consell de Redacció:	Antoni Esteve Blay, Alejandro Cardona Ballester, Pura Peiró Bertomeu, Joan Francesc Pi i Aparici, Francesc Devesa i Jordà, Rosa Maria Girau Borràs i Josep Sendra Molió
Disseny de coberta:	Salvador Mañó Fenollar
Edició:	Manel Arcos i Martínez
Traducció a l'anglès:	Jesús Cerdà Tortosa
Fotografies:	Totes aquelles imatges, en què no s'indica l'autoria i/o pertinença al respectiu peu de foto (o s'hi especifica al començament de l'article), han estat facilitades pels mateixos autors dels textos.
Edita:	Associació Cultural Centelles i Riusech Apartat de correus 458 46780 Oliva (la Safor, País Valencià)
Col·labora:	Ajuntament d'Oliva - Regidoria de Cultura
Amb el suport de:	Institut Ramon Muntaner Fundació Privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana
Dipòsit legal:	V-3511-2002
ISSN:	1577-7596
Maquetació i impressió:	OVO Soluciones Gráficas Desembre 2022

CABDELLS té una periodicitat anual.

CABDELLS no es responsabilitza necessàriament del contingut de les col·laboracions que s'hi publiquen.

CABDELLS s'intercanvia amb tot tipus de publicacions sobre història, patrimoni, literatura, art i etnologia que ho sol·liciten.

ÍNDIX

El Castellar (Oliva): Una primera aproximació i algunes perspectives de futur.....	5
ANTONI JOSEP VERGEL DOS SANTOS	
L'enginy d'Oliva. Procés de recuperació.....	45
ENRIC PELLICER LLOPIS	
Tres olivers als camps de concentració nazis.....	95
VICENT MALONDA MESTRE	
La Mare del Déu del Rebollet, patrona d'Oliva (primer centenari, 1922-2022).....	141
ALEJANDRO CARDONA BALLESTER	
Resums/Abstracts.....	199
Índexs dels CABDELLS anteriors.....	205

EL CASTELLAR (OLIVA): UNA PRIMERA APROXIMACIÓ I ALGUNES PERSPECTIVES DE FUTUR

ANTONI JOSEP VERGEL DOS SANTOS
Arqueòleg

1. INTRODUCCIÓ: LA FORJA DEL PROJECTE

El Castellar (veg. imatge 1) és el gran desconegut d'Oliva.¹ Un castell extraradi, en el límit del terme municipal i amb estructures que, des de lluny, no semblen cridaneres. Ni el fet de trobar-se visible des d'una via de comunicació ancestral en funcionament des del s. VI aC, com és la del Camí Vell de Pego, ha ajudat a la percepció de la seua existència en la societat olivera. Tampoc en la comunitat acadèmica, més enllà de la necròpoli ibera, no s'ha escrit el que mereix un turó que reuneix un BIC,² un BRL,³ vestigis d'arquitectura declarada Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO l'any 2017 i dos jaciments arqueològics claus per a entendre la societat ibera en el nord de la Contestània.

L'arqueologia en aquest indret no acaba en allò visible, el corral o el castell, ja que el *hisn*⁴ (BIC) es superposa a un *oppidum*⁵ iber que estaria actiu, de forma contínua o no, almenys des de principis del s. V aC fins al canvi d'era. Associat al poblat fortificat en qüestió trobem la necròpoli, excavada l'any 1924 pel Museu Arqueològic de Catalunya

1. El present article es constitueix com l'acta de la conferència organitzada per l'Associació Cultural Centelles i Riusech i impartida per l'autor el dia 25 de març de 2022 a Oliva.

2. Bé d'Interés Cultural. Atorga màxima protecció a nivell estatal.

3. Bé de Rellevància Local. Atorga el segon nivell de protecció a nivell estatal.

4. Un *hisn* és una fortificació amb unes funcions polítiques, defensives i territorials concretes que en l'estat actual de la qüestió no podem assegurar que tinguera el Castellar. Al llarg de la publicació ens detindrem en el control de la via de comunicació, la presumptament efímera ocupació o els jaciments andalusins més propers, aspectes que aporten llums a les ombres que envolten aquest debat.

5. Decidim utilitzar aquest terme sabedors de la controvèrsia existent al seu voltant. Per a un breu resum, vegeu I. FUMADÓ ORTEGA, «*Oppidum*. Reflexiones acerca de los usos antiguos y modernos de un término urbano», dins *SPAL: Revista de Prehistoria y Arqueología*, 22, Sevilla, 2013, pp. 173-184.

baix la direcció de José Colominas, i publicada en diversos articles monogràfics que encetarien una llarga tradició historiogràfica (Colominas, 1925; 1931; 1944).

Imatge 1. *Hisn del Castellar (Oliva).*

El turó que anomenem Castellar conté, a més, les restes estructurals del corral del Dorador, escenari de diversos episodis emmarcats dins del bandolerisme valencià i, de forma especial, en la Guerra Civil Espanyola, convertint-lo, aquests últims, en BRL. Tampoc no podem deixar de banda l'extensa varietat de vestigis d'arquitectura en pedra seca, declarada Patrimoni Mundial de la Humanitat, que es detecten per tot arreu del turó.

Justificada la rellevància del jaciment, l'estat actual en què es troba és inadmissible. Prova de la seua inaccessibilitat són les paraules d'un periodista quan, amb motiu de l'aprovació de la subvenció, ens va voler fer un reportatge en el jaciment *in situ*: «haurem de fer-ho baix, a la carretera, dans veig perillar greument la meua integritat física». Però també els espolis de què és objecte constantment, les patologies arquitectòniques que van agreujant-se amb el pas del temps, l'impacte mediambiental o l'oblit en la societat són aspectes degeneratius sobre els quals urgeix intervindre.

La nostra reivindicació del jaciment del Castellar i el seu estat deplorable es va iniciar l'any 2019, majoritàriament per xarxes socials. Ara

bé, el punt d'inflexió vindria el dia 30 de maig de 2021, quan vam veure en la inauguració dels Pressupostos Participatius de la Generalitat Valenciana l'oportunitat d'anar un pas més enllà en la nostra contribució a la dignificació del Castellar: la possibilitat d'aconseguir una dotació econòmica. Fou així com presentàrem una proposta per a l'elaboració d'un parc arqueològic, la qual fou aprovada amb un pressupost de 165.000 € per a executar la primera de les fases: la compra dels terrenys i la confecció del pla director.

2. EL JACIMENT

2.1 CONTEXT GEOGRÀFIC

A l'extrem nord-est de la serra de Mostalla, en una de les seues últimes estrebades, es troba la partida del Castellar, de la qual, el turó sobre el qual descansa el castell, n'és el nostre objecte d'estudi. Benirrama al nord-est, Montaner a l'oest i el Tossal Roig al sud són les partides confrontants. El turó té una altura màxima de 154,35 metres, que li confereix bona visibilitat cap a les planures al·luvials de Pego i Oliva, emmarcades en el golf de València. La posició del Castellar el dota de proximitat cap a quatre ambients naturals de natura distinta: el muntanyós, en la serra de Mostalla, el fluvial, en un punt intermedi entre els rius Bullent i Gallinera, el marjalenc, amb els primers aiguamolls al peu del turó i el marítim, amb la mar Mediterrània a escassos 4'5 km. El sistema càrstic en roca calcària farà de l'extracció una activitat relativament senzilla i productiva.

2.2 L'ÈPOCA IBÈRICA

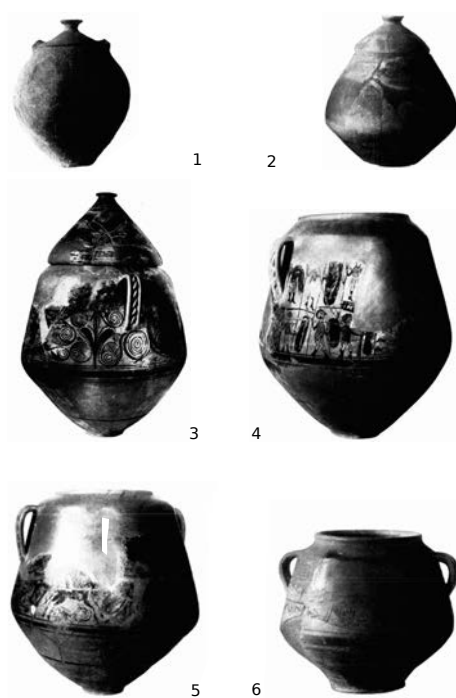
Els vestigis arqueològics d'època més antiga en el Castellar els representen diferents tipus ceràmics que venen produint-se, almenys, des del s. v aC. Ens referim de forma específica a les urnes d'orelletes trobades en la necròpoli. Una d'elles, batejada per Colominas com Sèpulcro 1 i conservada en la seua forma completa (veg. làmina 1; 1) al Museu d'Arqueologia de Catalunya;⁶ i l'altra, representada per la tapa-

6. A partir d'ara, MAC.

dora, present al Col·legi dels Franciscans d'Ontinyent. Dues dècades després de l'excavació, continuaven datant-se en els finals del s. iv aC i principis del s. iii aC (Colominas, 1944, 160), però jaciments amb fases cronològiques contemporànies com el tossal de Sant Miquel (Llíria) (Bonet i Mata, 1997, 33, fig. 3; 8), la Carència (Torís) (Fletcher *et alii*, 1976, 87-88) o la Vital (Gandia) (Vives-Ferrándiz i Mata, 2006) al nord o El Molar (San Fulgencio) (Peña, 2003), Ifac (Calp) (Aranegui, 1973) o Altea la Vella (Morote, 1981) al sud, per citar alguns exemples al País Valencià, han permès datar cronològicament aquest tipus en la segona meitat del s. vi i la primera meitat del s. v aC. En l'urna Sepulcro 2 del MAC (veg. làmina 1; 2), s'observa una evolució estilística i formal del recipient d'incineració que denota una cronologia posterior. La base és més ampla, s'augmenta i rebaixa el punt de màxima amplitud, desapareixen les orelletes i s'estilitza la tapadora, amb el guany d'altura i la forma corba que adopten les seues parets. L'evolució tipològica de les quatre urnes restants es manifesta en la pèrdua de les orelletes en favor de nanses de nucli trenat junt amb l'augment del diàmetre de la boca i la reducció en la base (excepte en l'urna 6). Els punts de màxima amplitud es converteixen en pseudocarenes i s'apliquen tècniques pictòriques amb motius vegetals en l'urna 3 (veg. làmina 1; 3), zoomorfs en l'urna 5 (veg. làmina 1; 5) i antropomorfs en l'urna 4 (veg. làmina 1; 4). La mida també tendeix a ser major en els moments cronològics més avançats.

D'aquestes sis urnes, la batejada per Colominas com Sepulcro 4, més coneguda com *el Vas dels Guerrers*, ha sigut la de major transcendència degut a la seua excepcionalitat: una escena bèl·lica que recorre el cos del vas a mode de relat. Més enllà de les innumerables interpretacions presents en la bibliografia, que no han cessat des del moment de l'excavació,⁷ per a la reconstrucció de la panòpia ibera (veg. figura 1),

7. Vegeu Colominas Roca (1925), Bosch Gimpera i Serra Ràfols (1929), Colominas Roca (1931), Ballester Tormo (1934), Pericot Garcia (1934), Fletcher Valls (1943), Bosch Gimpera (1944), Colominas Roca (1944), Blanco Freijeiro (1950), Bosch Gimpera (1958), Tarradell (1961), Pla Ballester (1964), Pla Ballester (1966), Tarradell (1968), Llobregat Conesa (1972), Pla Ballester (1973), García y Bellido (1976), Blázquez (1977), Pericot Garcia (1979), Aparicio *et alii* (1983), Maestro (1989), Olmos *et alii* (1992), Aranegui Gascó (1998), Aranegui Gascó (2001-2002) i López Bravo (2002).

Làmina 1. Urnes del Castellàr, a partir de Colominas Roca (1944). Escala aproximada segons l'original.

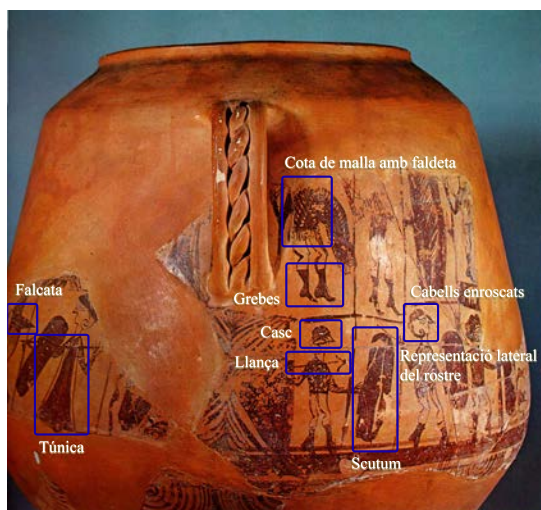

Figura 1. Elements en el Vas dels Guerrers, a partir de Pericot (1979, 129, làm. 172).

el Vas dels Guerrers és una de les majors fonts d'informació, i també és un reflex dels valors guerrers aristocràtics d'aquesta societat. Tanmateix, tot i que és evident que a inicis del s. II aC, moment de confecció de la tenalla, la guerra aristocràtica ja havia desaparegut feia segles de la Mediterrània, el Vas dels Guerrers s'erigeix com una prova tangencial del desenvolupament de la guerra grupal en la societat ibera, així com de la utilització del cavall amb finalitats bèl·liques. Es tracta d'una tenalla de tipologia A.I.2.1.1., segons la classificació de Consuelo Mata i Helena Bonet (1992), pictòricament integrada en l'anomenat estil Oliva-Llíria, amb representacions antropomorfes en un context bèl·lic. En l'escena podem observar com un grup es defensa en el que sembla ser l'escenificació d'una muralla, i l'altre l'ataca. Els defensors estan dibuixats a escala menor, denotant el seu complex d'inferioritat en algun camp, encara que, tot i així, estan eixint vencedors de l'encontre: han ferit diversos dels atacants que es troben agonitzant en el terra. Carmen Aranegui (2001-2002, 236) ha interpretat l'escena, sense paral·lels coneguts, com una batalla ancestral, que havent ocorregut o no, queda en la memòria col·lectiva de la societat ibera com un instrument per a reafirmar-se com a cultura.

Tot i que el registre funerari siga el més important en l'àmbit de cultura material, per haver estat l'únic context en ser objecte d'excavacions arqueològiques, fruit de prospeccions a finals del s. XX i donacions particulars, el Museu Arqueològic d'Oliva conté, entre d'altres, una quantitat considerable de materials amfòrics, ceràmiques comunes i vaixel·la fina. Un estudi detallat dels materials escapa de les pretensions i possibilitats d'aquest article (que recordem que no és més que la transcripció d'una conferència), pel que, a mode d'exemple, només ens aturarem en un període cronològic i cultural ben concret, del que mai no n'hem sentit parlar ni llegit, però del que el Castellar ofereix un interessant ventall de possibilitats: la romanització.

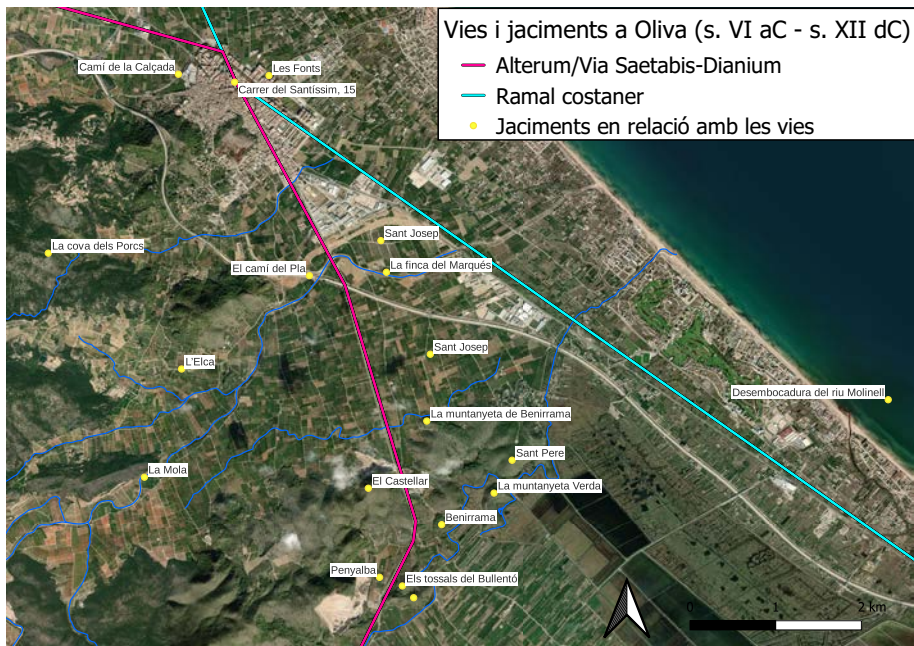
La quantitat d'importacions itàliques presents al jaciment ens parlen, a través de la materialitat, de l'encontre cultural entre dues societats: la ibera i la romana. La presència romana en la Península es remunta als temps de la Segona Guerra Púnica, que comença amb la destrucció de Sagunt el 218 aC. A partir d'aquest moment, la influència de l'òrbita romana en els territoris ibers anirà augmentant a diferents ritmes segons les posicions geogràfiques fins que, llevat de trets residuals, la cultura

ibera quede absorbida per la romana en menys de dos segles. En el mateix Vas dels Guerrers trobem una de les primeres proves de romanització iberes: l'adopció de l'*scutum* (veg. figura 1), l'arma defensiva romana per excel·lència, incorporada a finals del s. III aC. Cronologies lleument posteriors ens indiquen les ceràmiques de tipus Campaniana A i tipologia Lamboglia 33b (veg. làmina 2; 6), que ens mostren una romanització no sols en la forma de fer la guerra, sinó també en els gustos, costums i ritus socials. Parlem del *symposium* o acte de prendre vi, del qual, també queden en el jaciment restes dels seus contenidors, en forma de fragments d'àmfora: alguns exemplars de presumptes Dressel 1B amb pasta vesubiana (veg. làmina 2; 1), i per tant importada des del golf de Nàpols, i altres de tipologies Lomba do Canho (veg. làmina 2; 2), provinents de terrisseries lusitanes. Passant per les campanianes B-oides, de tipologia Lamboglia 1 (veg. làmina 2; 7) arribem a la *terra sigillata*, tant d'origen itàlic (veg. làmina 2; 3) com gàl·lic (veg. làmina 2; 4) que culmina un recorregut sense interrupcions de més de dos-cents anys testimoniats en l'àmbit de materials arqueològics.

Làmina 2. Ceràmiques d'importació presents a l'*oppidum* del Castellar.

Altres proves com el canvi en els patrons d'assentament podrien completar aquest panorama, ja que a poca distància, en el tossalet de les Mondes (Pego) (Gisbert, 1980), en el moment d'abandonament del Castellar es genera una vila romana primerenca, en altura, que suposa un estadi intermedi, de transició, a l'igual de la muntanyeta de Sant Miquel (l'Alqueria de la Comtessa) i el Rabat (Rafelcofer), a cavall entre els *oppida* ibers fortificats en altura i les *villae* romanes en pla. És així com trobem al *territorium de Dianium* diverses⁸ viles en petits promontoris, parcialment protegides en una època que encara no es regeix per la *pax augustea* i en què els possibles conflictes socials en conjunció amb la concepció ibera arrelada dels *oppida* promouen unes viles en altura dominant les principals vies de comunicació (en aquest cas, l'*Alterum* i el ramal costaner) (Vergel, n. p.) (veg. mapa 1).

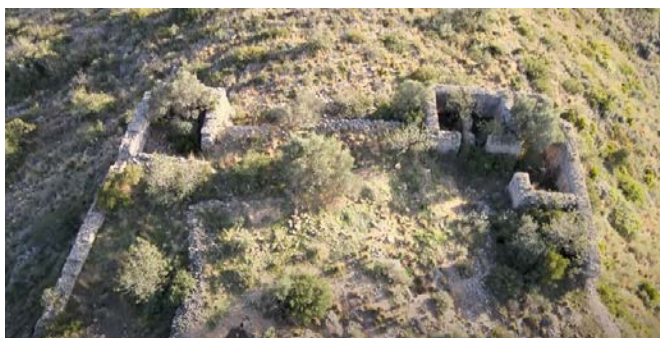

Mapa 1. L'*Alterum*, via articuladora del poblament, en el seu pas al peu del Castellar.

8. L'Alcúdia (Vilallonga), la Daia (Alfauir), la Vall del Peixet (Xàbia), el Pla de la Font (Ondara)...

2.3 EL 'HISN'

El *hisn* presenta una planta rectangular de 58 x 40 m (uns 2 km²) amb una grossària mitjana dels murs de 1'25 m. En la part frontal de la fortificació, al sud, trobem dues torres, una en cada extrem, flanquejant l'entrada, que lluny de trobar-se en el centre, es disposa en la torre sud-oest, protegida per un doble accés en colze amb un passadís intermedi. Tot i que les torres en qüestió no superen en grossor la resta de la fortificació, més aïna el contrari, la complexitat en l'entrada mostra una clara voluntat i coneixements tècnics de defensa (veg. imatge 2). És ben conegut que l'accés en colze genera un angle de tir favorable per al defensor mentre que priva l'atacant d'una via de fugida. És a dir, s'està millorant la capacitat d'atac i defensa alhora. L'enemic queda a mercé de fletxes, llances, pedres, foc, etc.

Imatge 2. Part frontal del *hisn* del Castellar.

Es tracta d'una tècnica típicament andalusí. La podem observar a altres *husûn* de la comarca, com en l'entrada a l'albacar del Bairén. En el cas del Castellar, aquest fenomen es porta a l'extrem amb la introducció d'un estret passadís en el qual el perill per a l'invasor és encara major, en quedar encaixonat pels quatre punts cardinals. Tot i així, si s'aconsegueix endinsar fins al final, encara s'ha de sortejar altra eixida en angle recte. Com podem imaginar, tots tres elements en conjunció fan, de l'entrada de la fortificació, un punt pràcticament infranquejable. Destaca la funció purament d'obstrucció del primer colze des de l'exterior, ja que amb aproximadament la meitat del grossor que la resta de la construcció, no podria acomplir més comesa estructural ni de resis-

tència. Altre tret destacable és la planta de la torre, amb el va d'entrada en el punt central del mur interior, coincident amb altre mur perpendicular que, a més de compartimentar-la en dos espais, podria presentar funcions de sustentació d'una probable planta superior. Aquests trets en conjunt duen a pensar en la funcionalitat de magatzem, que no impediria tampoc albirar vianants en la via de comunicació ancestral o fer-la servir com a espai d'atac davant un possible assalt. Una excavació arqueològica podria determinar si aquest mur central formava part de la construcció primigènia o fou el resultat d'una reforma posterior, com incita a plantejar-se la seua posició i la comparació amb la planta de la torre est, de major senzillesa arquitectònica. També el seu va d'entrada presenta una ubicació diferent, en l'extrem nord del mur est. Respecte a dimensions, la torre est compta amb 9'3 x 6'6 m i forma rectangular, mentre que l'oest, amb 7 x 6'4 m, mostra una tendència quadràtica. Un llenç de 14'6 m les uneix conformant la part sud de la fortificació.

De les parts est i oest són destacables els contraforts amb funcions de sustentació de l'aterrament de l'interior del *hisn*, a més d'actuar com a possibles miradors cap a la zona marítima i interior respectivament. Cadascun es situa en un punt diferent, el més dèbil del llenç, determinat per condicions orogràfiques. La part oest és força escarpada i, per tant, inaccessible. A la part nord-est ens trobem amb un aljub de 7'7 x 6'4 m, excavat en roca viva i que dota de sentit a la fortificació, ja que sense emmagatzemament d'aigua no hi ha possibilitats de resistència. La part del tancat pel nord és la pitjor conservada, ja que no manté una continuïtat en el llenç. Els potents desnivells, així com les vibracions o possibles projectils emesos en les tasques d'extracció de la pedrera han pogut propiciar l'ensorrament de l'estructura.

Deixant de banda la planta (veg. figura 2), la fàbrica segueix revestint-se d'importància a l'àmbit cultural, cronològic, però sobretot arquitectònic en la comprensió de la fortalesa. La disposició de les roques en la totalitat de la construcció és de filades regulars horitzontals amb incrustacions ceràmiques que, fruit d'un estudi detallat, podrien arribar a actuar com a fòssil director. Els murs perimetrals presenten una fàbrica a base de tapials amb dos elements diferenciats: el primer, a mode de sòcol, una tàpia revestida de roques amb diverses tècniques de treball, des del carreu (veg. imatge 3), passant per les roques simplement desbastades o altres sense cap tipus de cura més enllà de l'extracció

o el reaprofitament. La disposició d'aquests tres tipus ve determinada per les necessitats d'estabilitat que demande l'estructura: així, en zones anguloses i els seus voltants es col·locaran les roques carejades, de la mateixa manera que aquells punts que suporten les càrregues més elevades o es situen en els llocs més inestables.

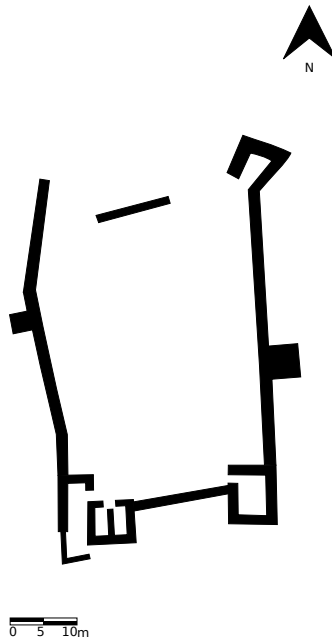

Figura 2. Planta del *hisn* del Castellar.

L'altre element que podem diferenciar ve representat per la projecció vertical de tàpia terrosa amb alta presència d'àrids, sense l'esmentat recobriment d'empedrat. La zona on millor s'observen les empremtes que han deixat les agulles a partir de les quals es sustentava l'encofrat és la transició entre els dos tipus de tàpia, com podem observar a la figura 3. La distància entre filada i filada és d'uns 0'89 m, habitual en aquests moments. Aquesta homogeneïtat resideix en la mesura almohade, el colze mamuní (47'14 cm). Cada caixó tenia, d'altura, aproximadament dos colzes mamunís mitjançant de quatre a sis taulons. Tanmateix, observable en aquest dibuix és la manera en què la construcció s'assenta sobre la roca mare i s'adapta a ella, una superfície ferma i estable idònia per a ser utilitzada com a fonamentació natural.

En la part frontal del *hisn*, tant en l'interior com en l'exterior, resta conservat l'enlluït amb estuc que en alguns punts presenta inscripcions. Una d'elles, la més representativa, situada en el llenç que uneix ambdues torres, a mode de plafó, orientada cap al sol naixent, conté un text en àrab d'aproximadament 4'5 x 0'6 m conservats (veg. imatge 4), que podria ser desxifrat mitjançant un calc i un estudi acurat a mans de filòlegs arabistes. En el passadís, per la part interior, també s'observen marques que semblen ser fruit de diversos recomptes. Es tracta de simples línies rectes, correlatives i paral·leles que semblen haver estat generades amb l'estuc encara tendre, la qual cosa apuntaria a una comptabilitat relacionada amb les obres en realització (material de construcció restant, nombre de treballadors...). Les trobem agrupades en dos punts diferenciats. Un d'ells (veg. imatge 5) amb dos recomptes diferents de huit i sis unitats i altre amb tres recomptes d'onze, quatre i quinze unitats.

Tal vegada, el tret més cridaner del *hisn* és l'absència de ceràmica andalusina. Aquest fet apunta a una ocupació efímera: una construcció ràpida (com s'aconsegueix amb la tècnica de la tàpia), degut a unes circumstàncies concretes i un abandonament igual de ràpid provocat per la desaparició d'aquestes necessitats. Sens dubte, la localització del *hisn* en un promontori que domina la via de comunicació ancestral ja des del s. v aC fa pensar en una funció de control d'aquella.

Comparant la planta i el tipus d'entrada, les característiques torres i les tècniques de construcció, en conjunció amb la funcionalitat i la natura del *hisn*, podem afirmar sense massa reserves que es tracta d'una construcció emmarcada en el regnat del Rei Llop, Ibn Mardanish, al voltant del tercer quart del s. XII, compartint certes característiques formals amb altres *husûn* com els d'El Cabezo del Moro (Cartagena), Santa Catalina (Múrcia), La Asomada (Múrcia) o El Portazgo (Múrcia) (Jiménez i Navarro, 2021; Pozo, 1988).

Tant en el cim de la muntanyeta de Benirrama (Oliva), com al peu del vessant nord-est del tossal de Bullentó (Pego) (veg. mapa 1) es poden observar en superfície materials andalusins. En el primer dels casos, fragments a mà que es corresponen amb *tannurs*, entre altres tipus ceràmics. En el segon, un ventall més variat, incloent fòssils directors del s. XII. Només mitjançant un estudi detallat, fruit d'una intervenció arqueològica, podríem plantejar hipòtesis al voltant de la relació d'aquests dos jaciments amb el Castellar. De moment, cal tindre'ls en compte per proximitat i probable contemporaneïtat.

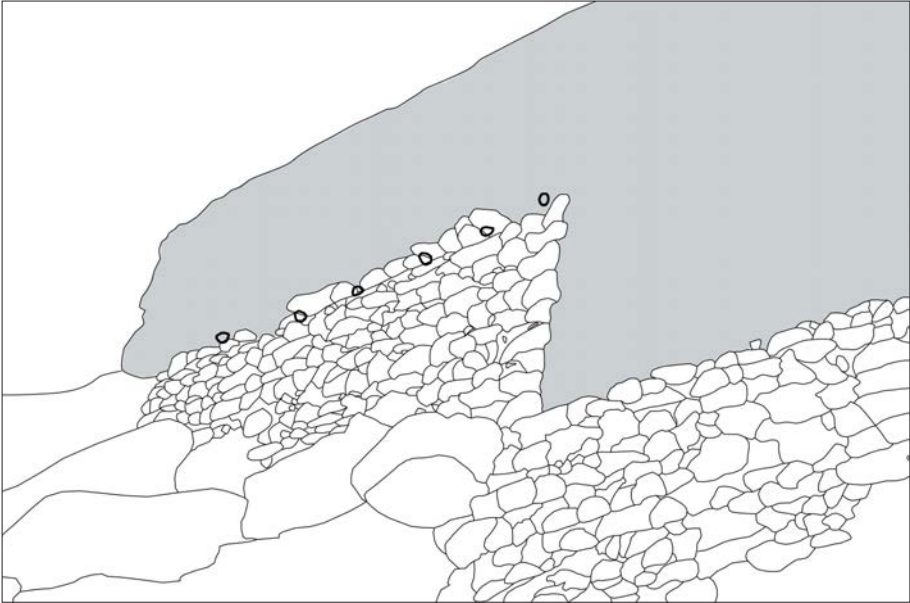

Figura 3. Mur est del *hisn* del Castellar.

Imatge 3. Parament en el mur Est del *hisn* del Castellar.

Imatge 4. Incripció en àrab sobre estuc en el *hisn* del Castellar.

Imatge 5. Marques de comptabilitat en el *hisn* del Castellar.

2.4 EL CORRAL DEL DORADOR

Segons la fàbrica dels seus murs, el tipus d'argamassa utilitzada i alguns elements ceràmics com les teules planes, pot datar-se el moment de construcció del corral del Dorador en la segona meitat del s. XIX (si bé abans ja hauria pogut estar funcionant com a posta de carretera). Així ho ratifiquen també els documents, en descriure com l'1 de març de 1871, amb el motiu del trasllat dels roders Pasqual Marco Marco (*el Ganyà Major*), Ferran Maçanet Cambrils (*Panxeta*), Raimund Estela Senabre (*el Bord d'Estela*), i Josep Miralles Sendra a Torrent per a ser jutjats pel segrest i posterior assassinat dels germans Rafael i Carles Server Server, «els guàrdies civils eren atacats per un grup de gent armada que estava ocult darrere de les tàpies d'un corral» situat al «Port de les Aigües, just al peu del Castellar» (Arcos, 2021, 62).⁹ És a dir, el que hui coneixem com el corral del Dorador ja hi era l'any 1871, a jutjar per la descripció dels fets, en estat d'abandó. En adonar-se'n que la intenció dels atacants era alliberar els presos, els guàrdies civils els van executar en l'acte, provocant alhora la fugida dels que es refugiaven en el corral (Arcos, 2021, 62). Altre dels roders valencians de més renom, Josep Tomàs Garcia, dit *Josep de la Tona*, cap de l'anomenada Companyia de Segrestadors de la Marina, amb ingressos al voltant dels sis milions de rals (uns setanta-cinc milions d'euros actuals), va veure la seua fi al peu del Castellar, quan el 5 de maig de 1875 a les dues de la matinada el sergent de Pego junt amb cinc guàrdies civils li van encertar un tir al cap en el clamor d'un tiroteig (Arcos, 2020, 129).¹⁰ Cal recordar que Josep de la Tona, també conegut com a *Colau de la Tona* o *la Tona*

9. Les fonts que cita Arcos i Martínez són, a banda de la transcripció d'un manuscrit obra de Joaquim Antoni Cendra Gadea, dit *el Mayorazgo*: APSMO, Defuncions (1870-1875), t. 22, sign. 1.1.6/4, ff. 47V, 48, 48v i 49. *Las Provincias*, 3 i 4 de març de 1871. *Diario Mercantil de Valencia*, 4 de març de 1871. *El Pensamiento Español*, 4 i 9 de març de 1871. *La Época*, 6 de març de 1871. *Gil Blas*, 9 de març de 1871. *La Igualdad*, 10 de març de 1871. *Gaceta de Madrid*, 8 d'octubre de 1871.

10. Les fonts que cita Arcos i Martínez són: APSMO, Defuncions, t. 22, f. 234. *El Constitucional*, 6 i 11 de maig de 1875. *El Imparcial*, 6 de maig de 1875. *El Mercantil Valenciano*, 6, 7, 8 i 19 de maig de 1875. *La Época*, 6 i 8 de maig de 1875. *Las Provincias*, 6 i 8 de maig de 1875. *El Siglo Futuro*, 7, 10 i 25 de maig de 1875. *La Iberia*, 7 de maig de 1875. *La Correspondencia de España*, 9 i 10 de maig de 1875. *El Globo*, 21 de maig de 1875.

de Pedreguer, fou el cap del que ha sigut batejat com «l'atrac d'atracs»: el robatori de Benimassot. Es calcula que exclusivament ell hauria pogut amassar un botí de 131.000 duros (32,5 milions d'euros actuals) segrestant i furtant a famílies vingudes a més arran de l'auge de la pansa (Arcos, 2020), la qual es cultivava, en gran mesura, en marges i bancals de pedra seca sobre monticles, com n'és un bon exemple el Castellar.

Significatives, també, són les absències de mencions al corral del Dorador en les aventures bandoleres succeïdes al Castellar a inicis del segon terç del s. XIX que tot seguit narrarem. A pesar que en arqueologia una absència mai no pot tindre el mateix pes que una presència, sí que es constitueix com un indici que pot fer decantar-nos per una hipòtesi: la construcció primigènica del corral a mitjan segle XIX. Joaquim Antoni Cendra de Montserrat, dit *el Mayorazgo*, capità de la Milícia Urbana de Pego, va rebre la vesprada del 30 d'abril de 1835 l'avis de la presència d'alguns bandolers pels voltants del terme municipal de Pego. A les huit hores del matí següent, el Mayorazgo encapçalava un grup d'homes armats i preparats per a capturar els roders. Després de tres hores de rastreig, situats en el Castellar, el grup es divideix en dues unitats: la primera romanía al peu del turó, mentre que la restant, amb Cendra al capdavant, s'encaminava a examinar les ruïnes del castell. Allí sorprengheren tres bandolers que confirmaven les sospites: tal com esperaven, es tractava del pegolí Vicent Sendra, dit *l'Agre*; Doménech Pujol, dit *Tern*, i Rafael Colubi, membres de la famosa Quadrilla de Bandits de Vilallonga. Els bandolers van ser emboscats, quedant l'Agre abatut a l'acte, mentre que Tern i Rafael Colubi, ferits, aconseguiren sobreviure, però no escapar. A uns dos-cents passos del castell, dos membres de la quadrilla escoltaven el tiroteig i, tot i la persecució a mans de la unitat que romanía al peu del turó, escapaven amb èxit per la marjal. En el Castellar foren decomissades dues carrabines, un trabuc, dues cananes, un ganivet, mantes i barrets (Arcos, 2009, 155-156).

Altres episodis ocorreguts al peu del Castellar foren els protagonitzats pel Frare de Vilallonga i Canana, pròxims, ambdós, en el temps. Baptista Perelló Mascarell, natural de Vilallonga i conegut popularment com *el Frare*, capitanejà l'assassinat d'Antoni Boix Jolvi el 8 de novembre de 1831. Va estar desaparegut set anys, fins que el dia 11 de febrer de 1839 el Mayorazgo va aconseguir donar amb ell gràcies a la col·laboració del fillastre del Frare. Fou el gos entrenat del Mayorazgo,

Leal, qui aconseguí la rendició del bandoler, després d'un tiroteig i un intent de fugida frustrat. Ja detingut, camí a Pego, el Frare no es rendia i intentava una fugida desesperada aprofitant un descuit, però fou abatut en l'acte en la partida de les Aigües, al peu del Castellar (Bisquert, 2017, 302-307). Respecte a l'afamat segrestador Canana, de nom Pere Joan Salort, fou abatut també pel Mayorazgo «en la partida llamada Aguas de Pego» (*El Mercantil Valenciano*, 19 de maig de 1875). Com hem pogut observar, el Mayorazgo dedicà una vida a combatre el bandolerisme, i accions com les esmentades li van valdre reconeixements com la Creu de Sant Ferran de primera classe per quatre vegades, la creu de cavaller de la Reial Ordre Americana d'Isabel la Catòlica i altres condecoracions que no va acceptar al·legant que tan sols volia el privilegi per al seu fill de poder escriure el seu cognom patern amb la «C» en lloc de la «S» (Manel Arcos, *Nosaltres La Veu*, 10 de maig de 2020).¹¹

El corral del Dorador presenta dues parts ben diferenciades: la més petita, a l'est, que actuaria com a habitatge, i la més gran, a l'oest, amb funcions de corral. Una de les característiques de les teules planes mencionades és el segellat de la fàbrica d'on provenen, en aquest cas, del rajolar de Ramon Pons, a Oliva (veg. làmina 3). L'habitatge presenta un major nombre d'estances i complexitat arquitectònica (veg. figura 4), a més d'un primer pis que augmentaria el nombre de metres quadrats habitables. La zona de corral, a cel obert, només presenta tres estances (aquestes amb sostre), entre les quals deurien trobar-se les quadres, tot i que hui no es conserven els pesebres que ens ho confirmen. Algunes estances de l'habitatge contenen elements que denoten la seua antiga funcionalitat, com en el cas d'un forn (cuina) o d'un armari encastat (habitació). Com que el complex arquitectònic s'assenta sobre una pendent, a mesura que ens situem més a l'oest, anem ascendint, de manera que la zona intermèdia entre corral i habitatge, una mena de pati allargat, es troba a l'altura del primer pis mencionat. Fins a aquesta mateixa altura s'eleva la volta de l'aljub (veg. imatge 6), conservada pràcticament en la seua totalitat. Les seues dimensions (4 x 8 x 6 m, aproximadament) denoten la gran capacitat d'emmagatzemament d'aigua de què gaudien els propietaris del corral (uns 192.000 cm³), que, en època de la Guerra Civil, seria la família Sanjuán.

11. Agraïm a Manel Arcos la informació i documents que ens ha facilitat per al tractament del fenomen del bandolerisme als voltants del Castellar.

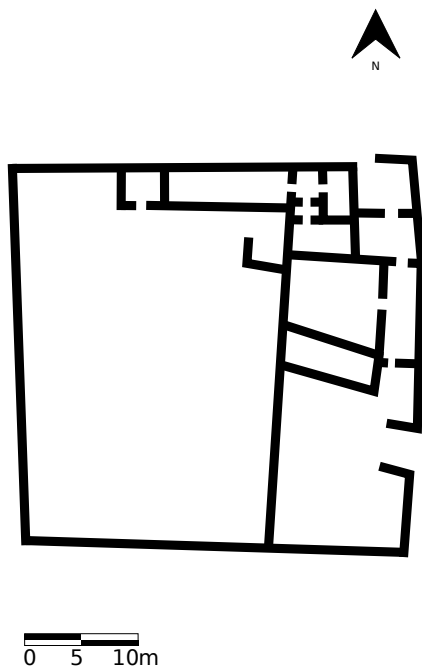

Figura 4. Planta del corral del Dorador.

Imatge 6. Aljub del corral del Dorador.

És en aquest moment cronològic en què el corral del Dorador és testimoni de dos esdeveniments clau, ja que, per una banda, ací es produirà el primer assassinat de la Guerra Civil: José Sanjuán Galiana, militant de la Derecha Regional Valenciana (DRV) fou assassinat el 8 d'agost de 1936 a l'edat de cinquanta-nou anys (Gabarda, 1996, 241; 2020, 383). I, per l'altra, serà el lloc on s'amague la Mare de Déu del Rebollet, del s. XIII, per a evitar la seua cremació. Veiem la transcripció dels documents originals que en parlen al respecte:

EN LA CIUDAD DE OLIVA a treinta de abril de mil novecientos treinta y nueve. Año de la Victoria. YO, JOSÉ JIMÉNEZ DOÑORO, Abogado, Notario del Ilustre Colegio de Valencia, con residencia en dicha Ciudad distrito de Gandia, hago constar:

Que ante mí comparecen:

DON SALVADOR CAMPOS PONS, mayor de edad, soltero Párroco de la Iglesia de Santa María la Mayor, de esta Ciudad, vecino de la misma.

Y DON JOSÉ MARÍA SANJUÁN NAVARRO, dorador, casado, mayor de edad y vecino de esta ciudad.

Los señores comparecientes, a quienes conozco, me requieren para que haga constar en acta algunas manifestaciones que desean hacer y las harán otras personas relacionadas con la Imagen de la Santísima Virgen del Rebollet, Patrona canónica de esta Ciudad, que se veneraba en la misma y en su Iglesia del Rebollet.

A tal efecto, Don José María Sanjuán declara:

1º Que su difunto padre, Don José María Sanjuán Galiana, fue autorizado el día diez y siete de mayo de mil novecientos treinta y seis por Don Fernando Cremades, encargado de la Parroquia de Santa María, de esta Ciudad, como Coadjutor de la misma, para depositar la referida imagen de la Virgen del Rebollet en un lugar que para su conservación creyera más seguro y conveniente.

Acredítalo con un documento que me exhibe, suscrito por Don Fernando Cremades, cuya firma, por conocerla, la considero auténtica y que dice así: «Oliva 17 de mayo de 1936.— Yo, Fernando Cremades Viñarta, por la G. de D. Coadjutor, encargado provisional de la Iglesia provisional de la Iglesia parroquial de Santa María la Mayor de la ciudad de Oliva, para evitar algún mal que pudiera sobrevenir a Nuestra Patrona la Virgen del Rebollet, debido a la persecución que existe en estos momentos en España, a las Imágenes religiosas, debido a la influencia masónica,..... - Autorizo a D. José María Sanjuán Galiana a que deposite la Santa Imagen en un lugar que crea más conveniente y resguardada hasta la hora de que por mí, o por

el representante de la parroquia de Santa María, se la reclame - y para que conste, lo firmo en esta ciudad en la fecha antedicha.

Fernando Cremades, Pbro. - Con rúbrica - Concuerta con su original.

2º Que en virtud de la referida autorización, el declarante, en unión de su difunto padre, se personaron cuatro o cinco días después, o sea el veintiu-no o veintidós de mayo de mil novecientos treinta y seis, en la Iglesia del Rebollet, de esta Ciudad, y asistidos del vecino de la misma Don Vicente Cardona Navarro, retiraron de su camarín la referida imagen de la Virgen del Rebollet, que los dos primeros ocultaron con el mayor cuidado y se-creto, permaneciendo escondida desde la referida fecha hasta que vencida la dominación marxista por las victoriosas Fuerzas Nacionales, el señor Sanjuán, muerto ya su señor padre, la ha depositado en su domicilio, Cer-vantes, número veintiocho.

Personado yo en dicho domicilio, en el que se encuentran además de los re-quirientes, muchas otras personas, veo una imagen de la Santísima Virgen que Don José María Sanjuán y Don Vicente Cardona declaran ser la misma que ellos retiraron de su camarín, según antes se refiere.

Con el fin de llegar a una completa identidad de la imagen, examinanla también detenidamente el requirente Don Salvador Campos Pons, la Re-verenda Madre Superiora de las Carmelitas de esta ciudad, Sor Nativi-dad García Pascual, encargada de la guarda y custodia de dicha Iglesia del Rebollet, y doña Rosario Pizarro Pastor, auxiliar de las Camareras de la Virgen del Rebollet, Camareras que dice hallarse ausentes de esta Ciudad. Aseguran estas personas que la Imagen que tienen delante es la misma y auténtica Virgen del Rebollet, Patrona canónica de esta Ciudad, que desde tiempos inmemoriales se venera en la misma y que esta identificación la hacen de una manera absoluta, sin que en ello tengan la más insignificante duda.

Seguidamente Don José María Sanjuán hace entrega de la imagen de la Virgen del Rebollet al señor Cura Párroco Don Salvador Campos Pons, quien la recibe y toma posesión de ella, hallándose presentes, para solem-nizar y dar mayor realce a este acto Don Justo Martí Gilabert, Don Joaquín Latorre Urruchi, Don Alfonso Soler Soler y Don Francisco Llorca Escrivá, Alcalde, Comandante Militar, Juez Municipal y Jefe de Falange de esta Ciudad, respectivamente.

El señor Alcalde, en nombre de la Ciudad, señores Curas Párrocos de San-ta María la Mayor y el de San Roque Don Francisco Sastre Vallés, en el de sus respectivas Parroquias, dan a Don José María Sanjuán testimonio sincero de gratitud y de reconocimiento por el celo, interés y cuidado que ha puesto en la custodia y conservación de tan venerada imagen, la que, seguidamente, es conducida en solemne procesión a la Iglesia de Santa

María de esta Ciudad.— Leída por mí el Notario la presente acta, ante las Autoridades y demás personas que en la misma se mencionan todos ellos la aprueban y firman en unión de otras personas asistentes a este acto que desean firmar también la presente acta.

De su contenido y de hallarse extendida en dos pliegos debidamente reintegrados, de la serie A, números 3811 y siguiente, yo el Notario, que la signo y firmo, doy fe.

Salvador Campos Pons-Cura=Francisco Sastre Vallés-Cura de San Roque=Justo Martí=Alfonso Soler=Joaquín Latorre Urruchi=Francisco Llorca=Vicente Cardona=José Sanjuán=Natividad García=Rosario Pizarro=Cecilia Bañó=José Fuster García=Carlos Hernández Ambrona=José Nicolás López=Domingo Seguí=Cristóbal Costa-Pbro.=José Arnal Tercero=V. Calatayud Roger=Vicente Arnal=Salvador Forrat=Luis Fuster=Carlos Gil=Vicente Sala Savall=Vicenta Llorca Vives=Casimiro Cardona=Signado: José Jiménez Doñoro=Con rúbricas.

(Hay un sello que dice: Notaría de D. José Jiménez Doñoro- OLIVA)¹²

Por mandato de mi difunto padre, fue llevada la Virgen desde el Convento, a su casa, dentro de un capazo y para disimular, iba cubierto con cebollas y el capazo lo trajo una mujer, mi madre política, llamada Mª Vidal Mengual, y luego, a las pocas horas, mi padre y yo, con el carrito de casa, con la Virgen marchamos a una casita que está en el monte del Castellar, propiedad de José Sanjuán Galiana. Inmediatamente practicamos un hoyo debajo de la escalera, revistiéndolo de cemento a fin que la humedad no estropeara la Imagen. A los tres o cuatro días, el nicho estaba perfectamente seco y acabado. Entonces mi padre me llamó para poner la Virgen allí dentro. Sugerí a mi padre la idea de que despojásemos a la Imagen de sus vestidos y alhajas para que no resultase tan llamativa en caso de que se descubriese el escondite. A él le pareció muy bien. Hecho esto, depositamos a la Virgen y después cubrimos el hueco con ladrillos iguales a los restantes del piso, quedando todo muy disimulado. Pronto empezaron las visitas a buscar la referida Imagen, yendo todos los días a dicha casita donde estaba mi padre y la teníamos en el corral y además destrozaron cuantos objetos religiosos teníamos por casa. Pero entonces no dieron con la Virgen.

Poco después comenzaron a detener gente. Entonces yo marché a esconderme a Jalón. Mientras asesinaron a mi padre en el monte del Castellar, y muy pronto requisaron la casita. Los milicianos, creyendo que había escondido entre las paredes y pisos dinero, pistolas, etc. comenzaron a picar

12. J. CASTELL BOMBOÍ, *Santa María del Rebollet, patrona canónica de la ciudad de Oliva*, 2000, pp. 137-138.

las paredes, hasta que tropezaron con la desnuda Virgen (las alhajas me las había llevado yo a Jalón), y creyeron ser un tronco, y la dejaron, pues ellos iban más bien obsesionados por el dinero.

A las pocas horas, se enteró mi madre política de cuanto había ocurrido en la casita. Esta aunque estaba requisada, en el momento que llegó mi madre política, estaba desierta, pero cerrada. Entonces encontró por allí un hierro de alambre, y aunque humanamente hablando eso era como nada, ya que incluso con la misma llave costaba esfuerzo abrir la puerta, no hizo más que aplicar el alambre al cerrojo, este se abrió. Quedó de momento asustada por si fuese alguien que desde dentro hubiese abierto la puerta. Viendo pues que no había nadie, tomó el presunto tronco, y lo llevó al pueblo, escondiendo la Imagen en casa de mi padre. Cervantes nº 28. En Jalón me descubrieron, pero yo pude huir y marché a Madrid. Allí me detuvieron y me encerraron en una checa. Pero la Virgen me salvó, y al poco tiempo me pusieron en libertad. Luego, disfrazado y a media noche, vine a esconderme a la casa de mi padre. En un año tuve cuarenta registros, pero no me pudieron hallar, pues la Virgen estaba junto a mí, dentro de un agujero, cuya entrada yo mismo cubría con un cajón de pinturas.

Luego nos obligaron a tener en casa tres carabineros rojos, los cuales nunca sospecharon que yo pudiese estar allí escondido.

En realidad, la Santísima Virgen del Rebollet me ha salvado.

Viva la Virgen del Rebollet.

JOSÉ SANJUÁN¹³

El primer dels documents transcrits es correspon amb una acta en què es justifiquen les accions de responsabilitat dutes a terme per la família Sanjuán-Navarro referents a la custòdia i conservació de la Mare de Déu del Rebollet. D'aquesta manera, un document oficial validat davant de notari legalitza i aprova l'apropiació d'aquest bé en favor de la seua conservació davant un perill imminent de destrucció. Les proves presentades són una autorització del 17 de maig de 1936, firmada per Fernando Cremades, qui ocupava el càrrec de prevere en la parròquia de Santa Maria. El dia 21 o 22 de maig es va dur a terme el trasllat. Més enllà de la seua originalitat, es ratifica, també, que durant el període en que la Mare de Déu ha estat en possessió de la família Sanjuán, aquesta no ha patit cap mena de degradació que haguera pogut afectar la seua

13. J. CASTELL BOMBOÍ, *Santa María del Rebollet, patrona canónica de la ciudad de Oliva*, 2000, pp. 135-136.

conservació. Diversos testimonis que havien tingut un contacte estret i continu amb el bé així ho van assegurar. El 30 d'abril de 1939, passat el perill de destrucció, José Sanjuán Navarro, fill d'aquell a qui se li va encomanar la protecció de la imatge (José María Sanjuán Galiana), la retorna a les autoritats eclesiàstiques.

Imatge 7. Vista posterior de la Mare de Déu del Rebollet (Castell Bomboí, 2000, 127).

La relació de càrrecs i personatges que actuen com a testimonis en el document és també una prolifera font d'informació en l'àmbit de la presumpta ideologia, religiositat, afinitat i proximitat al nou règim, qüestions en què no aprofundirem, ja que s'escapen del Castellar, el nostre objecte d'estudi. I el mateix podem dir de l'estructura de l'escrit notarial o els convencionalismes emprats des de la instauració del bàndol sublevat en el govern de l'Estat (per exemple, «Año de la Victoria», «victoriosas Fuerzas Nacionales», «revolución marxista», «dominación marxista», «influencia masónica», etc.).

Respecte al segon document, es tracta d'un escrit personal per part de José Sanjuán Navarro on relata la seua pròpia «odissea» en temps de guerra i la seua fe en el fet que la supervivència li la deu a la Mare de Déu del Rebollet, com a mena de favor per la seua custòdia i protecció. Aquesta narració, fora de l'oficialitat, deu haver sigut objecte de moltes més subjectivitats que l'anterior, pel que cal analitzar-la partint d'aquesta premissa. No obstant, es revesteix d'importància per a conèixer els detalls de l'ocultació.

Làmina 3. Ceràmiques en el context del corral del Dorador.

Segons José Sanjuán Navarro, la Mare de Déu fou transportada des del convent fins a l'edifici que actualment coneixem com a corral del Dorador per la seua mare política o sogra, María Vidal Mengual, en l'interior d'un cabàs. La figura d'una dona resultaria menys sospitosa. A banda, la Mare de Déu estava recoberta de cebes per tal de passar desapercebuda per tothom. En un període de tres a quatre dies, van ela-

borar baix d'una escala, un receptacle compost per un forat revestit de formigó que ocultara i protegira de la humitat i la fauna la representació de la Mare de Déu. Segons es desprén de l'escrit, es va filtrar la notícia de l'ocultació, amb la qual cosa, en diverses ocasions, es van realitzar inspeccions de l'edifici sense èxit, ja que l'amagatall havia estat ben dissimulat, en recobrir-lo amb les mateixes rajoles que les de la resta del paviment. No obstant, es van prendre les precaucions d'amagar en altre lloc allunyat els objectes de valor que acompanyaven la Mare de Déu de forma exempta, com els vestits i les joies de què anava proveïda. Presumptament, aquest últim fet va permetre que en el moment en què els «milicians» van tombar part de les estructures en busca d'armes o d'objectes de valor, i van donar amb la Mare de Déu, la confongueren amb un tronc. Si bé és cert que la part posterior de la figura (veg. imatge 7) presenta parts no treballades que, amb un bon camuflatge podrien passar desapercebudes, aquesta part del relat s'ha d'interpretar amb certes reserves. Després de la citada intervenció, fou, de nou, María Vidal Mengual la que comprovà la conservació de la Mare de Déu i la transportà a amagades fins a la casa situada en el carrer de Cervantes, número 28, també anomenat «carrer de l'Estació» en temps de la República (D. A., 1984, 440). Ací romandrà oculta fins al moment de la devolució esmentada a les autoritats eclesiàstiques. Per la seua banda, José Sanjuán Navarro assegura que després de ser descobert a Xaló i Madrid, en poder retornar a Oliva, a la casa número 28 del carrer de Cervantes, es va amagar en un forat cobert per un caixó de pintures i va romandre, sense ser vist, junt amb la Mare de Déu, durant un any amb els seus respectius quaranta registres i l'estança de tres carabiners «rojos».

Una discreta fase constructiva del corral del Dorador presenta l'argamassa coneguda com a «formigó republicà» (Vergel, 2021), caracteritzada per l'ús de petits còdols de riu units amb argamassa dotada de baixes quantitats de calç. Aquesta fàbrica es realitza al llarg dels anys 30 del segle passat, per la qual cosa es constitueix com una prova material de la utilització del corral en aquest període de conflictivitat.

2.5 LA PEDRA SECA

L'arquitectura en pedra seca és aquella que, com el seu nom indica, no utilitza cap tipus d'argamassa per a lligar les distintes roques

que conformen la seua fàbrica. Generalment, es manifesta en forma de marges i bancals (veg. imatge 8), ja que les seues propietats s'adapten perfectament al cultiu en terrasses. Ens estem referint, principalment, al fet que l'absència d'argamassa permet l'evacuació del sobrant d'aigua, i per tant, el sanejament de la terra. El Castellar, en el seu peu, conté un gran talús fet a base d'encofrats de formigó en època contemporània; no obstant, manté la mateixa concepció que la pedra seca respecte a l'evacuació de l'aigua mitjançant una sèrie de perforacions circulars disposades de manera regular a mode d'agulles que permeten drenar l'excés d'humitat.

Una fàbrica de pedra seca requereix d'unes habilitats tècniques concretes. Per a aconseguir estabilitat en la construcció, el pes s'ha de redistribuir de manera homogènia i vertical en direcció descendent. Per a aconseguir-ho, és necessari que cada element, en aquest cas cada roca, estiga en la major superfície possible, en contacte amb les del seu voltant. La funció de l'argamassa en una fàbrica d'empedrat pot ser la d'omplir els buits entre roques homogeneïtzant el parament. La pedra seca ha de salvar la comoditat de l'ús de l'argamassa, mirant d'encaixar de la manera més precisa possible, elements tan irregulars com les roques sense treballar, extrems de manera ràpida o reaprofitades. Ara bé, al Castellar trobem també altre tipus d'estructures en pedra seca de moments cronològics diferents: parlem, per exemple, de la muralla ibera o alguns punts del tancat perimetral del corral del Dorador (veg. imatge 9). Els ibers solien travar les roques que conformaven les muralles amb terra o argamassa terrosa. Aquesta, en moltes ocasions, ha desaparegut fruit de l'erosió, principalment a causa de les escorrenties d'aigua. La muralla ibera del Castellar n'és un bon exemple, amb la qual cosa hui es mostra com un bé catalogable dins l'arquitectura de pedra seca. El mateix ocorre amb la part superior del mur perimetral que delimita el corral del Dorador, ja que amb una fàbrica que redueix la qualitat (segons la quantitat de calç) a mesura que guanya altura i deixa de suportar pes, la part més alta l'ha perduda per complet fruit de l'acció de l'aigua i l'erosió del vent. És així com, una vegada més, podem, amb matisos, considerar-la una fàbrica de pedra seca. Un catàleg de béns en pedra seca dins del jaciment del Castellar escapa de les possibilitats d'aquest article; no obstant, queda patent la seua necessitat, així com les possibilitats de finançament anuals existents per a la comesa.

Imatge 8. Marges i bancals de pedra seca huitcentistes.

Imatge 9. Projectió del tancat del corral del Dorador. Actualment, en pedra seca.

3. ESTAT ACTUAL

3.1 PEDRERES

Tres pedreres diferents provoquen en el Castellar un impacte arqueològic (especialment visual) i ambiental inadmissible. Una d'elles, de fet, ha estat explotant el mateix turó que conté un BIC, un BRL i arquitectura declarada Patrimoni Mundial de la Humanitat per la UNESCO. Aquesta, hui en dia, segueix generant un greu impacte acústic i mediamambiental encara que ja no emprenga tasques d'extracció. Les altres, en termes municipals de Pego i Oliva, es troben a un i quatre quilòmetres, respectivament. Però no únicament és el Castellar el que pateix aquestes conseqüències, sinó també les desenes de jaciments d'Oliva i Pego amb contacte visual o d'altre tipus amb les explotacions.

El 16 de desembre de 1989, Miquel Font denunciava en el *Levante-El Mercantil Valenciano*¹⁴ que «una empresa [...] está fabricando hormigón [...] sin contar aún con ningún tipo de permiso legal para realizar los trabajos correspondientes a esa actividad, en el mismo Port de les Aigües, junto a la Carretera entre Oliva y Pego y a no más de 250 m del nacimiento del río Bullent». Es tracta, llavors, de la pedrera que ha destrossat part del turó del Castellar, quedant a poques desenes de metres de la muralla ibèrica, mentre «el ayuntamiento no vio ningún inconveniente». Recordem que tal com indicava Carlos Auernheimer, director de l'Agència de Medi Ambient en aquells anys, «en principio toda la potestad sobre estos temas recae sobre los ayuntamientos, que han de ver si quieren dedicar su terreno a estas actividades o no; en todo caso, es necesario para abrir una cantera un estudio que analice el impacto mediambiental» (J. M. Alfaro, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 28 de febrer de 1991).¹⁵

Ja hem observat com el govern del PP a l'Ajuntament d'Oliva «no vio ningún inconveniente» en l'acció de pedreres il·legals, sense els permisos corresponents ni informes d'impactes, causant un dany mediamambiental terrible. Després de les eleccions de 1991, amb la victòria del PSOE, una de les primeres mesures fou decretar «el cese de actividad

14. Documentació extreta de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Gandia (a partir d'ara, AHCG).

15. AHCG.

en varias canteras ilegales», entre elles la del Castellar, per «estar en una zona de fuerte protección en la zona de Mustalla, y, por tanto, carecer de cualquier autorización», segons declaracions del regidor d'Urbanisme contemporani als fets, Vicent Sabater. En aquells moments, es plantejaven «que la Conselleria de Medio Ambiente sufrague también una parte importante del coste de la restauración de las canteras y que no sean los propietarios o extractores sobre quienes recaigan los costes de los proyectos de regeneración de estos yacimientos» (Miquel Font, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 13 d'agost de 1991).¹⁶ No resulta senzill comprendre per què s'havien de pagar entre tots els ciutadans les conseqüències del lucre d'una persona o empresa particular, però aquest és un tema que escapa del present article. El cert és que, a dia de hui, les pedreres al peu del Castellar continuen sense regenerar i provocant un impacte arqueològic i mediambiental inadmissible.

En aquest sentit, resulten sorprenents les declaracions per part del Servei d'Arqueologia d'Oliva. En resposta a un comunicat del Grup Ecologista Samaruc-Acció Ecologista Agró, en què denunciaven l'impacte de diverses pedreres d'Oliva sobre jaciments arqueològics, s'assegurava que «los yacimientos de la ciudad no corren peligro [...] en el caso del Castellar, este departamento intervino en función de una determinada infracción urbanística y tras una visita al yacimiento se pudo constatar que el límite actual de la cantera de la zona está en la parte más próxima a unas decenas de metros de lo que es la muralla ibérica y medieval, es decir, no está junto a la misma por lo que no está afectada». Evidentment, tot i que no s'afecte estructuralment a la construcció, un punt d'extracció d'àrids a poques desenes de metres de la muralla ibèrica genera un impacte totalment inadmissible i de conseqüències catastròfiques per al jaciment. En la mateixa notícia, es citen les lleis de protecció arqueològica vigents: article 8 de la Llei 13/85 i articles 292, 293 i 294 de la normativa urbanística local, a la vegada que Vicent Burguera remarca que «la amenaza a cualquier zona arqueológica hay que entenderla en función de la propia Ley de Patrimonio y esta deja bien claro que solo podemos intervenir ante una situación de peligro evidente o bien cuando se ha alterado ya el yacimiento en cuestión»

16. AHDG.

(Miquel Font, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 30 de juny de 1993).¹⁷ No oblidem que, a inicis dels 90 del segle passat, els paràmetres de protecció arqueològica eren força més febles i permissius que els actuals. I encara hui cal seguir avançant en aquest sentit.

També entre els termes municipals d'Oliva i l'Atzúbia, al peu del tossalet de la Moneda, una pedrera ha destrossat el turó i amb ell, el jaciment arqueològic que contenia, amb danys irreparables (la pedrera de l'extrem oest, amb impacte visual sobre el Castellar). El 5 de maig de 1993, la delegada de Patrimoni de l'Ajuntament d'Oliva, Imma Seguí, descrivia a Miquel Font, en el diari *Levante-El Mercantil Valenciano*, l'obertura d'un expedient a la pedrera situada en un paratge protegit i no urbanitzable segons el PGOU, la qual cosa suposava «una greu infracció a nivell urbanístic». L'expedient fou remés a la Direcció General de Patrimoni de València per a la paralització de les extraccions. Dos anys enrere, els veïns ja havien denunciat el cas davant la Conselleria de Medi Ambient de la Generalitat Valenciana, la qual també va obrir un expedient per presumpte delictes ecològic. Les denúncies veïnals es succeïen sense descans (Miquel Font, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 7 d'agost de 1993, 5 de setembre de 1993 i 20 d'octubre de 1993)¹⁸ fins que l'Ajuntament d'Oliva, per mitjà de l'alcalde Vicent Monzonís, sancionava un decret de clausura dels treballs realitzats en terme municipal d'Oliva,¹⁹ que poc després fou anul·lat pel Tribunal Superior de Justícia, tot i infringir la normativa de protecció municipal i no comptar amb cap permís per a l'extracció (Miquel Font, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 12 de novembre de 1993).²⁰ El serial continuava amb més protestes per part de l'opinió pública (Vicente Bertomeu Torres, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 4 de març de 1995) i de la ciutadania (Miquel Font, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 17 de març de 1995), que va acudir a tots els organismes possibles (Miquel Font, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 6 d'abril de 1995) sense resultats. En els nostres dies, el tossal de la Moneda ja no hi és enlloc. No existeix, ens l'han furat a canvi de lucre. Junt amb el jaciment que contenia, ha sigut destruït en la seua totalitat per l'empresa que explota la pedrera. Han convertit

17. AHCG.

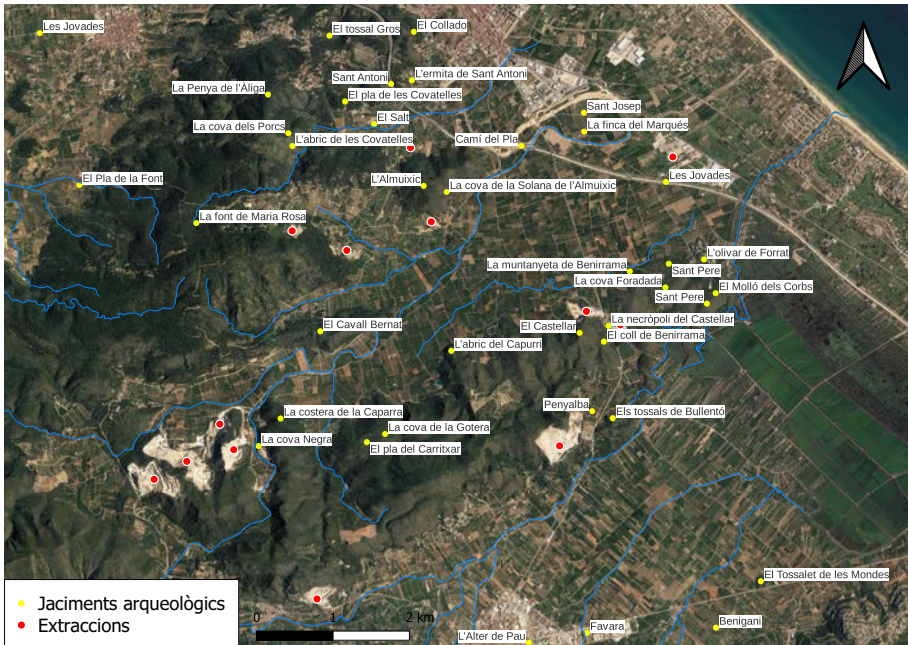
18. AHCG.

19. Ja que per a l'Atzúbia sí que disposaven dels permisos necessaris.

20. AHCG.

en àrids un racó màgic del nostre paisatge, i un fragment de la nostra història (veg. mapa 2).

Altres tres extraccions il·legals foren denunciades per Vicente Morera Sendra, d'Organización Independiente Valenciana (OIV) (Miquel Font, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 3 de novembre de 1993 i 2 de març de 1994) i, amb anterioritat, per Joan Martí (Miquel Font, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 19 de novembre de 1988).

Mapa 2. Relació de jaciments arqueològics i pedreres a Oliva.

Malauradament, Oliva no era un cas aïllat en aquest sentit: paral·lelament, a Ròtova, vora el *hisn* de Borró, hi havia altra pedrera il·legal en funcionament gràcies a la permissivitat de l'ajuntament governat pel PP (J. M. Alfaro, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 28 de febrer de 1991)²¹ o al Bancal de Garcia, en el mateix municipi (Sergi Sapena, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 26 d'octubre de 1993).²² També a Tavernes, en el Racó Joana (Miquel Juan, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 19 de

21. AHCG.

22. AHCG.

febrer de 1994) o Castellonet, a càrrec d'un antic regidor del PP (Sergi Sapena, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 23 de febrer de 1994). O un cas paregut a Olocau amb diversos jaciments afectats (Carmen Hueso, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 5 d'agost de 1991).²³

3.2 ESPOLIS

Des del s. XVI i fins als nostres dies, el Castellar ha sigut objecte d'innumerables espolis, cadascun dels quals ha suposat una pèrdua de coneixement irreparable per a la comprensió del jaciment en concret i la cultura ibera en general. El primer espoli documentat el trobem, envoltat d'una essència màgica, a la crònica de Beuter:

Viniendo al proposito, el glorioso doctor san Antonio de Florencia en su hystoria nos recuenta muchas cosas de thesoros encantados, de quien se podra informar el que pusiere en duda el que aya encantamientos, no queriendo entender lo que dize Psalmista en aquellas palabrillas: venefici incantantis sapienter. De los thesoros que no son encantados dire aquí lo que a mi acaecio año 1539 a 15 de Março hallandome en Gandia con el duque don Iuan de Borgia, padre de los cardenales y maestre de Muntesa. Eran ydos a vn campo en termino de Oliua el alguzil Real Mossen çaydia, y el fiscal Damian Burgal, por comission del Duque de Calabria don Ferrando nuestro Visorey, para descubrir un thesoro q estaua do se junta los dos caminos que de Oliua van a Pego, en frente del puerto de la Silla, dicho assi poque el monte esta a manera de vna silla de cavallo. El morisco q traya el libro, hallo vna gran piedra en aquella junta de caminos, como el traya en el libro: de alli empeçando a cauar hazia poniente, hallaron una y otra, y muchas jarritas de barro llenas de ceniza, carbonos, huesos de articulos, quadrillos de saetas, y hierros de dardos y lanças, con algunos anillos de plata y çarcillos, y otras bugerias de poco valor. Fueron XXVII por cuenta las jarricas, y todas por orden yuan encaminadas a un lugar apartado de la gran piedra bien treinta passos dode havia un gran oyo, que parecia haber auido alli alguna tinaja, o cosa tal. Estandose trauajando los que sacauan las jarricas pasaban por alli unos viejos de Pego,

23. AHCG.

y viendo aquella nouedad q tanta gente estaua por alli al sol trabajando, sin tener donde se amparasen a la sombra, dixo un viejo de aquellos. Vosotros trabajays embalde, a lo que yo pienso: ca otri se ha lleuado lo q deueys buscar. Yo me acuerdo que en el año 1495, o casi, pasando por este camino vi hazer a unos Moriscos lo que vosotros agora hazeys, y a la mañana, voluiendome yo de Oliua a mi casa vi una tinaja grande en este lugar (mostro aquel hoyo grande) toda quebrada y halle ocho, o diez doblas de oro Moriscas derramadas en este campo, q parecia haver les caido a los q se llevaron la moneda que en aquella tinaja havia, y quedanme aun tres o quatro dellas en mi casa, si ver las quereys. Oyendo esto, el Moro que hazia el ministerio, perdio el color: y sintiendose malo Bural con aquel desfcio no quiso mas atender, boluiose a Oliua, donde murio de aquella dolenzia a dos dias despues.²⁴

És a dir, segons l'historiador Beuter, foren vint-i-set les urnes espoliades en l'acte, sense comptar extraccions anteriors, ja que aquest era un lloc conegut i concorregut per contindre «tresors» en forma d'aixovars funeraris. L'únic impediment amb què es trobaven era la superstició, que, com es pot comprovar en el cas del morisc, podia arribar a plantejar-se com a causa de mort. Cal mencionar en aquest sentit que en la religió islàmica, encara en els nostres dies, està ben arrelada la creença en esperits protectors de «les coses». El fet de profanar un objecte protegit per aquests pot conduir a una sèrie de desgràcies, inclús a la mort. La descripció que se'n fa dels aixovars: «muchas jarritas de barro llenas de ceniza, carbones, huesos de articulos, quadrillos de saetas, y hierros de dardos y lanças, con algunos anillos de plata y çarcillos, y otras bugerias de poco valor» no deixa dubtes de l'autenticitat dels fets, en poder paral·lelitzar-se amb el gros de necròpolis iberes, i també la del Castellar.

Però no sols en el Renaixement... El 6 d'agost de 1989, el periodista oliver Miquel Font publicava, en l'edició comarcal del *Levante-El Mercantil Valenciano*, una denúncia per part de Vicent Burguera, arqueòleg municipal d'Oliva, i Salvador Climent, col·laborador del Departament d'Arqueologia de la Universitat de València, al voltant dels nombrosos espolis de què estava sent víctima el Castellar: «Burguera y Climent

24. P. A. BEUTER, *La Coronica general de toda España*, vol. II, 1604.

quedaron sorprendidos al hacer una pequeña prospección y encontrarse con la señal de la existencia de algunas actuaciones clandestinas, probablemente realizadas con detector de metales, que han alterado la estratigrafía del yacimiento y destrozado parte del material. Varios hoyos de diferentes dimensiones, que se distribuyen por la superficie del Castellar [...] que lo único que hacen es limitar la labor de los investigadores y dificultar el conocimiento de nuestro pasado».

El 18 de juliol de 2007, José Aparicio Pérez va organitzar amb la institució que dirigia (la Real Acadèmia de Cultura Valenciana) una eixida de camp al Castellar emmarcada en el Seminari de Llengües i Epigrafia Antigues de l'Aula d'Humanitats. En aquest cas, no foren albirades petjades d'espòlis *in situ*, però Aparicio, arqueòleg de la diputació, advertí que «lamentaron el estado de abandono de este lugar, catalogado por la Generalitat Valenciana como protegido. [...] El Ayuntamiento de Oliva debería señalar convenientemente el yacimiento así como informar de que es un punto arqueológico protegido y un bien patrimonial. [...] tendrían que estar sometidos a una vigilancia periódica para evitar las excavaciones clandestinas y la destrucción del territorio». Així ho va recollir Zoa Sanz en el diari *Las Provincias* del 19 de juliol de 2007.²⁵

També les fonts orals ens informen de la quantitat de furtius que han acudit al Castellar per a delinquir: «De fa dos anys *paca* ací que no se'n veuen tants, però *antes* totes les *semanes ne vees* a molts per ací en *aixaes* i tot i s'emportaven *vasijes sanceres*. I jo que sabia que això estava prohibit» (caçador anònim).

Altres exemples d'espòlis a la nostra comarca, aquest cas amb un final més efectiu, el tenim en el tossalet de l'Alcúdia (Vilallonga), on l'arqueòleg municipal de Gandia, Joan Cardona, junt amb la Guàrdia Civil, va detindre l'excavació furtiva en el jaciment, a la vegada que els delinqüents passaven a dependències judicials per un delicte contra el patrimoni (María Tomás, *Levante-El Mercantil Valenciano*, 5 d'octubre de 1993).²⁶

La millor defensa possible contra els furtius en el Castellar és l'habilitació d'una senda i l'execució d'un pla de difusió que comporte la visita constant de gent al jaciment arqueològic. La seguretat que estaran sols és l'ambient anhelat pels delinqüents.

25. Documentació extreta de l'arxiu digital de *Las Provincias*.

26. AHCG.

3.3 PATOLOGIES ARQUITECTÒNIQUES

El *hisn* del Castellar presenta una sèrie de patologies arquitectòniques, l'estudi detallat de les quals s'escapa de les pretensions i possibilitats d'aquest article; no obstant, una d'elles destaca sobre les altres. La citarem a mode d'exemple. Es tracta de la proliferació de vegetació sobre les tàpies del *hisn*, en part herbàcia, però també arbustiva, amb què les arrels estan destrossant a un ritme accelerat aquests murs de més de huit segles d'antiguitat. Fenomen accentuat per la penetració d'humitat des de la part superior de les tàpies cap a l'interior. Els danys d'aquesta i d'altres patologies són irreversibles, per la qual cosa s'ha d'actuar amb la major celeritat possible.

3.4 L'OBLIT DOCUMENTAL

Com ja hem comentat, la literatura al voltant de la necròpoli és ben extensa, apareixent en els principals manuals de la cultura ibera a banda de publicacions concretes. Però què n'és de la resta? Un oblit generalitzat. Bons exemples són els dos grans manuals de la història d'Oliva: *Iniciación a la historia de Oliva* (1984) primer i *L'esplendor d'Oliva* (Soler, 2020) que l'ha substituït. El primer dedica al *hisn* andalusí una simple menció al llarg de l'obra. El segon, tot i que està centrat a partir del moment de la conquesta cristiana, en una extensa publicació de més de nou-centes pàgines repartides en dos volums, de nou, no es deté en el Castellar andalusí per a fer més referència que una citació. És obvi i patent que aquest jaciment necessita profunds estudis arqueològics que esdevinguen en publicacions a l'abast dels historiadors que es disposen a reconstruir la història d'Oliva en èpoques tan diverses com la ibèrica, l'andalusí o la contemporània.

4. CONCLUSIONS

Les institucions han abandonat el Castellar a la seua sort durant dècades, en les quals han proliferat els espolis i s'han agreujat les patologies arquitectòniques del jaciment, per no parlar de la impossibilitat per a la ciutadania de gaudir d'un paratge al peu d'un parc natural com el de la marjal de Pego-Oliva en un turó que reuneix un BIC, un BRL i multitud

d'exemples d'una arquitectura proclamada Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO. Ha sigut aquesta mateixa ciutadania la que ha donat el primer pas per la dignificació del Castellar, en aconseguir un finançament que permetrà canviar la propietat del jaciment a mans públiques i la confecció d'un pla director. Una vegada executat aquest pressupost, el Castellar podrà ser objecte de diverses subvencions en els àmbits local, comarcal, provincial, nacional, europeu i internacional, atenent a les tres categories de protecció de què gaudeix. La continuació en la dignificació del Castellar estarà de nou en mans de les institucions públiques. Esperem que, aquesta vegada sí, atenguen les seues obligacions en matèria de conservació i estudi d'un jaciment de tan marcada entitat.

BIBLIOGRAFIA

- APARICIO, J.; GURREA, V. i S. CLIMENT (1983): *Carta arqueològica de la Safor*, Gandia.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1973): «Materiales arqueológicos del Peñón de Ifac (Calpe)», dins *SAGVNTVM: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 9, València, pp. 49-69.
- (ed.) (1998): *Els ibers: prínceps d'occident*, Barcelona [catàleg de l'exposició].
- (2001-2002): «A propósito del vaso de los guerreros del Castellar de Oliva», dins *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 17-18, Múrcia, pp. 229-238.
- ARCOS I MARTÍNEZ, M. (2009): *La senda dels lladres: bandolerisme als voltants de la serra de Mostalla (1806-1839)*, València.
- (2020): *El robatori de Benimassot: un misteri, una llegenda i uns quants rodors de la Marina*, Piles.
- (2021): *Els Ganyans: la història que no es va contar (Pego, 1844-1883)*, Piles.
- BALLESTER TORMO, I. (1934): *Memorias del SIP de Valencia*, València.
- BEUTER, Pere Antoni (1604): *La Coronica general de toda España*, vol. II, València.
- BISQUERT CENDRA, J. B. (2017): *El Mayorazgo de Pego: dietario 1809-1840*, t. 7, València.
- BLANCO FREIJEIRO, A. (1950): «Fragmento de un larnax ibérico en el Ashmolean Museum de Oxford», dins *Archivo Español de Arqueología*, 79, Madrid, p. 202.

- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J. M. (1977): *Imagen y mito: estudio sobre religiones mediterráneas e ibéricas*, Madrid.
- BONET ROSADO, H. i C. MATA PARREÑO (1997): «La cerámica ibérica del s. v a.C. en la Edetania», dins *Recerques del Museu d'Alcoi*, 6, Alcoi, pp. 31-47.
- BOSCH GIMPERA, P. (1944): *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*, Mèxic.
- (1958): *Todavía el problema de la cerámica ibérica*, «Cuadernos del Instituto de Historia», 2, Mèxic, p. 35.
- BOSCH GIMPERA, P. i J. de C. SERRA RÀFOLS (1929): «El Museo Arqueológico de Barcelona», dins *Actas del IV Congreso Internacional de Arqueología*, Barcelona.
- CASTELL BOMBOÍ, J. (2000): *Santa María del Rebollet, patrona canónica de la ciudad de Oliva*, Oliva.
- COLOMINAS ROCA, J. (1925): «La necrópolis d'Oliva (provincia de València)», dins *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, vol. 3, Barcelona, pp. 113-114.
- (1931): «Objectes de la necrópolis d'Oliva al Museu de Barcelona», dins *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. MC-MXXI-XXVI, Barcelona, p. 186.
- (1944): «La necrópolis ibérica de Oliva (provincia de Valencia)», dins *Ampurias: revista de arqueología, prehistoria y etnografía*, 6, Barcelona, pp. 155-160.
- D. A. (1984): *Iniciación a la historia de Oliva*, València.
- FLETCHER VALLS, D. (1943): «Sobre la cronología de la cerámica ibérica», dins *Archivo Español de Arqueología*, 16, Madrid, pp. 109-115.
- FLETCHER VALLS, D.; PLA BALLESTER, E.; GIL-MASCARELL, M. i C. ARANEGUI GASCÓ (1976): «La iberización en el País Valenciano», dins *Ampurias: revista de arqueología, prehistoria y etnografía*, 38, Barcelona, pp. 75-92.
- FUMADÓ ORTEGA, I. (2013): «*Oppidum*. Reflexiones acerca de los usos antiguos y modernos de un término urbano», dins *SPAL: Revista de Prehistoria y Arqueología*, 22, Sevilla, pp. 173-184.
- GABARDA CEBELLÁN, V. (1996): *La represión en la retaguardia republicana: País Valenciano, 1936-1939*, València.
- (2020): *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*, València.

- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1976): «Arte ibérico, pintura cerámica», dins *HEMP*, vol. I, 3, Madrid, p. 599.
- GISBERT SANTONJA, J. A. (1980): «El yacimiento romano del Tossalet de les Mondes (Pego)», dins *SAGVNTVM: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 15, València, pp. 207-232.
- JIMÉNEZ CASTILLO, P. i J. NAVARRO PALAZÓN (2021): «Las murallas de la ciudad de Murcia y las fortalezas de su alfoz», dins *Castillos de España: monográfico de la Región de Murcia*, Madrid, pp. 5-40.
- LLOBREGAT CONESA, E. (1972): *Contestania ibérica*, Alacant, pp. 32-34 i 185.
- LÓPEZ BRAVO, F. (2002): «La urna ibérica de orejetas perforadas», dins *Complutum*, 13, Madrid, pp. 97-116.
- MAESTRO, E. M. (1989): *Cerámica ibérica decorada con figura humana*, «Monografías arqueológicas», 31, Saragossa.
- MATA PARREÑO, C. i H. BONET ROSADO (1992): «La cerámica ibérica: ensayo de tipología», dins *Estudios de arqueología ibérica y romana: homenaje a Enrique Pla Ballester*, València, pp. 117-174.
- MOROTE BARBERÁ, G. (1981): «Una estela de guerrero con espada de antenas en la necrópolis ibérica de Altea la Vella (Altea, Alicante)», dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XVI, València, pp. 417-446.
- OLMOS, R.; TORTOSA, T. i P. IGUACEL (1992): *La sociedad ibérica a través de la imagen*, Madrid.
- PEÑA LIGERO, A. (2003): *La necrópolis ibérica de El Molar (San Fulgencio, Alicante): revisión de las excavaciones realizadas en 1928 y 1929*, Villena.
- PERICOT GARCIA, L. (1934): *Historia de España: gran historia general de los pueblos hispanos*, Barcelona.
- (1979): *Cerámica ibérica*, Barcelona.
- PLA BALLESTER, E. (1964): «Los iberos en Oliva», dins *Sant'Ana*, 21-22, Oliva, p. 6.
- (1966): «Actividades del SIP, 1961-1965» dins *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. XI, València, pp. 294-295.
- (1973): «Notas sobre el poblado y la necrópolis de “El Castellar” de Oliva (Provincia de Valencia)», dins *Crónica del XII Congreso Arqueológico Nacional*, Saragossa, pp. 483-494.

- POZO MARTÍNEZ, I. (1988): «El conjunto arquitectónico medieval de “El Portazgo” (Murcia)», dins *Arte y poblamiento en el SE. peninsular durante los últimos siglos de civilización romana*, Múrcia, pp. 403-423.
- SOLER MOLINA, A. (2020): *L'esplendor d'Oliva: de l'honor dels Carròs al comtat dels Centelles*, Oliva.
- TARRADELL, M. (1961): «Ensayo de estratigrafía comparada y de cronología de los poblados ibéricos valencianos», dins *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història*, 11, València, pp. 3-20.
- (1968): *Arte ibérico*, Barcelona.
- VERGEL DOS SANTOS, Antoni Josep (2021): «Primera investigació sobre els nius de metralladores a Oliva», dins *Cabdells*, 19, Oliva, pp. 113-145.
- VIVES-FERRÁNDIZ SÁNCHEZ, J. i C. MATA PARREÑO (2011): «La ocupación del Hierro Antiguo al Ibérico Antiguo», dins PÉREZ JORDÀ, G.; BERNABEU AUBÁN, J.; CARRIÓN MARCO, Y.; GARCIA PUCHOL, O.; MOLINA BALAGUER, Ll. i M. GÓMEZ PUCHE (coord.): *La Vital (Gandia, Valencia): vida y muerte en la desembocadura del Serpis durante el III y el I milenio a.C.*, València, pp. 35-52.

L'ENGINY D'OLIVA. PROCÉS DE RECUPERACIÓ

ENRIC PELLICER LLOPIS
Arquitecte

1. INTRODUCCIÓ

L'any 2001, l'Associació Cultural Centelles i Riusech va organitzar les segones jordanes sobre patrimoni arquitectònic a Oliva. En aquella ocasió, un dels intervinents fou l'arquitecte i estimable professor Carlos Campos González, i precisament en eixa jornada es va realitzar una visita a les restes de l'enginy. En aquelles jornades, vaig prendre consciència del nucli vell d'Oliva, que realment desconeixia. La presència d'aquelles restes, embegudes en la trama urbana, em va resultar d'allò més fascinant. Eixe fou el meu primer contacte amb l'edifici, i la primera vegada que sentia parlar-ne.

Posteriorment, es va donar la casualitat que la meua carrera professional es va implantar a Oliva, encetant-se un projecte arquitectònic junt amb l'amic i company Josep Ferran Torres Pons, al despatx de 3pol Arquitectes. D'aquella visita i l'aterratge a Oliva, es va iniciar una llarga història que s'ha vist conclosa en una primera fase al novembre de l'any 2020, any pandèmic.

Tractar de sintetitzar tot allò que ha fet possible iniciar la recuperació de l'enginy resultaria una tasca laboriosa, en tant que tota aquesta pel·lícula es va iniciar prou abans que nosaltres prenguérem part. En aquest article, volem palesar el que s'ha realitzat, amb una cronologia que permeta entendre com ha estat el procés i quins han estat els fonaments per a poder-ho fer realitat. Al mateix temps, creiem necessari realitzar una introspecció per tal d'entendre què és realment l'enginy, i que possibilita entendre allò que estem veient ara en aquests moments, tant des del carrer Constitució com des del mateix carrer de l'Enginy, i que didàcticament permeta entendre la solució arquitectònica que hem dut a terme.

2. PUNT DE PARTIDA I CRONOLOGIA

Els treballs de recuperació del monument, per la part que ens pertoca, s'inicien tot just l'any 2009, l'edifici va a ser el cos de la tesi-

na del Màster de Patrimoni de la Universitat Politècnica de València, un màster en criteris d'intervenció patrimonial, que vaig cursar durant els anys anteriors. El treball final de màster es presenta a l'octubre del 2010, on entre els membres del jurat estava l'arquitecte, historiador de l'Art i acadèmic Arturo Zaragozá Catalán, precisament el comissariat de l'exposició de la canya de sucre a Egipte, on va viatjar la maqueta del museu per última vegada des d'Oliva al 2009. La tesina fou valorada amb matrícula.

Aquest treball ha estat la base de partida per a la redacció del Projecte de Restauració de les Restes de l'Enginy d'Oliva-Fase Primera. El punt de partida del treball de tesina fou necessàriament una recopilació d'informació sobre les restes de l'enginy, notícies, articles, publicacions, arxius... per un costat, i per l'altre, un laboriós treball de camp *in situ* sobre les mateixes restes, fonamentalment pel fet que, en aquell moment, l'Ajuntament d'Oliva era pràcticament el propietari de tots els immobles que contenien restes de l'enginy, en concret cinc cases de les sis que alberguen les restes principals i evidents del monument. Aquest fet va facilitar molt el treball d'anàlisi i estudi, i sobretot de coneixement físic de les restes, com són les mesures, solucions constructives, identificació d'elements estructurals, patologies, ferides de transformació de l'edifici, etc. Resulta evident, però cal ressenyar-ho, que sense les polítiques d'adquisició d'aquestes propietats, per part de l'Administració local, no s'hauria pogut arribar al punt on ens trobem en aquests moments. Al mateix temps, aquesta circumstància també ens permet entendre la raó per la qual, en aquesta primera fase, sols s'ha actuat sobre les cases 10, 12 i 14. La casa 8 és la que resta per adquirir, i ha marcat la fita de la intervenció. En aquests moments, s'ha arribat a un acord amb els propietaris de la casa, i l'ajuntament ja disposa de l'immoble, per tal de poder dur a terme una segona fase que suposaria recuperar tant l'esmentada casa com la número 6.

La informació de partida sense estendre'ns excessivament caldria resumir-la amb «els escrits de Gregori Maians i Siscar», on es descriuen els processos de transformació de la canyamel, i ens descriu tot el barri industrial on s'emplaça l'enginy, conformat per la mateixa séquia mare de Rebollet, la plaça de la Bassa, el molí fariner, i les almàsseres. I ja ens hauríem de remuntar fins al segle XIX, quan l'auditor del ducat de Gandia, Basilio Sebastián Castellanos, en la seua visita a Oliva, descriu

l'estat en el qual es troben les restes de l'enginy, proposant inclús solucions per a evitar l'enfonsament i ruïna de l'edifici en «La memòria del ducat de Gandia i els seus títols annexos».

Les fonts principals de treball han estat arrel de la documentació generada als anys setanta, *Trapig: la producció de azúcar en la Safor (siglos XIV-XVIII)*, de Francisco Pons Moncho, i sobretot per la formidable tasca d'investigació i divulgació realitzada per l'arqueòleg Josep Antoni Gisbert Santonja, entre les darreries del XX i començaments del XXI. Entre d'altres, *La caña de azúcar en el Mediterráneo: actas del Segundo Seminario Internacional, Casa de la Palma, Motril, 17/21 de septiembre, 1990*; *Agua, trabajo y azúcar: actas del Sexto Seminario Internacional sobre la Caña de Azúcar, Motril. 19-23 septiembre de 1994*; «Arquitectura, arqueologia i empremta material del sucre a la Safor: trapigs i enginys del duc» i *Sucre & Borja, la canyamel dels Ducs: del trapig a la taula: Gandia, Casa de Cultura Marqués de González de Quirós, del 21 de desembre de 2000 al 23 de febrer de 2001* (Gandia: CEIC Alfons el Vell).

Per a la realització de la tesina, no vam disposar de pràcticament cap arxiu històric, pel fet d'haver-se destruït l'arxiu municipal durant la Guerra Civil, però afortunadament, abans de l'inici de les obres, el treball d'investigació encomanat per l'ajuntament a l'historiador Abel Soler Molina ha permès trobar una gran quantitat d'arxius que ens han servit per a fonamentar les idees que presentàvem, i confirmar-les. En aquest sentit, hem d'agrair la predisposició i les aportacions realitzades per Abel.

La tesina la vam presentar a l'ajuntament el mateix any 2010, ampliant la documentació i enfocant tota la informació en un document general a mode de Projecte Director de l'Enginy, on es mostrava una visió general de tot el monument ampliant l'àmbit d'intervenció a part de l'illa de cases on està embegut l'edifici, sobretot l'espai del carrer i la zona d'aparcament existent al carrer Constitució. Es tractava d'un document de partida, on s'establien etapes d'actuació, propostes econòmiques, i una visió general d'on es podria arribar. Aquest document ja va permetre donar forma per a la sol·licitud a la Conselleria de Cultura, per part de l'ajuntament, d'incoar el monument com a Bé d'Interès Cultural, en tant que estem parlant de les restes més importants, i pràcticament les úniques existents a tota la Península d'una fàbrica de sucre del segle XVI, i molt ben qualificades per Gisbert com a edifici «unicum».

Els anys següents van estar marcats per la crisi econòmica, que en el sector de la construcció i, per descomptat, en les intervencions patrimonials van agreujar la possibilitat de dur a terme cap intervenció en l'edifici, fins als darrers anys on s'ha gestat aquesta primera intervenció.

En aquest punt, és necessari citar una persona clau que ha estat la responsable en part d'haver arribat fins al punt actual, Vicent Canet Llidó, que sent el regidor de Patrimoni en l'anterior legislatura ens va telefonar a finals de l'any 2017, arran de la publicació de la Resolució de 20 de novembre de 2017, de la Presidència de la Generalitat, per la qual es convocaven ajudes per a projectes locals d'actuació de les entitats locals de la Comunitat Valenciana per a la protecció, conservació o recuperació sobre béns de patrimoni cultural valencià i la seua posada en valor susceptibles de cofinançament pel PO FEDER de la Comunitat Valenciana 2014-2020, i ens va proposar que l'ajudàrem a preparar la sol·licitud per a demanar les esmentades ajudes amb el treball que teníem presentat a l'ajuntament. Aquell mes de desembre, a més a més, vam rebre la desestimació per part de la Conselleria de Cultura de la incoació de BIC, relegant l'edifici a la condició de BRL, un fet vertaderament inexplicable.

Els condicionants de la proposta a presentar davant de presidència suposaven, entre d'altres, que les obres es realitzaren en edificis de titu-

laritat pròpia, amb la qual cosa sols podríem presentar una primera fase, acotada per la casa 8, que era de propietat privada. Així, vam preparar un document que intentara actuar el màxim possible, atenent que les restes de l'edifici, sobretot en les cases 10, 12 i 14, presentaven un deteriorament considerable respecte quan redactàrem el document principal l'any 2010. A més a més, amb la casualitat que justament eren les cases que major restes contenien del monument.

El document redactat i presentat a la conselleria va ser PROJECTE DE CONSOLIDACIÓ ESTRUCTURAL I RESTAURACIÓ DE LES RESTES DE L'ENGINY D'OLIVA-FASE 1, on vam incloure en la portada la imatge que definia el que era l'enginy.

Finalment, i després d'un llarg any de contestar al·legacions surrealistes als Serveis Territorials de Patrimoni Cultural, junt amb el requeriment de preveure per part de l'ajuntament la partida pressupostària per a dur a terme les obres, que va costar políticament bastant per falta de conscienciació, ens van concedir les ajudes a finals de 2019. Durant el procés per a l'obtenció de les ajudes, va haver canvi de legislatura, el que manifesta com de dificultosos són tots aquests processos i com s'alenteixen en el temps, fins al punt que va haver-hi moments que pensàvem que la cosa no aniria endavant.

Així, al febrer del 2020, s'iniciaren les obres, adjudicades a l'empresa murciana Patrimonio Inteligente, que també es feu càrrec de les obres del Palau Comtal dels Centelles, que havien aconseguit entrar en el mateix programa d'ajudes abans esmentat, de la mà dels arquitectes del Fabricante de Esferas.

En la direcció d'obra de l'enginy, vam participar els arquitectes de 3pol Arquitectes i, per part de l'ajuntament, feu la direcció d'execució l'arquitecte tècnic municipal Vicent Llopis Cardona, que va aportar molt de criteri durant la seua execució, i sent Julio Llorca Esteve el regidor de Patrimoni, el qual ha participat en tot el procés amb una gran dedicació i il·lusió. La pandèmia ens va obligar a interrompre les obres a l'abril, per a tornar-les a reiniciar al juny, i durant l'estiu del 2020, i part de la tardor, es va dur a terme de manera molt intensa la recuperació de la primera fase del monument, tal com ho observem en l'actualitat. Finalment, el 2 de novembre del 2020, vam finalitzar les obres d'aquesta primera fase, complint amb els requeriments establerts en la convocatòria dels fons Feder, i aconseguint la meitat dels costos del pressupost d'execució material subvencionats per Europa.

3. ENGINY I TRAPIG. TIPOLOGIES

El fenomen del sucre es va donar bàsicament en la comarca de la Safor, tal com ho descriu el cronista Martí de Viciana, al segle XVI. Amb la qual cosa estem davant d'un fet molt localista i puntual, i que ha estat estudiat i posat en valor en les últimes dècades del segle passat, a partir de l'entusiasme de diversos autors compromesos amb la història d'un territori i que han rescatat de l'oblit uns passatges de la memòria col·lectiva d'una comarca, que ens traslladen a una època d'esplendor econòmica, social, política i cultural difícilment repetibles.

En el pròleg del llibre de Francisco Pons Moncho, l'historiador Antonio Mestre Sanchis cita que l'estudi realitzat per l'autor és una important aportació a la crònica de Viciana, sobre els set trepitjos del duc de Gandia en el segle XVI, que era fins aquell moment l'única dada a què referir-se per part dels tractadistes.

En aquest aspecte, ens interessa principalment la investigació realitzada per l'autor en referència als edificis vinculats a la producció sucrera, que permet per primera vegada establir un nombre d'immobles major al que fins a eixe moment es tenia documentat i ubicar-los en un territori concret. S'acompanya en el llibre un mapa de la comarca, situant els trapigs i enginys que l'autor va ser capaç d'identificar i localitzar. En concret, Pons Moncho, ens ensenya en aquesta imatge un total de setze conjunts, de nord a sud, i d'est a oest, Xeresa, Gandia, Daimús, l'Alquerieta de Tamarit, Miramar, Bellreguard, el Real de Gandia, Rafelsineu, Almoines, Piles, Beniarjó, Oliva i l'Alfàs, tots ells trapigs; i tres enginys, l'Alquerieta de Martorell, la Torre dels Pares i Oliva. En el capítol sisé (les fàbriques sucreres), pretén establir la diferència existent entre els termes *trapig* i *enginy*, dos noms que tantes vegades han portat a la confusió i que s'han utilitzat indistintament per a referir-se als edificis relacionats amb el sucre; de fet, en la ciutat d'Oliva encara hi ha el costum d'anomenar trapig a l'enginy.

A partir de l'ús generalitzat de trapig en els arxius, en un període relativament breu de temps, apareix el terme *enginy*, principalment a Oliva. De fet, així es pot comprovar en el text de M. Viciana, i després en una visita de Felip II a Gandia, un altre cronista citava «sen anà [...] a la Alquerieta a veure lo ingeni de la canyamel». Per a acabar amb la confusió que els termes pogueren produir, l'autor cita que en una visita realitzada per Dr.

Mesa per delegació del bisbe, en la parròquia de Sant Roc, en 1583, va expressar «su santidad [...] da llicencia para que las personas que andan en el trapig puedan trabajar en los dias de fiesta y domingo, mientras los dichos trapiches e yngenios del açúcar durasen». Segons l'autor, sembla evident que la diferència entre els dos termes, que al mateix temps dona nom als edificis, radica en el mitjà de moure la maquinària de triturar la canya i que condiciona lògicament les característiques del continent.

Per un costat, tenim que el trapig utilitzava la tracció animal i l'enginy la força de l'aigua. Així, en un text de Gaspar Escolano, «[...] comenzaron por cortar las cañas dulces a pedaços y a desentrañarles el çumo echándolas en atahonas y moliéndolas con muelas de piedra rodadas de bestias; o com ruedas de madera de inmensa grandeza que llaman ingenios».

Una altra referència interessant, citada per Pons Moncho, és la de l'enginyer italià Juanelo Torriani, que descriu un trapig valencià, «després de cogidas las cañas, las cortan a pedaços menudos y después las muelen con un ruello de piedra grandissimo que a lo menos es de alto nueve palmos [dos metres] y de grueso uno [vint-i-cinc centímetres], y este que sea de una piedra muy fuerte, y ansi se muele como se muelen las olivas; más mueve el ruello con animales. Ame parecido que con menos trabajo se puede hazer este exercicio, que es hazer cortar la caña y molerla con agua [...]».

I així, anys després de Torriani, l'il·lustre Maïans ho corrobora en un dels seus escrits, «la acequia madre comunica el agua suficiente para mover las ruedas que facilitan el impetuoso i continuado movimiento de dos grandes y contiguas bigas armadas de yerro que sirven de dientes prolongados, machacan las cañas dulces y exprimen el zumo de ellas, que es la máquina, que comunmente se llama enginy, esto es ingenio».

Per tant, sembla prou evident la diferència entre els dos tipus d'edificis, i encara que en principi el procés hidràulic resulta més eficient que la tracció animal, el fet de no dependre d'un curs d'aigua per al procés industrial permetia construir el trapig on més interessava, ja que a més resultava inclús difícilós aprofitar-se de les séquies i canals de reg existents, i així s'entén que el nombre de trapigs superara amb diferència el d'enginyers, a banda que resultaria prou més costosa la construcció d'aquests segons, la qual cosa reduïa la possibilitat de construir enginyers a les senyories més riques de la comarca.

Les edificacions que albergaven els trapigs no haurien de diferir excessivament del que fins aquell moment s'havia construït tant per a almàsseres com per a molins. Inclús el mateix procés del moldre i els components per a dur a terme no resultarien molt diferents del que fins aquell moment s'utilitzava per a l'oli o bé per als cereals. Per contra, l'aparició de les noves màquines hidràuliques va comportar canvis substancials, almenys d'espai. L'enginy estava format per una roda hidràulica i uns corrons, tal com explicava Maians i hem vist anteriorment:

El agua da movimiento velocísimo a una mui grande rueda de madera, la cual le comunica a otras dos muelas aherrojadas, que son como dos columnas tendidas a lo largo, una sobre otra, la inferior es perfectamente redonda i lisa; la superior también es redonda, pero a lo largo tiene barras de hierro, que le sirven como dientes para ir mordiendo las cañas dulces, haciéndolos pasar de un lado a otro con suma velocidad, la cual es desta manera. La muela superior tan contigua a la inferior, que ni aun la luz se ve por donde se juntan, tiene en sus dos extremidades unos dientes de hierro, que metiéndose dentro de unos agujeros que tiene la de bajo en proporcionada distancia a los dientes; moviéndose la de arriba por el continuo movimiento, que le comunica la de la madera causado por el agua, hace mover a la de bajo con igual velocidad; i aviendo a una parte de dichas muelas aherrojada una tabla pendiente, que llega hasta el intermedio de las dos muelas, la de arriba, que tiene por dientes las barras de hierro, con ellas, como con dientes, agarra las cañas dulces que por la pendiente de la tabla se arriman a ellas, i las pasa entre muela i muela a la otra parte donde ai hombres, que con garfios hacen bolber a passar por encima de las dos bigas (que llaman muelas) vestidas de hierro las cañas dulces ya molidas, para que nuevamente se muelan i expriman el zumo, el cual se recoge en un conducto limpio, que ai en tierra; viniendo a parar el zumo en un hoyuelo, o tinaja, que está enterrada, i tiene su boca abierta para recibir el zumo.

[...]

Exprimido el zumo de las cañas dulces por medio de dichas ruedas, se recogen los residuos de las cañas, que son como una paja molida, i se ponen dentro de unos cubos con

círculos de hierro sobre un receptáculo para recoger el zumo, que se ha de acabar de exprimir por medio de unas grandísimas bigas, que puestas a lo largo una sobre otra, i unidas con cables clavados en las vigas, tiene un peso grandísimo, i puestas como una romana, por medio de una rosca, van bajando aquellas vigas juntas, debajo de ellas en su extremidad ai un madero de carrasca, redondo i proporcionado para meterse dentro del tubo, i apretando desta manera, se acaba de exprimir el zumo que conservan las cañas dulces molidas; que de tal manera se aprietan, que quedan totalmente secas.

Els escrits històrics que descriuen els edificis són més aïna escassos, principalment perquè les referències es redueixen bàsicament a escrits referents a la comptabilitat de la producció sucrera, i a inventaris de materials. Així ho constatem en diferents arxius històrics que hem pogut accedir a través de diferents publicacions. Cal tindre present que només la senyoria i l'església feien seguiments escrits d'allò que recaptaven a través dels nombrosos impostos amb què ofegaven a la població. Les referències en els llibres de les senyories d'ingressos i despeses són habituals, i corroboren la importància que tenia el sucre. A manera d'exemple, el cronista Viciano fa un compte del valor dels utensilis i la llenya que s'utilitzaven.

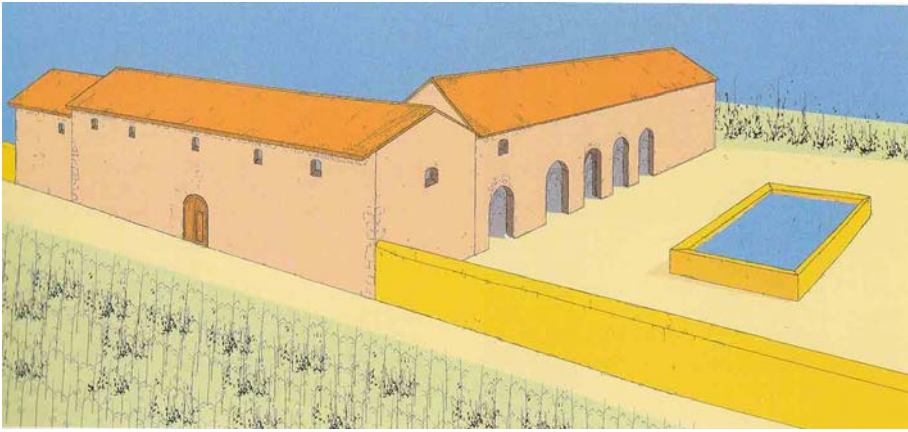
Els edificis, en definitiva, albergaven diferents processos de moldre la canya, que implicaven diferents consideracions sobre els espais escaients per al primer procés de la producció; a partir del suc obtingut, s'iniciava un procés de focs fins a cristal·litzar la melassa i obtindre l'or blanc, que era igual per als dos tipus d'edifici.

Així doncs, a part de l'espai de trituració, es precisava un espai considerable on es dipositaven les diferents calderes per a la purgació del suc. Paral·lelament als dos processos principals de producció, eren necessaris un espai per a apilar la canya i poder passar-la ràpidament al procés de trituració, i un altre espai per a apilar la llenya per als focs. En els comptes del Duc i la senyoria, s'indicaven les grans quantitats de fusta que es necessitaven per a la transformació de les canyes.

Això comporta que els edificis han de tindre almenys dues zones diferenciades, una primera on s'extrau el suc de les canyes, i una segona zona calenta, on s'acaba el procés i s'obtenen les formes de sucre. A les dues zones de treball, se li han d'afegir les zones d'emmagatzematge de

canyes i llenya i, finalment, la zona d'emmagatzematge de les formes de sucre.

Sense cap dubte, la principal aportació sobre l'arquitectura del sucre en les comarques de la Safor i la Marina va a càrrec de l'arqueòleg Josep Antoni Gisbert Santonja. Analitzarem el treball de l'autor durant els anys 90 del segle passat amb diferents aportacions en publicacions i seminaris, on es constaten les evolucions dels estudis com ja hem citat abans. La nostra tasca ha estat constatar *in situ* la situació de tots aquests immobles i com es troben en l'actualitat.

Imatge 2. Recreació de la casa senyoria i trapig del Real de Gandia (Font: J. A. Gisbert Santonja).

La perspectiva que s'observa quan es visiten les referències localitzades per Gisbert és totalment desil·lusionant; a més del pas del temps que ha estat evident sobre els conjunts, en els darrers anys, les poques restes localitzades han patit les polítiques urbanístiques salvatges dels últims anys, on els aspectes patrimonials i la identificació de fenòmens etnològics, com poden ser les traces de camins tradicionals, séquies, alqueries disperses, teixits urbans, han estat aniquilats definitivament.

Resulta quasi impossible establir un model de referència, però s'ha tractat de modelitzar una sèrie de paràmetres coincidents entre tots els edificis. La primera lectura no permet establir una connexió entre els primers trapigs i l'enginy d'Oliva, que clarament podem afirmar i adherir-nos al qualificatiu «d'unicum». Les diferències i concepcions ar-

quitectòniques de cadascuna de les tipologies són importants, encara que el nou edifici d'Oliva marcarà una base en la concepció d'una segona generació de trapigs, que és evident que prenen com a model el concepte de l'immoble oliver; els exemples són evidents, la Torre dels Pares i l'Alqueria de Tamarit, el primer formant part d'un medi rural, el segon ubicat en un entorn urbà. Els dos molt prop entre ells.

Arran de la investigació de camp de Gisbert, tenim que dels vint-i-un edificis localitzats en documents, s'han localitzat amb exactitud un total de dotze, dels quals només disposem de restes o traces de huit, amb la qual cosa resulta bastant difícil establir un model concret.

Les deduccions que s'observen ens permeten establir una primera generació d'edificis trapig, vinculats tots ells a àmbits urbans, formats en alguns casos per xicotets assentaments característics en el segle XIV, a excepció d'Oliva i Gandia. Aquests primers edificis que en alguns casos es construeixen *ex professo* s'adaptarien a la tipologia de les almàsseres, segurament amb xicotetes variacions, de manera que el model resultant consisteix en un edifici de planta rectangular, de dimensions aproximades de 25 x 10 metres quadrats. Aquest model s'aproxima a una nau industrial d'una única planta resolta amb coberta a dues aigües. Evidentment, amb l'amplària de la planta, i tenint en compte que el carener de la coberta se situa en la línia longitudinal en el centre, necessita d'una línia de càrrega formada en alguns casos per pilastres i bigues de fusta, i en altres casos per murs alleugerits per mitjà de l'obertura d'arcs. En qualsevol cas, preval la fluïdesa de la planta, marcant indirectament dues naus longitudinals. Si atenem al sistema de producció, l'edifici sol estar vinculat a un espai exterior contigu, on es rebia la canya i es preparava per al posterior procés i un espai per a emmagatzemar la fusta per a les calderes. Aquest espai sol ser un hort o pati o esplanada tancada amb un mur vinculat al complex. Normalment, junt amb el pati sol vincular-se algun pou d'aigua o bé alguna séquia. Generalment, l'edifici sol estar tancat de manera que dues o tres façanes de l'edifici constitueixen el mateix perímetre, de manera que s'allibera almenys una façana principalment, una longitudinal de l'immoble i s'obri per mitjà d'arcs apuntats generalment cap a l'espai exterior vinculat a l'hort o pati, i que resulten indispensables per a permetre l'intens trànsit de persones i matèries primeres que comporta l'activitat entre l'immoble i l'espai exterior.

Cal pensar que el procés industrial és temporal, iniciant-se a finals de novembre i acabant-se al març, durant l'hivern, amb la qual cosa és una època d'aigua i fred. Creiem que la primera etapa del procés, la trituració de la canya, es faria en l'exterior, però el pas per la pedra es realitzaria en l'interior de l'immoble en un dels extrems sobre una base consistent, la bassa, i prop de la línia d'arcs, on els animals proporcionaven l'energia que mou el mecanisme, amb l'espai que comporta el pas de l'animal. Una vegada obtinguts els sucus i caldos, s'iniciarien els processos de focs i calderes, que també es desenrotllarien en l'interior sobre el sòl, en la nau més allunyada de la façana d'arcs, evitant els corrents d'aire que consumirien més ràpidament la fusta. Tal com s'ha documentat els utensilis utilitzats eren perols i calderes metàl·lics, generalment de coure. Cal plantejar-se com es disposarien en planta, sobretot pel que afecta a l'eixida de fums que provoca el procés. Per les restes del trapig del Real, pareix que aquests primers edificis haurien de tindre en eixa única planta una altura considerable, amb la qual cosa pareix indicar que tal vegada no existien com a tal les eixides a través de ximeneres, sinó més aïna els fums eixien pels mateixos arcs gràcies als corrents d'aire que es produïen en l'interior dels edificis, provocats per la presència d'una façana pràcticament oberta i la resta de façanes amb xicotetes obertures coincidents moltes vegades amb les espases dels encofrats de les tàpies; a més a més, els tipus de cobertes que es construïen, que impediïen l'entrada de l'aigua de pluja, però eren completament transpirables, a través dels mateixos taulers ceràmics sobre llistons o bé sobre taulers de canyís on es recolzaven les teules, atenent que el fum produït era d'una cocció contínua de foc sense excessiva flama. Els documents localitzats referents a les obres de manteniment dels edificis indiquen en molts casos a qui li corresponia el manteniment de les cobertes. Aquest plantejament de la ventilació permet moure els focs dins de l'edifici sense cap problemàtica, augmentant així el nom de focs o calderes sense necessitat de realitzar obres específiques en l'edifici respecte a l'eixida dels fumerals. Aquest aspecte no entra en contradicció amb la possibilitat que pogueren existir eixides de fum en la coberta, localitzades sobretot en la seua part alta, en el carener i prop de les testeres. El procés de focs continuava amb la purgació de la melassa dins de les formes de fang, perquè la mel precipitara i cristal·litzara. Evidentment, aquestes formes s'emmagatzemaven en l'edifici o tal vegada

en annexos contigus. Si observem les taules de producció comptabilitzades, el procés industrial obert a principis del segle XV augmenta considerablement a mesura que ens endinsem en el segle, amb la qual cosa aquesta primera generació arquitectònica de trapigs degué evolucionar en una segona variant consistent en la construcció d'un forjat intermedi, amb la qual cosa es duplica l'espai interior sense augmentar el volum de l'edifici. Els processos continuarien donant-se en la planta baixa, i la planta nova serviria per a l'emmagatzematge de les formes, alhora que s'evitava el contacte amb el sòl, i per tant les humitats, augmentat una major ventilació i protecció de la producció, i evidentment un augment de la producció per l'espai alliberat en planta baixa.

Aquests primers complexos apareixen prop de les cases senyoriales, inclús a vegades vinculades a elles, o bé formant part dels ravals moriscos, que en definitiva era on residia la major part de la mà d'obra dels trapigs. El fet de tractar-se de la principal font d'ingressos exigia proximitat per motius de seguretat que proporcionaven els nuclis, com en el cas d'Oliva i Gandia, fora del recinte emmurallat de les viles. Així, les ampliacions o noves construccions dels murs de la ciutat es justifiquen per a protegir els complexos sucres, el trapig de la Vila Nova a Gandia i l'enginy a Oliva.

En principi, encara que l'aparició dels enginys, com a mecanismes substitutius de la tracció animal, garantien una millora del procés, el sistema no es va implantar amb tota la força que això implicava. Sobre tot, per la problemàtica d'haver de modificar els edificis existents, o la faraònica obra de conduir cursos d'aigua cap als complexos, a més de la forta inversió en la construcció del nou model d'edifici.

Cronològicament, el primer edifici construït *ex novo* per a contindre el nou mecanisme és l'enginy d'Oliva. L'edifici es construeix tot just en la part baixa de la Vila, on possiblement van poder obtenir una superfície totalment plana on implantar el majestuós edifici, evitant la costera en pendent del nucli de la vila. L'emplaçament fitava tot just amb la casa del capatàs de la senyoria, que en l'actualitat ocupa l'edifici del Catòlic; la casa albergava dipòsits d'oli, emmagatzematge de garrofes, etc. i tenia una porta interior que permetia accedir a l'enginy, segons els arxius localitzats per Abel Soler Molina.

L'enginy se situa tot just paral·lel al mur de contenció que sustentava la casa que donava al carrer Major i que salva el desnivell prou consi-

derable entre aquest i el pati posterior on trobem l'enginy. Així, existeix un espai lliure entre el mur de contenció i l'edifici, a mode de pati, de manera que, segons descriuen els arxius, l'edifici es trobava totalment envoltat d'espai lliure, situat en l'hort o pati de la casa de la senyoria. Per l'altre costat de l'edifici de l'enginy, es construirà la muralla de la vila, per a acabar de protegir l'edifici que generava la principal font d'ingressos de la senyoria.

Pel que observem de les restes que han arribat fins a l'actualitat, l'enginy respon a la concepció d'un edifici de planta rectangular tipus llotja, a mode de dues naus, cobert a dues aigües, i amb dues façanes longitudinals obertes a tot l'espai exterior circumdant a través d'una doble arcada, que configura dues plantes a cobert. Segons els arxius, les dues rodes d'aigua se situen dins d'aquest edifici, i aprofiten el salt existent entre el carrer Major i la base de l'enginy, desviant part del curs d'aigua del ramal de séquia que discorre pel carrer Major cap a l'Hort de Palau. Aquest prototipus d'edifici ens permet entendre el concepte dels nous edificis trapig que apareixen a finals del segle XVI i inicis del XVII.

Així durant el segle XVI, en la comarca conviuen els primers trapigs construïts que ja tenen un segle de funcionament i el nou complex d'Oliva. Durant aquest segle la producció de sucre, arriba a les més altes cotes de producció, però els últims anys del segle i l'inici del següent, es donen una serie de situacions, com epidèmies, el terratrèmol destructiu de finals de segle, l'entrada del sucre de Madeira i l'expulsió dels moriscos, que va provocar un canvi en l'esdevindre de la producció sucra en la Safor.

La segona generació d'edificis s'enquadra en aquestes circumstàncies, per contra els edificis existents continuen amb la seua producció encara que alguns d'ells cessen la seua activitat a partir de l'expulsió. Tal vegada la nova situació social, molt afectada per la disminució de població, més o menys el 60%, i la necessitat de crear unes cartes de repoblació atractives per als nous pobladors, junt amb les millores de les condicions de seguretat i confiança de la societat amb la desaparició d'un col·lectiu que sempre va provocar recels entres els pobladors cristians, va permetre l'entrada de nous plantejaments i conceptes que afecten la producció del sucre pel que afecta l'activitat, perquè les plantacions sense la mà d'obra morisca continuen de la mateixa manera, amb menor rendiment, per la incapacitat dels pobladors supervivents i

els nouvinguts. D'aquesta manera, els nous edificis semblen heretar el coneixement aplicat de l'enginy, pel que fa a la llotja, de manera que s'estableix un model consistent en un immoble de planta rectangular, que no difereix excessivament dels ja existents, al voltant dels 25 x 10 metres, però que clarament manifesta les característiques de l'edifici d'Oliva, amb les seues dues façanes longitudinals obertes a l'exterior, amb el doble joc d'arcs superposats, evolucionant de l'arc apuntat a l'arc de mig punt, que donen lloc a les dues plantes cobertes a dues aigües, i va més enllà inclús traspasant l'àmbit urbà, al rural, formant part de complexos agrícoles, ja siguin alqueries o bé cases senyoriales. Punt a part és la Casa de l'Alfàs, que manté pràcticament tota l'estructura intacta de l'alqueria, però que s'allunya de la tipologia imperant en la resta d'edificis de la comarca, encara que en les seues parts recorre a les solucions utilitzades en els models existents.

El cultiu de la canya de sucre entra en decadència i resulta evident, de manera que a mitjan segle XVIII, el senyor de Gandia decideix tancar els seus trepitjos en 1754. Els nous cultius com la morera, per a la producció de la seda, donen un recanvi a un fenomen que s'havia estat produint durant els últims tres segles.

4. IDENTIFICACIÓ DEL COMPLEX DE L'ENGINY

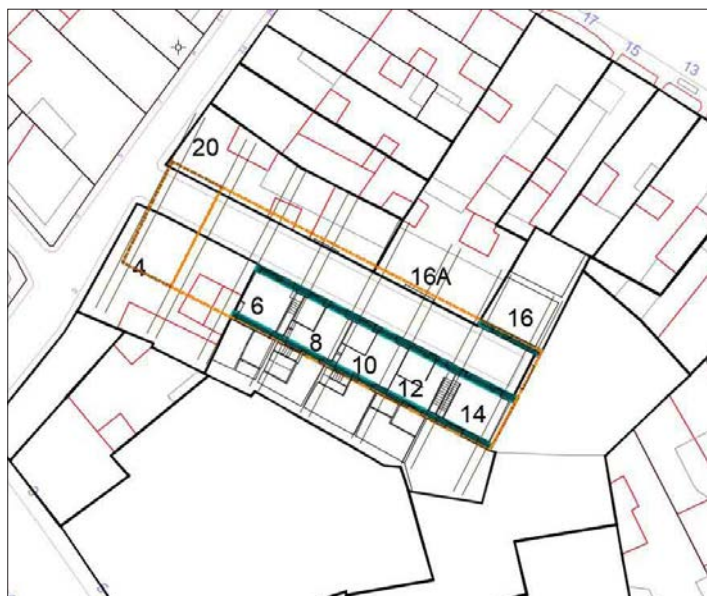
La construcció del recinte emmurallat de la ciutat es du a terme en 1545, donant protecció a tot el cinturó industrial existent en la zona, com Maians citava en els seus escrits, «el molí de sucre, el fariner, l'al·màssera, etc.».

En la imatge de la pàgina següent (veg. foto 3), observem la plaça de la Bassa amb els dos ramals de séquia, sent el del carrer Major el que alimentava l'enginy. Al parcel·lari cadastral, observem en color les cases que actualment contenen restes de l'edifici, i observem moltes parcel·les al voltant que no responen als models típics del teixit residencial existent, i que manifesten la presència de l'edifici a l'interior de l'illa de cases.

Just darrere de l'actual edifici del Catòlic, que ocupa l'antiga casa de la senyoria, es localitza l'enginy, que l'erudit Maians anomenava l'oficina, i que pel fet d'estar el carrer de l'Enginy, ocupant part de l'edifici, sembla com si aquest edifici foren dos, tal com suposa Pons Moncho.

Imatge 3. Emplaçament de l'enginy al peu de la Vila, al costat de la casa de la senyoria.

Imatge 4. Restes principals de l'edifici. Els llenços d'arcs, i el supòsit geomètric del complex.

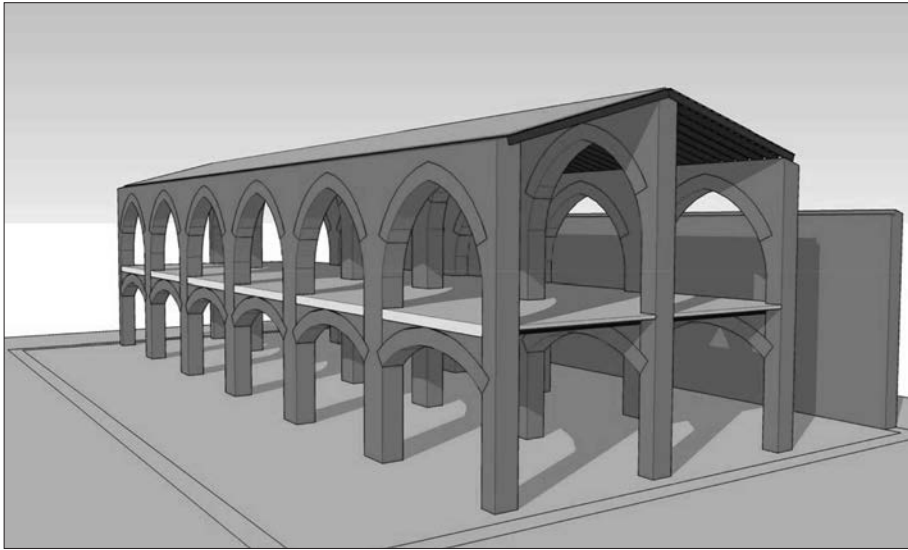
Si ens fixem en la imatge de l'hipotètic edifici, que a partir d'ara anomenarem l'enginy, tenim un primer rectangle, que conté sis «crugies», que correspon amb el que resulta evident, existint l'arrancada de sisé arc a la casa número 4, però el parcel·lari admet la traça d'una setena «crugia», com hem remarcat amb un segon rectangle, i que fins ara no s'ha pogut constatar. Dins d'aquest esquema, tenim remarcats els tres llenços que contenen arcs i que sobreviuen en l'actualitat, sent el mateix atzucac una de les naus de l'edifici originari. La possibilitat del seté arc no ens sembla descabellada pel fet que és un nombre bastant utilitzat en els models compositius. Els llenços estan situats en paral·lel al mur de contenció que tanca la casa de la senyoria, separat d'aquest una distància prudencial.

En la imatge anterior (veg. foto 4), hem assenyalat a l'interior del rectangle els tres llenços longitudinals que conformen realment l'edifici de l'enginy. Aquests llenços consisteixen cadascun en un conjunt de pilastres que sustenten dos nivells d'arcs, un inferior rebaixat que permet sustentat un forjat intermedi i permet un espai més diàfan per a salvar el pas de persones, i un nivell superior resolt amb arcs apuntats que sustenta la coberta, de tal forma que s'alliberen els «murs» estructurals per buits d'arcs, sent l'edifici un conjunt de pilastres de forma que tot l'espai interior cobert és com un petit bosc de pilars, i que s'obri a l'espai exterior que envolta tot el conjunt. En principi, els tres llenços amb arcs donen les dimensions de l'edifici, ja siga un volum conformat per una sèrie de sis o set arcs.

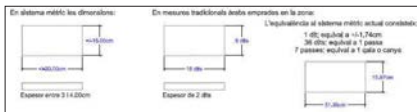
L'esforç d'anàlisi s'ha centrat en l'estudi d'aquests llenços, tant des del punt de vista compositiu com constructiu i estructural, i així els tres llenços d'arcs presenten el mateix sistema compositiu, tenen l'arc inferior rebaixat al mateix nivell, per tal de disposar el forjat intermedi amb biguetes de fusta recolzades sobre cada arc entre pilastres just al nivell sobre la clau, i l'arc superior apuntat, sent el traçat i la materialitat d'aquests arcs idèntica en cada llenç; exceptuant l'arranc de l'arc superior que el tenen a diferent cota, sent igual en els dos laterals i un poc més elevat en el llenç central, per tal de formar els faldons de la coberta de l'edifici. Sent aquest llenç central el que tenim actualment de façana al carrer de l'Enginy. La diferència de cota del llenç central està marcant la carena de la coberta a dues aigües que remata l'edifici.

La potència dels tres llenços destaca per damunt de la resta i manifesta la singularitat de l'edifici al mig de les cases. Si ampliem el punt

de vista sobre els llenços i els analitzem, podem arribar fins a la rajola emprada en la seua construcció. Les dimensions aproximades d'aquestes oscil·len al voltant dels 31 x 15 x 4 centímetres totalment massisses i fetes amb una argila de tons majoritàriament groguencs a rogencs. Aquestes dimensions, amb l'ajuda d'Abel Soler, les hem traslladades a mètriques emprades al segle XVI bastant habituals sobretot en zones amb molta presència morisca, i atenent a la relació següent: 1'74 centímetres equival a un dit, les rajoles són de 18 x 9 x 2 dits.

Imatge 5. Modelatge en 3D de l'enginy d'Oliva, amb el supòsit de sis arcs.

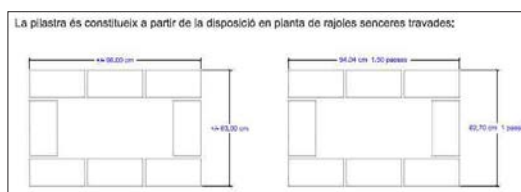

Imatge 6. Dimensions de les rajoles de l'enginy.

Imatge 7. La rajola emprada presenta senyals o marques, que podrien ser per a identificar qui les havia fetes.

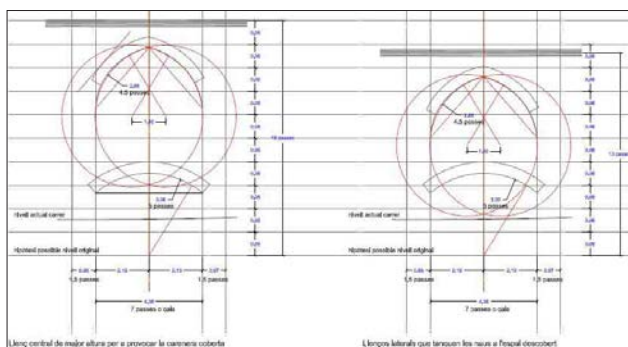

Si a continuació continuem amb la mètrica tradicional, i atenem que trenta-sis dits equivalen a una passa, i observem els llenços, en concret les pilastres que sustenten els arcs, observem que les pilastres mesuren al voltant de 96 x 63 centímetres, que jugant amb la disposició de les rajoles tenim la imatge següent:

Imatge 8. Disposició de les rajoles constructivament en la formació de les pilastres.

La pilastra es construeix amb tres rajoles en la direcció longitudinal per dues rajoles en la direcció transversal, el que correspon a una mètrica d'1 x 1'5 passes. A partir d'aquestes mesures, es genera la composició de l'edifici; si observem la distància lliure entre pilastres en cada llenç, observem que tenim set passes, que equival a una *qala* o canya, però a més a més si observem la geometrització de l'alçat del llenç i el traçat dels arcs, tant l'inferior com el superior tenim:

Imatge 9. Geometrització dels arcs i els llenços.

L'arc inferior rebaixat té un radi de cinc passes, i l'arc apuntat, es traça amb dos radis de quatre passes i mitja. I així amb l'altura dels

llenços amb quinze passes d'altura el llenç central, el que dona lloc a la carena de la coberta, i tretze passes els llenços laterals que conformen les façanes longitudinals.

A més a més, la disposició en planta de tot l'edifici també respon a la mètrica emprada, i així observem la imatge següent i podem veure l'espai entre pilastres en transversal també respon a les set passes o *qala*, de manera que les mesures en general de l'edifici serien aproximadament seixanta-una passes, comptant que hi ha set arcs, o bé cinquanta-dues passes i mitja, en cas de ser sols de sis arcs, per una amplària de dèssset passes aproximadament.

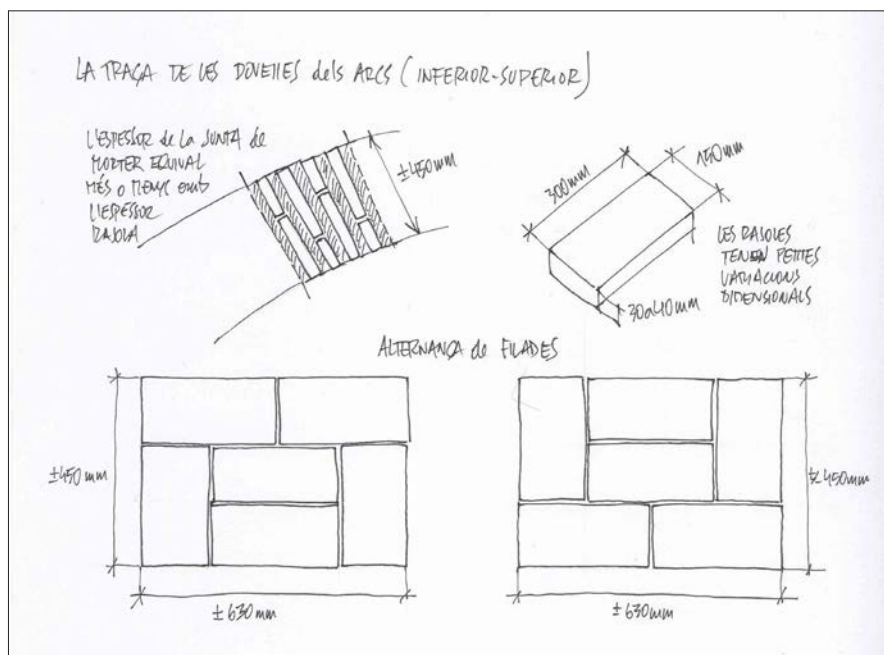
Imatge 10. Esquema compositiu en planta en mètrica de l'època.

La planta sembla més neta si disposem el seté arc, que no podem saber en aquests moments si existia. En aquest aspecte, si observem la planta amb el sistema mètric actual també veiem certes variacions de les mesures exactes, com una rectificació visual per a tindre una millor harmonia visual del conjunt, a mode com feien els grecs als temples, i així observem que, si prenem la hipòtesi dels set arcs, la casa número 8 conté les restes de l'arc central; si ens fixem en les cases 6 i 10, que són les contigües, presenten la mateixa mesura; a partir d'ací sols tenim un costat, i la casa 12 té una diferència important de mesura respecte la casa 8; de la mateixa manera, la casa 14, que seria l'extrem, presenta un altra variació de mesures, el que ens indicaria que la casa 8 és el centre de composició i que, per tant, podria reforçar-se la idea del seté arc.

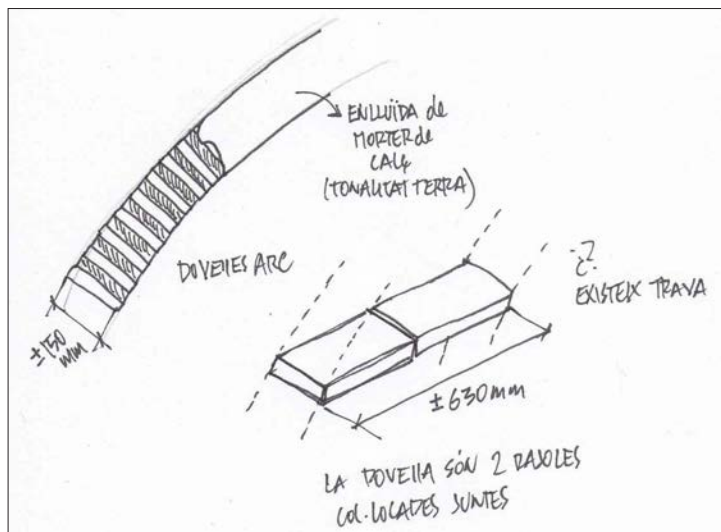
Imatge 11. Esquema compositiu en planta en mètrica actual.

Els arcs dels llenços també s'executen amb el joc que dona la rajola i així, si ens fixem en la disposició de les rajoles que conformen tant l'arc inferior com el superior, la disposició de l'aparellat de les peces resulta 1'5 x 2 rajoles.

Imatge 12. Disposició de l'aparellat de les rajoles.

Aquesta disposició la observem en totes les restes d'arcs existents, a excepció de l'arc superior de la casa 16, la que resta en solitari en l'altre costat del carrer, al fons.

Imatges 13 i 14. Arc superior de la casa número 16. Disposició de l'aparellat i la imatge real.

Aquest arc, a més a més, presenta un desplaçament en la pilastra esquerra mirant des del carrer, i la part superior del mur sobre l'arc apuntat també presenta un altre tipus d'aparellat, el que ens fa pensar en una reconstrucció de l'edifici, tal volta davant la possibilitat que patira un enderrocament puntual, tal volta pel mateix terratrèmol que va assolir molts edificis a Oliva a finals del s. XVI; a més a més, és un dels cantons del conjunt, el que seria lògic en cas d'un moviment sísmic des del punt de vista de possibles fallides estructurals pel que fa al conjunt, on les parts altes i sobretot les cantonades solen ser les més afectades. El que s'evidencia és una solució diferent a la resta, de pitjor qualitat constructiva, i amb una errada de construcció, el que dona peu a pensar amb la hipòtesi.

En general, i una vegada vistes i analitzades totes les cases que contenen restes de l'edifici, hem recreat una imatge del que realment resta del conjunt, que podem observar en la imatge següent, i on tenim clar que les cobertes del conjunt no són les originàries, en tant que l'auditoria de Basilio Sebastian Castellanos ja ens informava que l'edifici havia patit l'assolament de la coberta i sols restaven els murs:

El trapig o fábrica de azúcar se halla en ruinas y su fábrica en la serie de arcos apuntados de ladrillo que aún están en pie manifiestan que fue magnífica y de la mitad del siglo 16º. Entre las ruinas de esta casa hallé el escudo de armas en piedra que cayó de la portada de este notable edificio cuando se quemó ya en este siglo, en el que se ve la leyenda que le rodea: **Ardua cum cassis hac propugnacula muris intra animun comes extruxit Seraphinus ab ano 1531.**

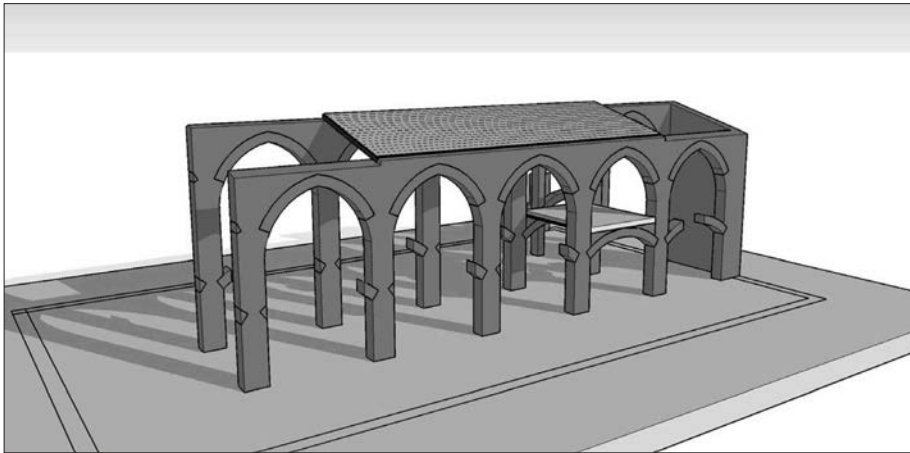
El mateix auditor proposava que s'aprofitaren les restes de l'edifici, sobretot perquè els murs encara podrien reutilitzar-se:

El ingenio de azúcar de Oliva se conoce por los buenos restos, que fue magnífico, pero quemado hace ya años, se halla en un lamentable estado. Como las órdenes de arcos apuntados, unos sobre otros, que existen en pie pudieran aprovecharse en lo sucesivo para una útil construcción pues se mantienen en muy buen estado, sería bueno que se reservasen sus gruesos por la parte superior con algunas tejas a fin de que no acaben de destruirse; y esto ya ve V. E. que puede ser obra de un par

de jornales y de un par de cientos de tejas; pero también sería bueno no se permitiese amontonada tanta broza por entre esta fábrica, pues que recogiendo el agua llovediza y depositándola junto a sus muros puede perjudicarla notablemente.

El huerto del trapig en el que también hay grandes graneros con su espacioso secador encima, es espacioso y produce cuanto se desee bien labrado, ornándole grandes y buenos naranjos, madroñeros y citreros que dan grandísimos cidras y cinco elevadas y bellas palmeras.

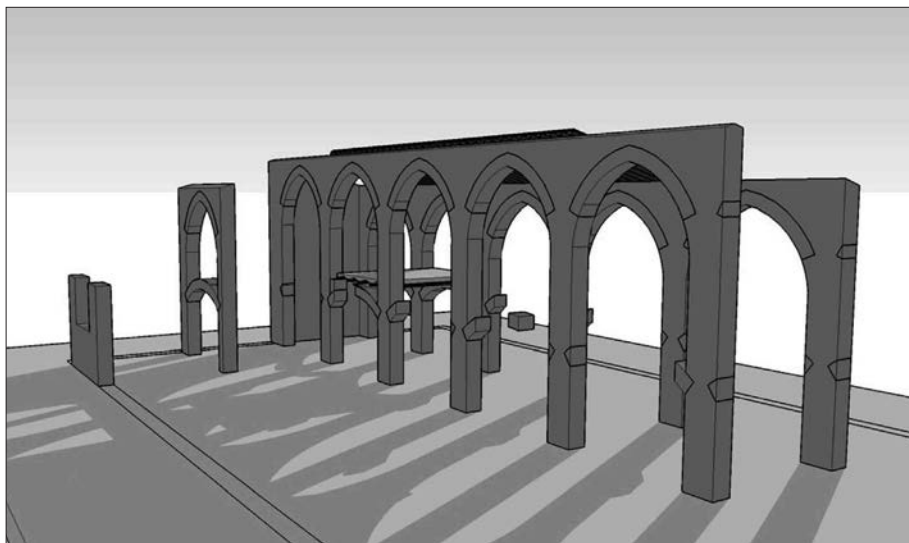
El administrador de Oliva, que se haya cargado de familia, no tiene huerto en el que procurarse hortalizas para el consumo de su casa como no sucede a los demás Estados de V. E. en este ducado, y como por delicadeza no se haya atrevido a pedirle esta gracia, creo yo que V. E. le haría una gracia especial en concederle una parte de este huerto para su uso, lo que no me parece perjudicaría el alquiler del trapig, que vence en fin de este año, porque aún le quedaría al arrendador nuevo mucho terreno que labrar en el huerto que le quedase además del gran sitio que con la quema del trapig se le cede con la casa de la Plaza.

Imatge 15. Vista del llenç interior.

Pel que respecta al forjat intermedi, restava un tram de forjat en la casa 12, que considerem que era original, i l'hem restaurat en la recent intervenció; a més a més, s'han localitzat diferents biguetes durant la

restauració, recol·locades en diferents parts de l'edifici, a mode de bigues o bé de llindars de portes o buits.

Imatge 16. Vista del llenç que recau al carrer.

Així, podem tindre una idea de l'estat en què ens ha arribat l'edifici; a més a més, el reaprofitament del conjunt convertint-lo en cases va donar peu al rebliment del nivell original de la llotja, superposant-se capes sobre l'originària de manera que, en algun moment determinat, els arcs inferiors eren una molèstia i donaren lloc a enderrocs parcial o totals per a poder col·locar-hi portes d'accés una vegada s'havien cegat els buits convertint-los en façanes. De la mateixa manera, degué ocórrer amb els forjats intermedis, que foren reemplaçats per altres a un nivell més alt, per a poder tindre les plantes baixes unes altures més escaients, el que significa que el tram de la casa 12 ha estat un miracle que haja arribat a l'actualitat.

A més a més, el fet de convertir una de les naus en carrer, va comportar que el tram de coberta reconstruït sols tenia una pendent cap a l'interior de les cases, el que va provocar espentes horitzontals sobre el llenç central, produint-se un desplom d'aquest cap al carrer, que en alguns llocs arriba a ser de més de trenta centímetres, com observem en les imatges anteriors.

5. LA INTERVENCIÓ

L'estat de les restes de l'enginy des de l'any de redacció de la tesina fins a finals de l'any 2017, quan vàrem visitar les cases per a veure i acotar quina anava a ser l'actuació a realitzar per a sol·licitar les ajudes, ens va provocar un elevat grau de preocupació, sobretot per l'estat de les cobertes, que ja presentava un deteriorament considerable, i estaven posant en risc l'estabilitat dels llenços i fent malbé el tram de forjat original que teníem en la casa número 12. S'havien produït enfonsaments parcials de la coberta i algunes biguetes del forjat presentaven perill imminent de col·lapse.

Resultava evident que, amb la premissa de disposar de la titularitat de les propietats i vist l'estat lamentable que presentaven les cases número 10, 12 i 14, la proposta d'intervenció per a les ajudes anava a ser la consolidació i restauració dels elements continguts en aquestes cases. A més a més, calia tindre present que les ajudes comportaven que l'ajuntament havia d'assumir pressupostàriament el cost de les obres, i que junt amb les intervencions en el Palau, la partida d'inversió en els dos edificis tenia un sostre acotat. En aquest aspecte, cal entendre la dificultat que comporta estimar uns costos de restauració d'una intervenció d'aquestes característiques, i més atenent en l'estat en el qual es trobava.

Tota aquesta situació s'agreujava si, a més a més, tenim en compte que en el conjunt no s'havien fet mai cap intervenció arqueològica, ni cates muràries, ni estratigrafies, i que, per tant, el nivell de desinformació era prou considerable.

En aquest sentit, la intervenció havia de comportar necessàriament una partida considerable de campanya arqueològica, que en la realitat ha suposat al voltant del 25% de tota la intervenció. I aquest fet implicava la possibilitat real d'obtenir informacions que podrien alterar els plantejament generals de la intervenció.

Si recuperem la imatge que hem vist en anteriors pàgines, hem de pensar en un edifici de clara naturalesa longitudinal, emplaçat paral·lelament al mur de contenció de la casa la senyoria, i envoltat d'espai lliure a mode de patis o horts, i delimitats per la muralla. A aquesta imatge idíl·lica, li hem d'introduir la transformació del mateix teixit urbà, consolidant-se un nou nivell de la cota 0, la desaparició de la meitat de l'edifici, de manera que el carrer actual ocupa una de les dues

naus longitudinals de l'edifici, convertint-se el llenç central en una nova façana, l'alteració dels mateixos llenços, convertits en façanes de tipologies residencials, l'aparició d'una nova trama urbana consolidada, amb edificis adjacents al mateix enginy, ja siguin residencials, solars o inclús un magatzem; i en definitiva, una alteració molt substancial de l'escena urbana on es va construir l'enginy.

Per tant, el projecte a banda de restaurar pròpiament les restes del monument, bàsicament els llenços, havia d'escometre un plantejament de recuperació arquitectònica del conjunt, atenent que l'escenari urbà actual difereix considerablement de l'original. En aquest sentit, s'havia de resoldre en primer terme la necessitat de recuperar volumètricament el conjunt i que aquest es manifestara en el lloc, atenent que anava a restar adossat a les construccions existents, i eixa recuperació visual s'havia d'entendre des de l'espai lliure que actualment hi resta, el carrer de l'Enginy i la zona d'aparcament del carrer de la Constitució. Aquests espais tenen una doble naturalesa respecte al conjunt, el primer resulta ser un espai propi de l'edifici, i l'altre correspon a la visió des d'on se situaven els horts de l'enginy, amb el condicionant que estem per damunt de la cota original. En principi, la presència del magatzem de les aigües potables, just en la testera del conjunt, i el plànol elevat del mateix aparcament, no ens resultaven un hàndicap excessivament complex; a més a més, ens permetia obtindre unes visuals prou generals del conjunt, i amb un caràcter de distància, el que permet una aproximació cap al monument que va com emergent del subsòl a mesura que avancem cap al conjunt. Aquesta circumstància ens ajudava a crear un espai d'avant-sala al mateix edifici, el que propiciava crear un espai de contemplació i d'accés, i una zona d'acollida abans d'accedir a les restes. A més a més, la gran quantitat d'espai lliure ens permetia emplaçar un petit volum de serveis per al monument emplaçant-lo tot fora del mateix edifici, sota la premissa que fora un volum «manipulable». Per contra, l'aproximació al conjunt pel carrer de l'Enginy comportava una problemàtica major.

L'accés pel carrer suposa entrar al mateix edifici i, per tant, s'havia d'aconseguir la sensació que estem a l'interior de l'immoble. A banda, el carrer està a una cota prou elevada sobre l'original, i és un espai d'ús per al mateix veïnat, els accessos a les propietats tant de persones com de vehicles. Per tant, no podíem alterar la condició de partida, però havíem de poder «accedir» a l'edifici, però al mateix temps s'havia de garantir la protecció de l'excavació, i la recuperació dels nivells originals de l'edifici.

L'excavació arqueològica ens va confirmar un nivell 0 situat aproximadament huitanta centímetres respecte al carrer actual, i aquest nivell s'estén cap al pati longitudinal situat entre l'enginy i el mur de contenció de la casa de la senyoria, i presenta un desnivell respecte la zona

d'aparcament del carrer de la Constitució de 2'10 metres aproximadament. Amb la diferència de cota, resultava materialment inviable generar un accés des del carrer, en tant que aquest ja formava part de l'edifici i simbòlicament era estrany crear un accés, quan ja estàvem dins. Així, la decisió venia casi imposada, no hi havia manera d'accedir des del mateix carrer, sols observar des d'aquest el fons de l'excavació, separant i salvant físicament els dos espais carrer-edifici, però creant una continuïtat visual i espacial, tenint en compte que havíem de protegir el fons recuperat sota les restes del monument, tant els nivells originals com el mateix llenç central, que havia de restaurar-se fins als fonaments i restar lliure del carrer. Cal tindre en compte que havíem de crear un límit físic entre el carrer i el fons excavat; així, el fet de disposar del pati posterior adossat al mur de contenció de la casa de la senyoria, que anàvem a recuperar, resultava d'allò més idoni per a crear els accessos reglats a les restes de l'edifici, recolzant-nos sobre el mur de contenció per tal d'alliberar el llenç interior, el que permetia obtindre una lectura directa i nítida del conjunt des del mateix espai de recepció al monument creat en la zona d'aparcament. Cal pensar que no teníem referències de l'existència d'escapes interiors que comunicaren les dues plantes de l'edifici, i durant les excavacions no ens han aparegut restes que així ho corroboren, de manera que possiblement s'accediria amb escales de fusta o, tal volta, amb alguna passarel·la des de la casa de la senyoria, on tenim constància de l'existència d'una porta de ferro que condueix a l'enginy.

L'accés al monument s'ha realitzat seguint el criteris de major accessibilitat possible, atenent que, en tractar-se d'una restauració patrimonial, moltes vegades no resulta possible, com ens passa a la planta baixa, sobre el fons excavat a l'interior de la nau. Així, a la planta baixa sols s'accedeix amb escala, mentre que a la planta primera accedim mitjançant una rampa. S'ha previst que, al final de la rampa, en una segona fase poguera instal·lar-se un ascensor que ens comuniqui amb la planta baixa. Tots aquests elements de comunicació s'han realitzat amb acer patinable i fusta massissa, sota el concepte d'industrialització, tant estèticament com constructivament, conformant un element lleuger, de naturalesa desmuntable, i que en cap moment poguera afectar les restes originals de l'edifici. Així, el pati interior ha restat lliure entre l'edifici i el mur de contenció de la casa de la senyoria, deixant a la vista la bellesa imponent del llenç d'arcs posterior.

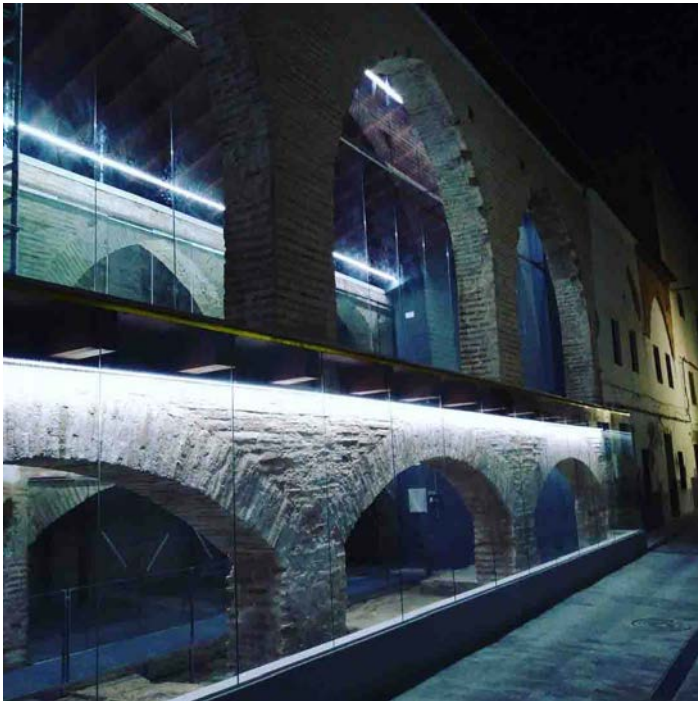

Respecte al carrer i sota la premissa de tractar de donar la impressió que som a dins de l'edifici, i entenent que el llenç central, actualment façana al carrer, havia de transmetre per un costat la dualitat façana i mur central, vam optar per mostrar el forjat del primer pis en voladís cap al carrer i l'arrancada de les biguetes en la carenera sobre el llenç central que coincidiria amb el faldó que cobria el carrer, i en el tram que dona sobre la casa número 16, aquestes biguetes de coberta inclús travessen el carrer i descansen sobre les restes del tercer llenç, reproduint la secció transversal completa de l'edifici. El concepte consisteix en el fet que en haver desaparegut part de l'edifici, podíem reproduir una imatge d'una perspectiva seccionada, amb la presència del forjat primer i un faldó de coberta seccionats, i aprofitant el tram sobre la casa 16, augmentar eixa lectura, el que permetia una millor lectura del conjunt, en tant que la situació actual amb el carrer pel mig distorsiona molt la imatge que tenim de les restes de l'edifici.

Aquesta solució de perspectiva seccionada ens permetia, al mateix temps, solucionar l'encontre entre el nivell del carrer i el nivell excavat a l'interior de la nau, disposant un mur cortina de vidre sota el forjat i recolzat sobre el mur de contenció, que salva en nivell entre el carrer i el fons d'excavació i que, al mateix temps, permet tancar l'edifici respecte al carrer. Aquest volum de vidre sense especejament de fusteria ens configura un volum espacial que vol apropiat-se del carrer emergent de la planta baixa restaurada, mostrant nítidament el que ocorre en l'espai excavat.

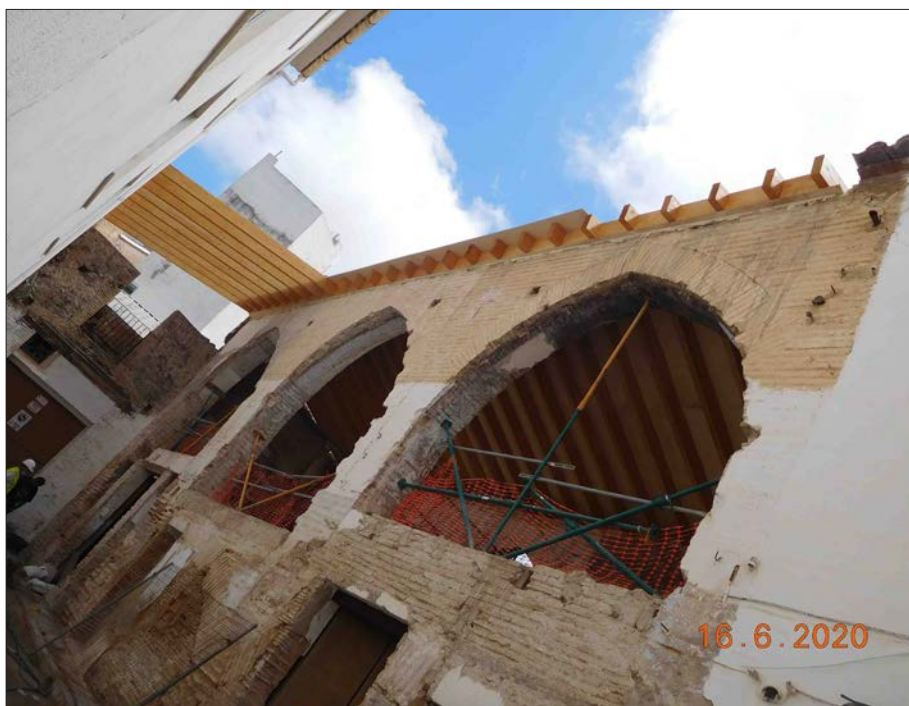
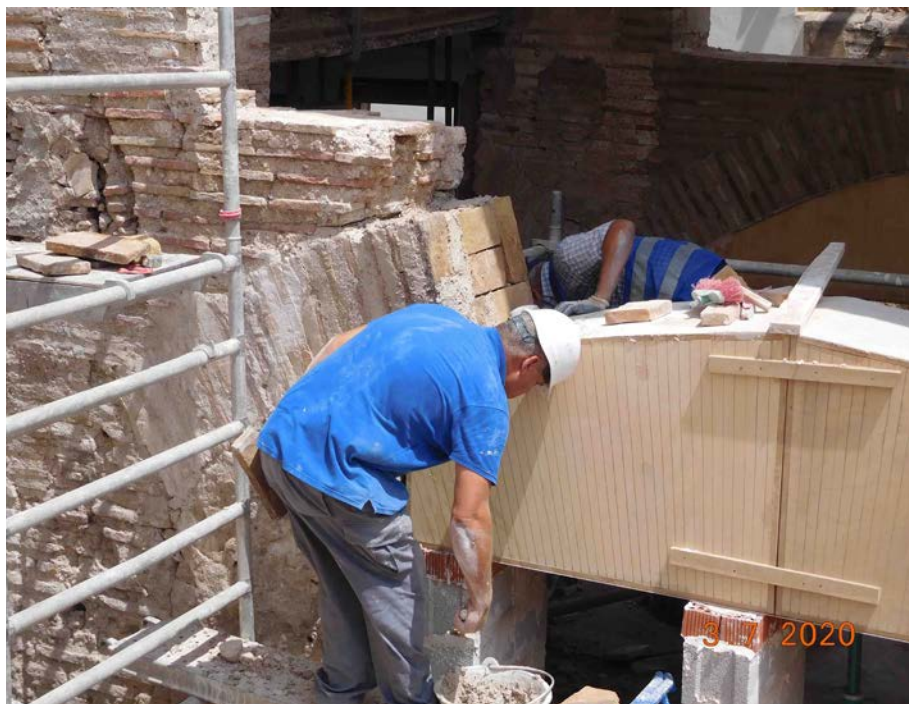

Per contra, en la planta primera, de la mateixa manera que hem fet en el llenç posterior, els vidres van disposats per l'interior, a mode de caixa de vidre que permet protegir l'espai interior deixant com a protagonistes els llenços d'arcs. S'ha optat per murs del tipus cortines de vidre sense especejament de fusteries, deixant inclús que els vidres no siguin hermètics i que hi haja corrents d'aire lliurement, que era com ocorria a l'edifici originàriament.

Respecte als llenços que són bàsicament els únics elements originals del conjunt, ens hem centrat a restituir els arcs que mancaven, la qual cosa era necessària per a salvaguardar la integritat de tot el conjunt de llenços, aprofitant les restes que teníem, combinant trams originals i nous, i s'ha reconstruït amb la tècnica constructiva original. Amb tal

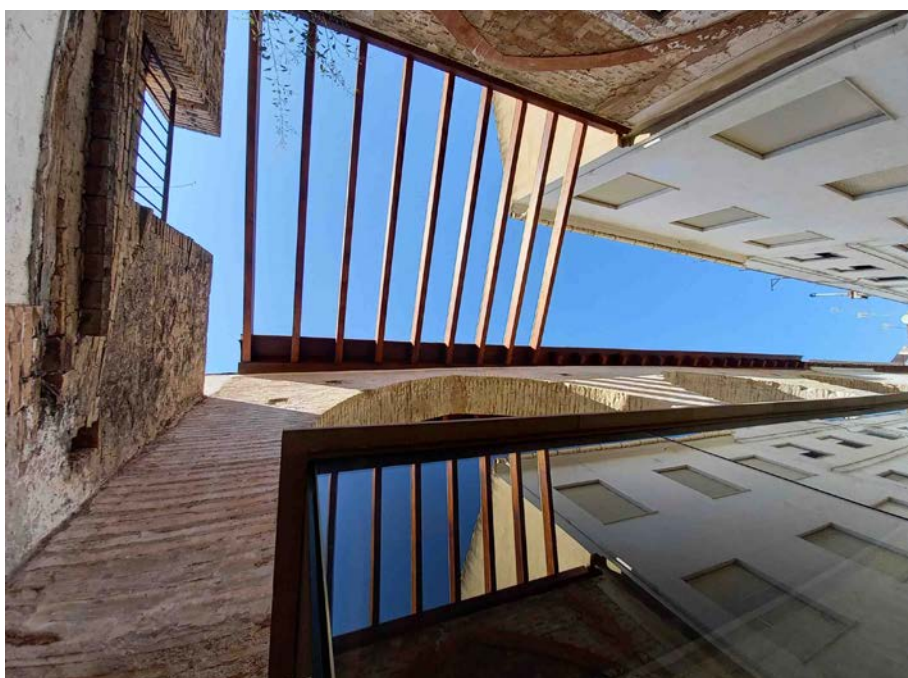
objecte, es va fabricar una rajola tipus feta a mà, amb les mesures de les rajoles origen, i disposades segons els patrons emprats en els arcs existents. El morter emprat també ha estat de calç, i hem utilitzat una grava de color negre, que es diferencia de l'original, que és blanca, de manera que amb els tons de la rajola nova i el morter amb grava obscura fem una lectura de l'original respecte a l'impostat. Durant els processos d'enderrocs, també es van recuperar moltes rajoles que responien al format tipus, i que també es van reutilitzar. En la resta dels llenços, s'ha realitzat una neteja superficial en les parts altes que presentaven un bon estat dels morters, eliminant capes d'enlluït i pintures de calç, brutícies i altres; per contra, en les parts baixes, sobretot a les pilastres, el fet d'haver estat aquestes soterrades, els morters presentaven patologies més serioses, i s'han fet tasques de sanejament, cosits amb fibres de carboni, reposició de rajoles i rejuntats. En el desmuntatge de les cobertes, s'han realitzat sanejaments en els caps dels llenços, per a poder escometre les cobertes posteriorment.

La problemàtica més important a resoldre durant la restauració dels llenços era resoldre la patologia de desplom que presentaven els llenços, sobretot el central, pel fet que, en desaparèixer mig edifici, la coberta restant havia provocat un estat de desequilibri produint espentes cap al carrer, amb el resultat d'uns desploms que de la part alta del llenç al peu de les pilastres suposaven desploms de més de trenta centímetres. Aquest aspecte implicava una perillositat evident per la falta d'estabilitat i una complexitat geomètrica a l'hora de restituir els nous arcs, que ha implicat sobretot introduir rectificacions en el traçat de la coberta.

Aquesta patologia l'hem deixada marcada en el resultat final de l'obra; en concret, es visualitza en un tauler de fusta situat sobre el llenç central en la part del carrer, just sota les biguetes de fusta, de manera que el tauler disposat en paral·lel al peu del llenç dibuixa en negatiu el desplaçament desigual del mur, que té un desplaçament major cap al carrer en l'arc corresponent a la casa 12, on el tauler ha quedat tangent al mur.

La restauració dels llenços ha tret a la llum buits interiors, que possiblement estaven destinats a sustentar bigues de premsa, o bé llums

d'oli, o altres coses; també ens han aparegut marques de comptabilitat, restes d'escriptures i unes creus de Caravaca de tonalitats rogenques.

Els forjats tant del primer pis com de la coberta s'han realitzat en tècnica en sec, és a dir, amb solucions industrialitzades, a base de bigues de fusta laminades, i taulers fenòlics de bedoll, tots ells cargolats, i descansant sobre els llenços mitjançant corretges de fusta ancorades amb fibres de carboni, que permeten nugar els llenços a mode de corretges estructurals.

Aquestes solucions permeten conferir-li al conjunt una major lleugeresa i una gran resistència estructural, resolt amb mètodes constructius reversibles, evitant l'ús de ciments i formigons, i ancoratges metàl·lics que són totalment irreversibles. En aquest aspecte, les operacions de manteniment i reparacions futures són menys lesives per al conjunt i més fàcils d'escometre.

Pel que respecta al tram de forjat de la casa 12, que presentava bigues originals, vam fer l'operativa de desmuntatge del sistema, baixant les bigues, que tenien moltes d'elles els caps podrits i presentaven atacs de termita. Durant els enderrocs, vam localitzar bigues reutilitzades dels forjats a llindars, nous forjats, etc. Es va procedir a restaurar les bigues recuperades, eliminant els trams de fusta fets malbé, reconstruint en molts casos els mateixos caps amb fusta recuperada del mateix edifici.

La fusta es va tractar per a termita, i la vam tornar a col·locar al seu lloc, reproduint el forjat original amb revoltons de rajola i algeps alleugerats, recuperant la tipologia original, però amb tècniques i materials actuals. Una vegada recuperat el tram de forjat original, i vist el color de la fusta recuperada, es va optar per lacar la resta de fusta, per a igualar la imatge de conjunt, de manera que la mateixa naturalesa de la fusta, original i laminada, i el mateix sistema constructiu, permet diferenciar clarament el tram original dels reconstruïts.

La campanya arqueològica ens ha permès localitzar el nivell 0 de l'edifici, amb la presència dels fonaments dels llenços sota les pilastres, i una solera generalitzada a base de formigó de calç. En la zona que ocupa la casa 14, ens va aparèixer la base d'un trapig, amb una zona destinada al que podria ser el recipient de fang soterrat que recollia el suc. En la casa 12, també ens ha aparegut una segona base. Pel que fa a la part del pati que dona a les dues cases, no es va localitzar res, de la mateixa manera que la solera de calç desapareixia fora de l'edifici. Per contra, en el pati de la casa 10 ens ha tornat a eixir una altra base, sobre terra, però de la mateixa manera que els altres dos patis sense solera.

Tot el pati ha estat reblit amb graves, per tal de protegir l'excavació, i s'ha tancat l'excavació de l'interior de l'edifici, mitjançant un muret de contenció respecte al pati. Cal pensar que sobre el pati plou i necessitem traure l'aigua de pluja, mitjançant bombeig, de manera que la reblida de graves, ens fa la feina d'espai drenant.

Al nivell 0, vam localitzar unes lloses de pedra que venen des del mur de contenció i travessen per l'interior de la casa 12 salvant la base de trapig i avança cap al carrer. No sabem encara a què correspon, si a una antiga séquia, o a un nivell que degueren traure per a preparar la base de l'edifici.

Aquestes lloses de pedra s'observen a l'interior de la casa 12. Per contra, al pati hem marcat el traçat de les lloses i la base de trapig sobre la disposició de paviment flotant que s'ha instal·lat.

La presència de les bases de trapig sembla prou lògica si atenem la grandiositat de l'edifici, vist que la gran quantitat de sucre que podria generar no deuria ser suficient amb sols la maquinària de l'enginy, en tant que si fallava el corrent d'aigua, no deuria parar-se la producció. A més a més, reforça la idea que la nau més propera a la casa de la senyoria era la que contenia la maquinària, i que junt amb les bases de trapig localitzades possiblement era la zona destinada a trituració, perquè les úniques restes de cendres les hem detectades en la zona de carrer, que no ha estat excavat, i que suposaria que la nau de focs seria aquesta, situant-se així la llenya entre l'edifici i la muralla.

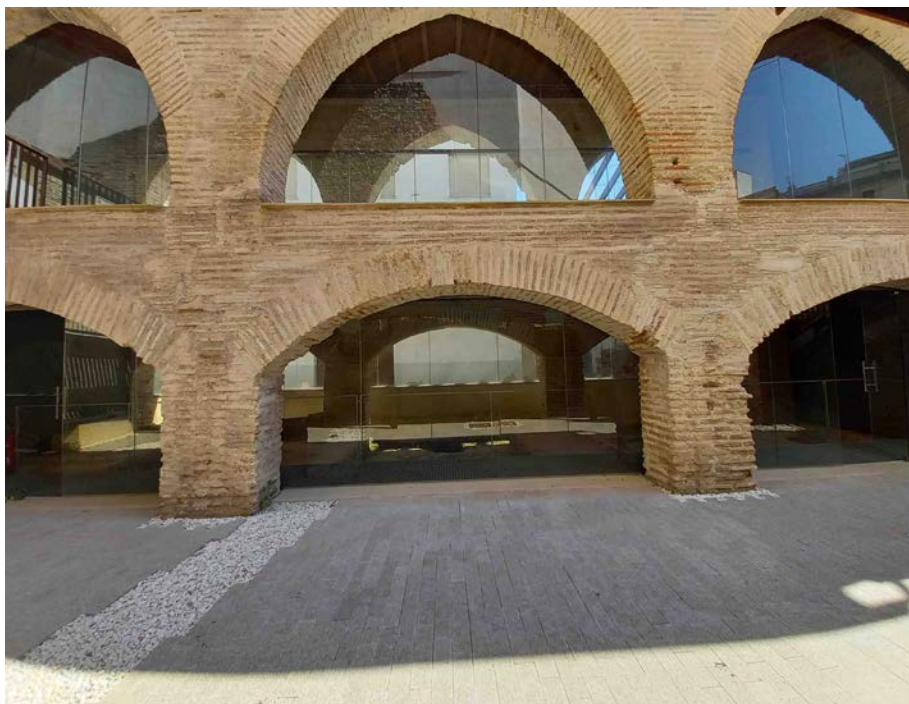

A la casa 10, hem excavat fins a un nivell per damunt del nivell 0, en el qual ens ha tornat a eixir una altra solera de calç, que correspondria a un segon nivell d'ús de l'enginy. Sobre aquest nivell, hem seqüenciat dos nivells que es van produir en la transformació del complex a ús residencial, amb un primer nivell residencial, imaginem per les dades de finals del segle XIX, o inicis del XX, i un segon nivell que va comportar la urbanització del carrer i l'aparició del mateix clavegueram, amb l'aparició de les escomeses. La visió actual pretén deixar els diferents estrats que hem localitzat per a entendre l'evolució de l'enginy.

Pel que respecta a la localització de restes, han estat sobretot de formes de sucre, restes de cossiols i altres recipients, i alguna mostra de vaixel·la ceràmica del segle XIV i posterior.

Les obres de restauració han permès recuperar i salvar el monument, quan possiblement estava sol·licitant els últims auxilis, i sobretot ha visibilitzat la joia que tenim amagada i desconeguda al mig de les cases. En properes fases, podrem assolir la recuperació de la resta d'edifici, i gaudir de la grandiositat de la llotja industrial del segle XVI, a més de les possibles sorpreses que pogueren aparéixer, i sobretot obtindre més informació que pugui constatar les hipòtesis de treball encetades. Altres qüestions que s'hauran de plantejar fan referència a l'entorn immediat a l'edifici, i com ha de conuiuïre la trama urbana actual amb el monument, sobretot pel que respecta al carrer i la zona d'aparcament, i previndre les solucions de tractament d'aquests espais. La fase primera ha estat resolta tractant de no hipotecar futures intervencions sobre el conjunt, amb el màxim respecte cap a l'edifici.

Cal agrair a la revista CABDELLS l'oportunitat de palesar uns esbossos sobre la intervenció realitzada, i aprofitar per a agrair a tota la gent que durant el procés ha participat en els treballs, en especial, als companys Josep Ferran Torres Pons i Vicent Llopis Cardona, amb els quals hem compartit la direcció de les obres, a Pasqual Costa Cholbi en la part d'Arqueologia, junt amb l'arqueòleg municipal Vicent Burguera Sanmateu, a l'entusiasme dels regidors de patrimoni Vicent Canet Llidó i Julio Llorca Esteve, i a les aportacions d'Abel Soler Molina, i el treball de Josep Antoni Gisbert Santonja.

TRES OLIVERS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS

VICENT MALONDA MESTRE

Mestre jubilat

1. INTRODUCCIÓ

Tres olivers, José Aunió Muñoz, Ricardo Pellicer Beneyto i Vicente Cots Ortolá, van patir l'horror dels camps de concentració nazis. Primer, van combatre el feixisme durant la Guerra Civil, van patir l'exili a França per la por a la repressió franquista i, finalment, van ser capturats per la Gestapo i, d'acord amb el govern franquista, van ser deportats als camps nazis. Dos en van eixir vius, però Ricardo Pellicer hi va morir. Els dos supervivents, Pepe Aunió i Vicente Cots, en ser alliberats, i després de més de huit anys des de l'inici de la guerra espanyola, van poder refer la vida a França com a antics combatents de l'exèrcit francès.

2. LA GUERRA CIVIL

Tot el trasbals de les seues vides té una causa evident: el colp d'estat dels militars espanyols l'any 1936 i la provocació d'una guerra, que va destrossar les seues vides i la dels seus familiars en iniciar un camí ple de patiment, en major o menor grau, fins a la mort.

De la seua participació en la Guerra Civil en sabem ben poc i de les circumstàncies en què hi arribaren ho ignorem quasi tot. Vicente Cots va compartir l'esperit revolucionari dels primers mesos de la guerra i hi va anar voluntàriament, segons la família, però dels altres dos, Pepe Aunió i Ricardo Pellicer, no sabem si hi van anar perquè els van mobilitzar per la seua quinta, o també hi van anar voluntàriament per un afany d'aventura o, en expressió d'un amic d'ells, «com aquell que se'n va de paella».

Derrotada la República, van marxar cap a França per por a la repressió dels vencedors durant els mesos de febrer o març de 1939, però ho ignorem tot: per on van entrar a França i els camps de concentració francesos on haurien anat a parar. Per a ells, com a vençuts, la guerra va continuar a l'exili.

3. ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ FRANCESOS

L'escriptor Agustí Bartra va ser dels primers que en va parlar en el llibre *Crist de 200.000 braços*. Ell també hi va ser i en va patir les terribles conseqüències:

Un mes enrere la platja d'Argelers era deserta. Les gavines volaven joiosament pel seu cel i la sorra impetjada era com un cinyell d'or entre l'aigua blava i la plana verda. Però ara s'estenia una ciutat de cent mil habitants.

Les ciutats dels homes tenen una naixença lenta.

I, més avant, l'autor ja deixa entreveure el que els nostres presos patirien intensament en un futur pròxim:

Durant els primers dies, tots i cadascun del homes havien estat presa de l'embriagadora consciència d'éssers supervivents d'una gran catàstrofe. No haver mort —que tantes forces obscures s'havien confabulat durant tres anys per fer de la vida una excepcionalitat— era un miracle en el qual gairebé no podien creure. El simple fet de respirar «era un invisible poema», una meravella indescriptible.

4. ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ DELS NAZIS

L'any 1977, l'escriptora catalana Montserrat Roig va publicar *Els catalans als camps nazis*, una altra autora capdavantera a tractar aquest tema com abans ho havia sigut Agustí Bartra. La lectura del llibre va trasbalsar molta gent, amb els relats dels mateixos presos, molts d'ells encara vius aleshores. Es pensava majoritàriament que això dels camps d'extermini era solament una qüestió jueva. Al final del llibre, hi havia una relació de gent que hi havia mort i, pensant que la cosa anava solament de catalans, com en el llibre de Bartra, es va ignorar que en eixa relació ja hi havia el nom de Ricardo Pellicer Beneyto. Temps a vindre, en edicions posteriors comprovaríem que ja apareixien com a víctimes els noms dels altres dos presoners d'Oliva, José Aunió Muñoz i Vicente Cots Ortolá.

L'any 2005, l'edició comarcal del *Levante* del dia 28 de juny parlava d'una exposició que s'havia de celebrar a Gandia sobre la presència de

quinze saforencs als camps de concentració nazis, arran d'una investigació feta pel saforenc Àlex Ruiz, futur alcalde de Bellreguard, i del gran especialista del tema, Adrián Blas Mínguez Anaya. En la relació apareixien els noms del tres olivers. En l'exposició, es recollien molt poques dades dels tres d'Oliva, solament el nom i la data del naixement i de la mort. I, sobretot, no hi apareixia cap imatge d'ells.

5. ELS TRES OLIVERS DE MAUTHAUSEN

5.1 JOSÉ AUNIÓN MUÑOZ

José Aunión Muñoz,¹ dit *Pepe el Fonto*, va nèixer el 15 d'agost de 1918 al carrer de Gabriel Ciscar, 61.² Era fill de Salvador Aunión Navarro, dit *el Tio Moreno*, i de Vicenta Muñoz Guitart, dita *la Fonta*. Va ser el segon de quatre germans: Salvador, Teresa i Vicenta.

La família ignorava que havia nascut en aquest carrer, però un document de treball i les dades que ell dona al camp nazi així ho testimonien. En una consulta de les actes de la postguerra, acta del 8 de març de 1946, es fa referència a un expedient obert durant la Guerra Civil sobre dues cases de Gabriel Ciscar, que s'havien d'enderrocar per a obrir el carrer de les Monges Clarisses. Una de les cases pertanyia a la família Aunión.

La primera referència documental de què disposem és del mes de març de 1937, on consta com a treballador de la CLUEF, organisme que gestionava la comercialització dels productes del camp. Treballa de *capaceador*, o siga, d'omplir i buidar cabassos de fruita. Abans havia fet de llaurador, com son pare, i l'apassionava treballar amb l'haca familiar.

1. En el llibre de batejos de la Parròquia de Santa Maria, consta inscrit com Aunión, així com el germà major, son pare i el seu avi. Per altra banda, els dos germans més xiquets hi figuren com Aunión, forma que han adoptat tots els familiars, els d'Oliva i els d'Algemès. Els seus fills, francesos, dos d'ells amb nacionalitat espanyola també, estan inscrits com Ahunon.

2. Diu l'acta: «Casa de José i Josefa Llidó Morató, lindando por la derecha entrando com la casa de Fernando Vengut; izquierda con la de José Ahunion [sic] i de espaldas a la acequia madre». José Aunión és l'avi de José Aunión Muñoz (Informació aportada per Pura Peiró Bertomeu).

Imatge 1. José Aunió Muñoz.

C. L. U. E. F.
OLIVA

Certificado de Trabajo

El Camarada *José Aunió Muñoz*
de *22* años de edad, domiciliado actualmente en *Oliva*
provincia de *Tarazona* calle o plaza *G. Bizar*
n.º *1* piso _____ y con domicilio anterior en _____
provincia de _____ calle o plaza _____
n.º _____ piso _____ trabaja actualmente en *el Almacén*
de capacitados situado en la calle o plaza *Luzmit*
(Fábrica, Taller, Oficina o Comercio)
n.º *1* piso _____, empezando la jornada de trabajo por la
mañana de *7* a *12* y por la *tarde* de *1*
a *4*.

Se le expide el presente documento en cumplimiento del Decreto del Ministerio de la Gobernación, fecha 21 de febrero de 1937.

En *Oliva* a *11* de *marzo* de 1937
(Sello de la Casa) El Responsable U. G. T. El Responsable U. G. T.

José Aunió Muñoz
José Aunió Muñoz

Tip. D. Martínez, Pl. S. Andrés, 4 Valencia

Imatge 2. Document de la CLUEF.

A MON PÈRE

Les yeux des chiens
 ces bourreaux qui frappent
 et montrent leurs dents.
 Les dents des autres qui
 de ta peau font de la dentelle.
 Le chant des bêtes qui brûlent,
 Hurler et traverse la nuit.
 Il fait toujours noir,
 dans ce pays, vidé,
 ne dors pas, ne parle pas, reste muet, écoute...
 Ils arrivent, ils vont encore,
 vous compter...
 et la chair du tomber
 sera chère.
 Le ciel est parfois effrayant,
 nulle lumière ne l'habite.
 TU, n'as plus de larmes
 rien, rien, des miettes de terre.
 Ton corps est de plomb
 et ton poids de plume.
 Il n'y a pas de route,
 les étoiles pour un homme
 peuvent-elles pâlir
 jusqu'à disparaître.

AL MEU PARE

Els ulls dels gossos
 aquests botxins que colpegen
 i mostren les dents.
 Les dents dels altres que
 tatuen la teua pell.
 El cant de les bèsties que cremen,
 Udola i travessa la nit.
 Sempre és de nit,
 en aquest país, buidat,
 no dormes, no parles, resta mut, escolta...
 Ells arriben, faran recompte,
 un altre cop...
 i la carn del caure
 serà estimada.
 El cel és sovint paorós,
 cap llum l'habita.
 TU, ja no tens llàgrimes
 res, res, polsim de terra.
 El teu cos és de plom
 i el teu pes de ploma,
 No hi ha camí,
 els estels per a un home
 poden empal·lidir
 fins a desaparèixer.

Le printemps ne viendra pas.
Tes lèvres molles bavent de l'eau brûlée;
tu pars à la dérive,
tes yeux sont tournés vers l'obscur.
Dans cette vallée de sang
il n'y a pas de bergers,
seulement des chiens qui aboient
et d'autres qui frappent.
Nulle branche pour dessiner
sur ta peau.
Ce n'est qu'une mer de haine
ton corps est nu,
arc-bouté,
tes mains sont lavées
par la fumée.
N'attends pas la mort,
bats-toi, lève toi,
sors de cet enfer,
reviens...
TU seras mon père.

Anita Ahunon

La primavera no vindrà.
Els teus llavis balbs bavegen aigua cremada;
vas a la deriva,
els ulls girats vers la fosca.
En aquesta vall de sang,
no hi ha pastors,
únicament gossos que lladren
i d'altres que colpegen.
Cap branca per a dibuixar
sobre la teua pell.
No hi ha més que una mar d'odi
el teu cos és nu,
apuntalat,
les teues mans les renta
el fum.
No esperes la mort,
lluita, aixeca't,
ix d'aquest infern,
torna...
TU seràs el meu pare.

(Traducció: Pura Peiró Bertomeu)

Ignorem quan se'n va anar a la guerra, però per la data del document tot fa pensar que la seua quinta va ser mobilitzada per eixa època. També ignorem on va ser destinat. El que queda clar és que va deixar a Oliva tota la família i una nòvia que tenia des de feia temps.

No disposem de cap documentació sobre la seua intervenció durant la Guerra Civil ni de la seua fugida a França i el posterior internament, més que probable, en un camp de concentració del sud de França. D'això, mai no en va parlar amb la família.

Un altre document de què disposem el situa en una companyia de treballadors estrangers. La Creu Roja Francesa va enviar a la seua família una carta amb data 30 de juny de 1939, dos mesos abans que començarà la Segona Guerra Mundial, on afirmava: «Que me encuentro bien que necesito recibir noticias de toda la familia». Després, el silenci. Fins a l'alliberament del camp de concentració nazi.

**COMITE INTERNATIONAL
de la CROIX-ROUGE**
122, Rue de Londres
GENEVE (Suisse)

REMITENTE (Expéditeur)

Nom: *José*
 Cognoms: *Antonio Navarro*
 Nom de família:
 Domicili: *27 Rue de France, Paris*
 Adreça:
 País: *France*
 Localitat:
 Província: *Paris*
 País:

Deixa notificar al destinatari i la comunitat que me he
 recuperat i que necessito rebre
 notícies de tota la família.

DESTINATARIO (Destinataire)

Nom: *Salvador*
 Cognoms: *Navarro*
 Nom de família:
 Domicili: *Barriada Gabriel Garcia nº 61*
 Adreça:
 País: *Oliva*
 Localitat:
 Província: *Valencia - España*
 País:

el *30* de *Junio* de *1939*

CONTIENE EL DINERO
(Résumé en arabe)

ESCRIBIR EN LETRA CLARA
(Escriure amb claredat)

ENVIAR EN UN SOL PLEGAT
(Enviar en un sol plegat)

Imatge 3. Carta de la Creu Roja als familiars.

Quan comença la Segona Guerra Mundial, la seua situació no fa més que empitjorar. Ocupada França pels alemanys i amb la fugida dels militars francesos, és capturat per la Gestapo i enviat a l'*stalag*, camp per a presoners de guerra XII D, a Trèveris, ciutat alemanya fronterera amb Luxemburg, el dia 3 d'abril de 1941. I se li adjudica el número 3813 com a presoner. La professió que declara és la de granger i la qualificació que rep és la de *rostpanier*, terme despectiu equivalent a xusma, destinat a treballs forçats.

Traslladat posteriorment a Mauthausen, pateix tot tipus de maltractaments, que conta la seua filla Anita:

L'arribada

Els nous arribats a Mauthausen tenien tots la mateixa acollida. La primera nit s'assemblava al malson que anaven a viure els deportats.

El pare conta:

La primera nit, ens deixaven a la fosca plantats davant del fred, la neu. Pel matí, els que havien resistit rebien eixe horros vestit ratllat com els barrots d'una presó. Un company de Gandia, quan es va fer de dia em va dir adéu: «no ho resistiré» i es llençà contra els fils elèctrics que rodejaven el camp...

Les cinquanta-nou creïlles

Un dia, mort de fam (menjàvem una vegada al dia, un beuratge —deuria dir— fet amb una espècie de sopa líquida), em vaig decidir a robar de la cuina cinquanta-nou creïlles per a compartir-les amb els companys. Em va descobrir un caporal. Em va fer deixar-les a terra i em digué que m'agenollara, no tenia més remei. Em vaig agenollar. I llavors començaren a ploure colps de picola sobre la meua esquena, sobre les anques, com per a posar-se a udolar, però vaig serrar les dents per a no donar-li el gust del meu dolor. Al que feia quaranta colps, després d'haver-me perforat l'esquena i destrossada l'anca esquerra, el caporal va parar i em va preguntar:

—Què eres?

Vaig alçar el cap orgullosament:

—Espanyol.

—Ja ho sospitava —em contestà—, per a poder suportar això.

I va deixar de banda els dènou colps que quedaven; em vaig alçar dins d'una bassa de sang, els companys vingueren

a ajudar-me. Em vaig posar a la fila i malgrat l'horror, el dolor que sentia, vaig tornar a treballar en la calç...

Sense cap cura vaig continuar treballant.

El meu pare no tenia pràcticament anca esquerra, i a l'esquena, davall l'espatlla, tenia un forat on hi cabia el puny tancat d'un adult.

«Calia sobreviure», contava el pare. De qualsevol manera, calia mantindre's dret i els botxins no aconseguiren fer-se amb ell per una única raó i és que va treballar. El seu dur aprenentatge: treballar des dels deu anys a l'horta el va ajudar moltíssim a resistir i, sobretot, deia ell: «jo havia decidit tornar».

No vàrem saber mai cap altra cosa sobre els camps. El pare no ho contava. Els malsons a les nits (anotats en el seu historial mèdic) durant tota la vida eren sens dubte la memòria que no podia transmetre.

Imatge 4. Pres.

Mentre tot això succeïa, a Oliva era declarat com a pròfug i una comissió municipal, coneguda popularment com *el Garbell*, el declarava indiferent en relació a la ideologia franquista, fet que li hauria permès, en principi, tornar a Oliva sense massa problemes.

Alliberat del camp el dia 5 de maig de 1945, va refer la seua vida a la ciutat francesa d'Ivry-sur-Seine, al costat de París, una ciutat governada tradicionalment per governs esquerrans, igualment solidària amb altres presos dels camps, on li van oferir sostre i treball en una fàbrica de sabó. La resta de la seua activitat laboral la va fer treballant d'obrer per a l'ajuntament.

En una festa de rebuda als nous veïns acollits, va conèixer Fernande Metout, gràcies a les habilitats que tenia per al ball. Un any després, al juliol de 1946, es van casar. Van tindre cinc fills: Anita, Pepito, Michel, Claude i Vicenta.

Imatge 5. Boda de José Aunió i Fernande Metout.

Pepe es va integrar molt bé a la vida d'Ivry. A pesar del seu caràcter reservat, tenia molts amics i va militar al Partit Comunista com tanta

gent de la ciutat que el va acollir. Dedicava el temps lliure a la família i era un gran seguidor del club de futbol de la ciutat.

Després de la carta de la Creu Roja, la família d'Oliva no va rebre cap més comunicació i pensava que Pepe havia mort. El mateix creia la seua núvia, que el va esperar durant molts anys. Assabentats que vivia, son pare, morta ja sa mare sense haver-lo pogut vore, va anar a visitar-lo a Ivry, acompanyat per un net. Després, el van visitar la seua germana Vicenta i altres nebots.

Imatge 6. Son pare va a visitar-lo a Ivry.

Imatge 7. Tots els germans a Ivry.

Finalment, l'any 1960 va poder tornar a Oliva. L'arribada a la caseta familiar de la platja de l'Aigua Blanca va ser impressionant. Aleshores, l'Aigua Blanca era un reducte molt aïllat solament accessible per la part sud de la ciutat, on s'estiuava en una desena de casetes. Bona part del veïnat va anar a rebre'l i, quan va arribar en un taxi, la seua germana Teresa no va deixar que en baixara per a abraçar-lo sense parar després de tants anys sense vore's. Hi va estiuar durant un mes i mai no va parlar als familiars d'Oliva del seu pas per Mauthausen, però la ferida que li van produir els nazis a l'esquena era molt visible i, quan li preguntaven, sempre deia que el van ferir a la guerra espanyola.

L'altre episodi molt emotiu va ser la trobada amb la seua núvia, que s'havia casat amb el seu millor amic. Quan s'hi van trobar, es van abraçar tots els tres junts, en silenci i amb les llàgrimes als ulls. La seua filla Anita sempre porta a la cartera la foto dels dos nòvios a Oliva.

Imatges 8 i 9. Familiars a Oliva.

Imatge 10. L'amic Claude Bastides i la seua família a Oliva.

Imatge 11. Amb la nòvia d'Oliva.

Encara va tornar a Oliva l'estiu següent. Aquesta volta també va vindre la seua família, acompanyada pel seu amic Claude Bastides i la seua família. L'estiu del 62 ja no hi va poder tornar a causa dels nombrosos problemes de salut que tenia pels maltractaments rebuts al camp nazi i, a l'estiu següent, al mes de juliol de 1963, es va saber que havia mort. Tenia quaranta-huit anys.

Com a conseqüència de l'interés d'un grup d'estudiosos de la història local per recuperar la memòria de les víctimes del feixisme a Oliva, dos dels fills, Anita i Michel, van tornar a Oliva. Més tard, igualment ho van fer nets i besnets, a la casa que Michel es va fer a la parcel·la familiar. Així mateix, els dos germans han adquirit recentment la nacionalitat espanyola, se senten molt Fontos, i mantenen una bona relació amb la resta de la família d'Algemesí i d'Oliva.

5.2 RICARDO PELLICER BENEYTO

Ricardo Pellicer Beneyto, dit *Ricardo el Borjo*,³ va nèixer el 10 de gener de 1916. Era fill de Ricardo Pellicer Fuster, dit *el Borjo*, i Rosa Beneyto Almunia. El pare provenia de Bellreguard i de l'Alqueria de la Comtessa, i la mare, Beneito [*sic*], de Bocairent i de Potries. Ricardo va nèixer a l'edifici de l'Ajuntament d'Oliva, lloc de residència de la família perquè el pare hi treballava de macer. Va ser el major de tres germans: Rosita i Javier, que era molt aficionat a la pintura artística i li deien Sorolla.

A la família, hi havia personatges destacats: el seu avi, Francisco Beneyto Molina, un dels primers directors de la banda de música d'Oliva; el seu oncle, Vicent Beneyto Almunia, dit *el Sequillero*, bon jugador de pilota i animador dels trinquets; i, sobretot, la seua cosina, l'escriptora Maria Beneyto,⁴ figura clau de la represa de la llengua i la literatura valenciana de la Postguerra fins als anys 90 del segle passat, amb discursos sempre al costat dels vençuts.

3. Aquest sobrenom prové d'una avantpassada que es feia dir Borja, de Francisca de Borja, i a partir d'aquell moment ja tots els descendents, molt nombrosos, són coneguts per Borjo o Borja. M'ho diu Andrés Bolinches Fuster, transmés per Geno Morell Gregori.

4. El pare de Maria Beneyto, Vicente Beneyto Boronat, era nascut a Oliva, i era cosí germà de la mare de Ricardo. Maria venia a Oliva, especialment, a les celebracions familiars.

Imatge 12. Ricardo Pellicer Beneyto.

Quan Ricardo tenia sis anys, es va produir un fet molt dramàtic que marcaria el futur de la família: sa mare va caure al pou que hi havia aleshores a la plaça de l'Ajuntament i va morir ofegada.⁵ El seu germà Javier tenia solament un any.

Posteriorment, son pare va contraure matrimoni amb Francisca Boluda Ginestar, d'Ondara, i va tindre quatre fills més: José, Paquita, Isabel i Carlos. Al voltant de l'any 1931, l'any de l'adveniment de la República, la família es va traslladar a viure a una modesta casa del carrer del Duc d'Osuna, que ara forma part del Casal Parroquial de Santa Maria, la qual cosa fa pensar que son pare va perdre el treball a l'ajuntament. A partir d'ací, segons el parer d'alguns amics de Ricardo Pellicer, fill, la família va passar per moments de moltes dificultats econòmiques.

Ricardo era pintor de parets, com ho havia sigut son pare. Sembla que tenia un caràcter molt obert i es passava moltes hores pescant a la séquia del Vedat. Ignorem quan se'n va a la guerra, si ho fa voluntàriament o amb la seua quinta, mobilitzat per la República. El seu germà Javier, nascut l'any 1920, també va marxar al front, va ser ferit greument d'un tret al cap, segurament al front de Terol, i no es va recuperar mai de les ferides rebudes.

Així que l'any 37 hi havia a la família uns pares majors, segurament dos fills a la guerra, una filla de vint anys i quatre criatures molt menudes. I, segons van afirmar les germanes Paquita i Isabel, sobresurt la figura valenta de la germana Rosita que, davant les perspectives que tenia ací, a Oliva, se'n va anar a València a buscar treball.

Les germanes no es veien amb cor de contar tot el patiment de la família. La situació familiar va millorar quan Rosita va aconseguir un treball de netejadora a la Renfe i va endur-s'hi tota la família, inclòs el seu germà Javier, amb greus problemes de salut. Amb molt d'esforç, tots els germans van aconseguir una estabilitat que els va permetre, a la fi, una vida digna.

Mentrestant, Ricardo, a la fi de la guerra, com tants altres, va fugir a França. Si, com sembla, no era un home d'una ideologia molt marcada,

5. A partir d'aquest succés, el pou es va tancar i també va desaparèixer la font que alimentava, la font dels Set Xorros o Aixetes, on un vellet que portava una gorra de plat servia aigua als vianants amb un potet. Informació d'Antonio Rodríguez i Antonio Sendra.

segons l'opinió de dos amics, l'un pintor i l'altre també aficionat a la pesca, ignorem perquè no se'n va tornar a casa. Podríem intuir que va marxar perquè fa la guerra de voluntari, juntament amb el seu germà, i la por a la repressió el porta a l'exili.

A França, aniria a parar a un camp de concentració i per a eixir-ne s'apuntaria a les companyies de treballadors estrangers. I quan és produïda la invasió alemanya quedaria desemparat per la fugida dels militars francesos i seria capturat per la Gestapo, abandonat com tots els espanyols pel govern franquista.

A partir d'ací, ja tenim documentat tot el que li passa. Els alemanys eren molt curiosos en prendre nota de tots els moviments amb els presoners de guerra. Així, primer és deportat a l'*stalag* VVV-C, situat a la ciutat polonesa de Zagan i, a l'octubre de 1940, el traslladen a l'*stalag* XII-D, a la ciutat alemanya de Trèveris, prop de la frontera amb Luxemburg, el mateix on també aniria a parar més tard l'oliver José Aunió Muñoz.

El 22 de gener pateix el primer trasllat cap a un camp de mort. Després d'un viatge de tres dies arriba a Mauthausen. Segons Guillem Llim, Ricardo declara que és pintor i com que els pintors no tenien cap faena en aquell camp de concentració, el 20 d'octubre de 1941 és traslladat al camp de Güsen, vertader camp d'extermini. Mor el dia 14 de gener de 1942, acabats de fer els vint-i-quatre anys, a causa d'una colitis ulcerosa, segons la versió oficial.

Hi ha un fet que sobta: quan Ricardo ingressa al camp de Mauthausen dona dos domicilis, el del carrer del Duc d'Osuna, d'Oliva, i el del carrer de Melilla, 41, de València. Segons aquestes dades, això vol dir que, quan Ricardo se'n va a la guerra espanyola, la seua germana Rosita ja havia aconseguit un domicili estable a la capital. Les germanes Paquita i Isabel no ens han contat totes les penalitats passades, però sí que han deixat ben clar el sacrifici que va fer Rosita per a tirar avant tota la família.

La cosa certa és que, amb el temps, els quatre germans van aconseguir establir-se tots a València i en pobles dels voltants, i, sobretot, que les coses els van bé a les generacions actuals. Les germanes Paquita i Isabel no van perdre mai el contacte amb Oliva. Tenien familiars de llet i hi venien a vore'ls tots els anys. Només Ricardo no va tornar mai al poble on va nàixer.

5.3 VICENTE COTS ORTOLÁ

Vicente Cots Ortolá, dit *Vicent el Xocat*,⁶ va nèixer el 3 de gener de 1917 al carrer de l'Enginy, 8, una casa llogada, que formava part de l'Enginy del Sucre. Més tard, la família va adquirir amb grans sacrificis una casa al carrer de Sant Antoni, 29, que va ser ja l'habitatge habitual. Era fill de Vicent Cots Pous, dit *el Xocat*, i Concepció Ortolá Codina, dita *Concepció de la Mare de Déu*, dedicada a ajudar a la gent a ben morir amb oracions, a canvi de rebre la voluntat de les famílies. Tenia quatre germans: Consuelo, Concepció, Antonio, mort al front, i Pepe, mort molt jove de malaltia.

Imatge 13. Vicente Cots Ortolá.

6. Sobrenom rebut per algun avantpassat que quedava xocat, impressionat, quan veia el turmell a les dones al vall de les Fonts quan llavaven la roba. Contat pel seu fill, Patrice. A Oliva hi ha diverses famílies que són conegudes per aquest sobrenom.

Llaurador com son pare, en començar la guerra es va fer milicià i prompte va marxar al front com a voluntari. Per unes postals enviades a la família, sabem que durant la guerra va ser a Bezas, poble d'Aragó. Els en va escriure unes quantes, quan encara no havia entrat en combat. Algunes de les cartes enviades van dirigides al seu germà Antonio sense saber que aquest ja havia mort.

Bezas - 4-1-37 - Querido Antonio
 he recibido de esta Bezas cuatro encendidos
 bien de abut. Llanis bien. Antonio
 dile que medires de la noche buena que
 si solo fueris al cine y que la peli-
 la que yelaron era muy bonita que
 yo yare como se titulaba porque esta
 aqui llevo un papel y decia la es-
 bela que ami me hubiera gustado ir
 a y mas contigo al lado de tu mo-
 hermans me escribiras cuando este
 llege estus manos y ya mediras co-
 mo van las cosas era que me
 ntan por mi que tengo muchas
 ganas de verlas porque tu ya sa-
 bes que me gustan mucho.
 Antonio cuier si sabes algo de eso de la
 calle de la estacion porque no medires
 nada sin nada mas te daras acuer-
 do a tu familia de parte mia y tu ex-
 tra un abrazo de tu hermano
 que no te olvide ni un
 momento que es
 Luis

Querido padre y hermanos.
 he recibido un cariñoso carta
 y un bella foto que estan bien
 pero lo mismo quiero que re-
 cibien la mia: Padre le mando
 adios que a recibido el tabaco
 que me un mando con el Com-
 pañero Mangola. Les mando
 adios que si recibien esta en un
 mano y mi primo a un no se
 a mandado pero le daras la
 petaca mia y la cartera que le
 desia en la otra carta. Me lo que
 me manda mi primo. Le mando a-
 dios que por aqui ahora estan
 vendiendo un Grio que no
 podemos salir de dentro de las
 Cuchibolas. Recuerdos para la
 Petisa y Susi y para la
 familia y mi familia y para
 los que estan en el front de
 que es. Recuerdos de Luis

Imatges 14, 15 i 16. Postals des de Bezas.

A finals de l'any 1939, començada ja la Segona Guerra Mundial, envia una carta des d'un camp de treballadors estrangers.⁷ És l'última dada que sabem d'ell fins al seu alliberament, perquè prompte, el 22 de juny de 1940, va ser arrestat per la Gestapo i portat a l'*stalag* de Grange Vosgue, quatre dies més tard.

Uns mesos després, el 27 de gener de 1941, era deportat al camp de Mauthausen i transferit al camp de Güsen el 19 de març de 1945, pocs dies abans de ser alliberat, com tots els presos supervivents, el dia 5 de maig de 1945.

Vicente contava al seu fill Patrice que els tractaven com al bestiar, ple d'humiliacions i menjar molt escàs. Quan va eixir del camp, pesava trenta-quatre quilos. Tota la vida va arrossegar problemes de salut, especialment de tuberculosi.

7. Francia, 22-12-1939

Mis queridos padres me alegraré que al ser esta en vuestras manos que se encuentren bien en compañía de mis hermanitas y hermanito, la mía por la presente sigue bien gracias.

Madre, el motivo de la presente sirve para decirte que he recibido tu carta en fecha del 2 del pasado mes y en ella veo que os encontráis bien que es mi deseo. También me dices en la tuya que también hacía dos meses que no sabíais de mí pues yo la verdad tuve tu última carta el día 17 de agosto y hasta la presente no había tenido noticias tuyas. Quedo enterado en cuanto me dices que no me has podido mandar los papeles pues *nomás* los tengas arreglados me los mandas que *nomás* los tenga en mis manos y pueda me pondré en camino a esa.

Referente a lo que me dices que Teresa de Ambròs me ha escrito tres cartas en dirección a mi patrón pues yo por la presente no he tenido ninguna, ni a casa mi patrón ha ido ninguna porque mi patrón me escribe a mí muy a menudo y de mi patrón no estoy allí porque estoy en este otro sitio para estar en mis amigos.

Madre, también me dices que des del día San Jaime que no os habláis con Asunción pues tengo que decirte que si no tienes ningún inconveniente de decirme porqué ha sido la riña porque no tengo yo la culpa de que vosotros estéis mal para que no sepa nada de ella ni de ti. El día 4 del corriente te escribí una carta en la que te decía que paséis felices pascuas de navidad por si no recibes la otra te lo digo esta vez.

Sin más que deciros daréis recuerdos a toda la familia besos y abrazos a mis hermanitas, hermanito, sobrinito, a mi cuñado. Recuerdos a los de la calle a Lola, Teresa y vosotros mis queridos padres recibiréis un fuerte abrazo y miles de besos de vuestro hijo que no os olvida y veros desea y lo soy.

Vicente Cots

Mis señas son las siguientes

25 Compagnie de Travailleurs Etrangers Secteur Postal n° 390

Francia

Alliberat del camp el 25 de maig de 1945, va refer la seua vida a París, a Boulogne-sur-Seine, on va treballar de cuiner. Allí va conèixer la seua futura dona, Antoine, que treballava de cambrera.

Imatge 17. De cuiner amb els companys.

Quan els pares van saber que era viu, van anar a visitar el seu fill a París. Com que no tenien diners per al viatge, van haver de vendre la burra que els servia d'ajuda per al treball al camp. Van passar tres mesos a París convivint amb el fill.

Més tard, Vicente i Antoine, que tenia tres fills d'un anterior matrimoni, Jacques, Suzanne i Cristian, es van casar i van tindre un fill en comú, Patrice. Amb tots ells, sempre va tindre una magnífica relació familiar.

La resta de la seua vida va tindre nombrosos problemes de salut com a conseqüència de l'estada als camps nazis. Insistia el fill que la gent que ha viscut aquest tipus d'experiències no en parla molt, però recordava que quan anaven al cine i eixien els alemanys els anomenava amb termes despectius, als alemanys d'abans, no als d'ara. Les nebodes també diuen que, a Oliva, si veia algun turista alemany sempre els deia alguna frase desagradable.

A mitjan anys 60 del segle passat, va poder tornar de visita a Oliva. Des d'aquell any, hi tornava de vacances tots els estius i va estiuar al camí de les Canyonades i al camí de l'Aigua Blanca fins a mitjan dels 70. Va morir a París el 17 de novembre de 1991.

Imatge 18. La boda.

Imatge 19. Foto de família.

6. CONCLUSIONS

José Aunió Muñoz, Ricardo Pellicer Beneyto i Vicente Cots Ortola van ser víctimes dels nazis com a conseqüència de les actuacions del règim de Franco: la guerra civil, la fugida a França per la por a la repressió dels vencedors i a la col·laboració amb el nazis, per a patir la deportació que els duria als camps de la mort.

I després, el silenci, l'oblit durant massa anys. Des que Montserrat Roig en va parlar han passat quaranta-cinc anys. Però encara que haja passat tant de temps tenim l'obligació de mantindre viva la seua memòria, recordar-los i recuperar-los en l'imaginari col·lectiu de la nostra ciutat.

L'ajuntament de la nostra ciutat, compromés amb la memòria històrica, els va retre un homenatge el dia 14 de maig a la Casa de la Cultura, amb la presència d'autoritats, familiars, membres de l'Associació de Represaliats pel Franquisme d'Oliva i públic en general. Es van col·locar tres taulells amb els seus noms al pati exterior del recinte.

Imatge 20. Acte d'homenatge a la Casa de la Cultura.

Preservar el seu testimoni és també una manera de fer front a les ideologies que van fer possible tant de patiment, disfressades sempre amb noves formes adaptades als nous temps. Com diu l'escriptor John Bergen, «no es tracta de ser optimista o pessimista, sinó tindre una mirada d'esperança front a la desesperació».

Una última mirada d'esperança: a pesar del patiment inhumà que van sofrir ells i els seus familiars més pròxims perviu la seua història, el llegat humanístic i el record en les seues famílies i en el poble que els va vore nàixer.

FONTS

Converses mantingudes

1) Sobre José Aunió Muñoz:

— La seua filla, Anita Ahunon.

2) Sobre Ricardo Pellicer Beneyto:

— Les seues germanes Paquita i Isabel.

— Els seus amics Antonio Sendra Martínez, dit *Antonio el Guarda* (de la séquia del Vedat), i Salvador Borràs Pérez.

— Familiar de llet, Antonio Rodríguez Ibiza.

3) Sobre Vicente Cots Ortolá:

— El seu fill Patrice Cots.

— Les seues cosines Concha Barber Cots i Consuelo Climent Cots.

A tots ells, el nostre agraïment per ajudar-nos a recuperar la seua memòria.

BIBLIOGRAFIA

ASSOCIACIÓ MEMÒRIA I HISTÒRIA DE MANRESA (2017): *Manresans deportats als camps nazis - Memòria.cat* [en línia].

<<https://www.memoria.cat/deportats/>>

BARTRA, Agustí (1968): *Crist de 200.000 braços*, Barcelona: Martínez Roca.

LLIN LLOPIS, Guillem (2022): «Hivern 1940-41: el terrible malson dels republicans», dins *El Grat: Periòdic de les Comarques Centrals Valencianes* (agost), Alcoi.

- MÍNGUEZ ANAYA, Adrián Blas (2020): *Valencianas y valencianos deportados en los campos nazis*, València: Associació Cultural Institut Obrer.
- PRESTON, Paul (2006): *La Guerra Civil espanyola*, Barcelona: Editorial Base.
- ROIG, Montserrat (1977): *Els catalans als camps nazis*, Barcelona: Edicions 62.

INTRODUCCIÓ A L'ANNEX DOCUMENTAL DELS TRES OLIVERS DE MAUTHAUSEN

PURA PEIRÓ BERTOMEU

Llicenciada en Filosofia i Lletres, UV

Els documents publicats en l'annex me'ls va fer aplegar Guillem Llin, l'any 2018, arran d'una consulta a Antonio Calzado Aldaria, historiador i professor de la Universitat de València, sobre els deportats valencians a Mauthausen. Va ser Calzado qui ens va posar en contacte.

Guillem Llin Llopis (Fontanars dels Alforins, 1958) és autor i editor autodidacta. Ha indagat en la biografia dels deportats de la Vall d'Albaida, la comarca amb la restitució més completa de la memòria dels malaguanyats republicans als camps d'extermini alemanys. Darrerament, Llin ha tret a la llum la història del valencià César Orquín Serra, heroi oblidat del camp de concentració de Mauthausen, que va salvar la vida a uns tres-cents republicans espanyols.

El mes d'agost de 2022, Guillem va reprendre la publicació de les «històries de la deportació» a *El Grat*, el periòdic de l'Alcoià i les Comarques Centrals, precisament, amb un reportatge sobre l'oliver Ricardo Pellicer Beneyto; reportatge que arreplega informació que li ha fet aplegar Vicent Malonda Mestre.

Els documents en alemany publicats en l'Annex provenen de l'ITS (International Tracing Service), de l'arxiu de la ciutat de Bad Arolsen; es tracta d'escrits referents a l'internament en Mauthausen dels tres olivers deportats, José Ahunion, Vicente Cots i Pellicer Beneyto.

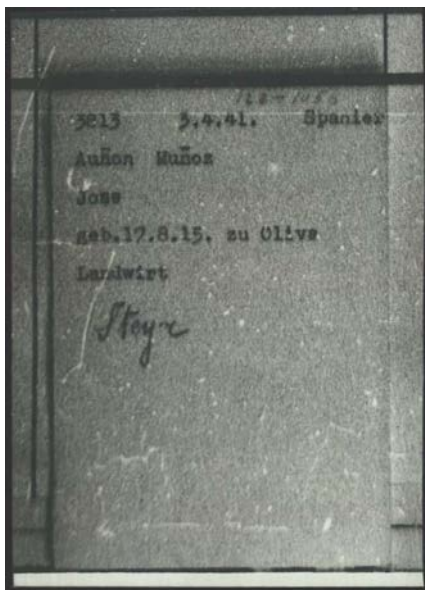
Hi figuren igualment, en l'annex, els papers en francès del procés de reconeixement de Vicente Cots Ortolá com a presoner de guerra trans-

ferit a un camp de concentració; condició que li va ser atribuïda pel Ministère des Anciens Combattants et Victimes de guerre, al gener de 1958.

I, per últim, també del Ministeri francès d'Antics Combatents i Víctimes de guerra, la comunicació oficial, al novembre de 1950, del decés de Ricardo Pellicer Beneyto.

Hi ha d'altres documents que Guillem em va enviar, en el seu moment, del fons de deportats catalans i espanyols als camps nazis, fitxes que es poden consultar a <https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/deportats-catalans-i-espanyols-als-camps-nazis/>.

JOSÉ AUNIÓN MUÑOZ

TRES OLIVERS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS

Copy of 1.26.11.130767
in conformity with the ILO Archives, Bad Arolsen
Lista de sobrevivientes españoles del campo de concentración de Mauthausen

entregat en llibre de registre
Berlín el 61, des del dia 1945
Hilberplatz 2

Spezial in deutscher Gefangenschaft

65

Nombre	Fecha de Anchete:	Designaciones der Kommandos vor des KZ. Mauthausen
ARMISTIZADO Juan	Def.Nr. 19000 Stalag VII A	
AGUILAR ENRIQUE Joaquina	Def.Nr. 7029 Stalag XI A	
AGUILAR ENRIQUE Michel	Def.Nr. 7019 Stalag XI A	
ALIAS IGNACIO Domaventura	Def.Nr. 40919 Stalag VII A	
ALVAREZ Indarto, gob. 2.4.10 in Isonzo (Udjen)	215, sub. No. Frontstalag 164	
ALEGRE JOSE Joaquin	Def.Nr. 71400 Stalag VII A	
ALONSO DOMINGO Juan gob. in Bellona, 27 J. ult	Def.Nr. 99406 Stalag I B	
APARICIO Joseph Leon gob. 24.9.40 in Alicante	Def.Nr. 41650 Stalag XI B V	
ARANDA Angel gob. 4.2.40 in Madrid	Def.Nr. 87781 Stalag XVII B	
ARIN DOMENGA Victoriano	Def.Nr. 77799 Stalag I B	
ARON MENDO Jose gob. 19.6.1915 in Oliva	Def.Nr. 1056 Frontstalag 122	
ARZOBARRAZ Estela		
BALLARIN Inda gob. 10.4.18 in Barcelona	Def.Nr. 68294 Stalag VII A	
BALLASTAR DOMINGO Vicente gob. 4.9.19 in Bellón	Def.Nr. 87742 Stalag XI B	
BALBUENA DOMINGO Antonio gob. 12.12.10 in Albuera	Def.Nr. 87328 Stalag XI B	
BARBERA Pablo gob. 27.1.07 in Sevilla	Def.Nr. 96610 Stalag XI B	
BARRETO Lorenzo	Def.Nr. 81890 Stalag I B	
B A U E A , Juan	Def.Nr. 80599 Stalag VIII C	
BARRERA JOSE Marcelino gob. 31.9.14 in Sanatillo	Def.Nr. 81006 Stalag VII A	
BARRERA MATIAS Tomas	Def.Nr. 27786 Stalag XVII A	

Copy of 1.26.11.130640
in conformity with the ILO Archives, Bad Arolsen
Rote Kreuz Korrespondenz

Art.	Nombre	Profesion	Edad, en años	Elemento	Indicador	1944	1943
Segundo							
Sp	AMADOR-AMIZA	José	25, 06	Hand. Gedife	Bollier	2, 12, 44	3809
							3806
							3807
							3808
							3809
							3810
							3811
							3812
Sp	AMADOR-AMIZA	José	17, 6, 15	L. Arbeiter	Qu. S. Macla L/4		3813
							3814
							3815
Sp	AYTES-ARISTIDE	Sebastián	25, 5, 16	Fleissmaler	Bollier	2, 12, 44	3816
							3817
Sp	BARRIOS-BENJUD	Barto-S.	2, 07	Bismblager	Bollier	2, 10, 44	3818
Sp	BARRIOS-BENJUD	Antonio	20, 4, 06	Arbeiter	Quem 23, 1, 45		3819
Sp	BARRIOS-BENJUD	M.	17, 4, 15	Kraftfabrer	Stier		3820
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	16, 10, 12	Bettler	e 2, Pabu, 1943	Gestorb	3821
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	2, 1, 43			Verstorb	3822
Sp	BARRIOS-BENJUD	Ces	20, 8, 15	L. Arbeiter	Quem Bu Styr	16, 2, 45	3823
							3824
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	21, 8, 25	Schueler	30, Oct. 1944	Entlass	3825
							3826
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	13, 10, 03	Elektriker	Wz 2, 13, 4		3827
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	2, 11, 17	Landwirt	Staley 23, 9		3828
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	17, 10, 10	Maurer	Puumontation	4/4	3829
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	25, 12, 16	L. Arbeiter	Bollier	2, 12, 44	3831
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	20, 7, 23	Student	11, Oct. 1944	Entlass	3832
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	25, 8, 08	Porteur	St. Luchrecht		3833
							3834
Sp	BARRIOS-BENJUD	José	25, 5, 13	L. Arbeiter	Bollier	2, 12, 44	3835
Sp	BARRIOS-BENJUD	Man	4, 10, 06	Maurer	Sperrhaus IX		3837
							3838

Copy of 1.26.1.128132
in conformity with the 1918 Act on the
Zugangsbuch KZ Mauthausen

Konzentrationslager Mauthausen		Mauthausen, den 3. April 1941.	
Schutzhaftlager			
Liste der am 3. April 1941 von Trier zugewandenen spanier-Häftlinge.			
1	Abad Albeator, Florentino	21, 1, 04	Segovia
2	Abella Barredo, Antonio	26, 01, 12	León
3	Abelma Barrio, Nicolás	01, 10, 09	Medranca (Guztalojara)
4	Abatruay Caparrós, José	19, 8, 02	Correa de Gallego (Linares)
5	Abatruay Argandoña, Ignacio	26, 6, 25	Liguera (Saragosa)
6	Abitia Aranda, Aliverito	9, 2, 15	Olveira (La Coruña)
7	Abichayro Solís, José	27, 7, 07	Barcelona
8	Abida Jarabe, Leonorito	19, 6, 03	Buenos Aires (Saragosa)
9	Alonso Alonso, Virilio	25, 7, 22	Barzanedo (Guztalojara)
10	Alvarez Arriola, José	6, 1, 01	Saragosa
11	Alvarez Arriola, Vicente	3, 6, 04	Madrid
12	Alvarez Mora, Alirio, Alirio	10, 5, 01	Alfonso (Asturias)
13	Aguera Ojeda, Juan	22, 6, 15	Saragosa
14	Aguiar Jorjeda, Juan	10, 1, 05	Cubel (Saragosa)
15	Aguirre Irarrazabal, Juan	14, 2, 17	Barzanedo (Vizcaya)
16	Aguirre García, Cealilio	2, 6, 15	Alfonso
17	Aguirre Arriola, Vicente	2, 5, 08	San Sebastian (Gulp.)
18	Aguirre Abito, Isidoro	2, 1, 18	San Sebastian (Gulp.)
19	Aguirre Jorjeda, Juan	28, 3, 15	Villanueva de la Vera
20	Aguirre Jorjeda, Juan	2, 6, 11	Villanueva de la Vera
21	Aguirre Jorjeda, Juan	17, 2, 15	Oliva (Alfonso)
22	Aguirre Jorjeda, Juan	2, 1, 17	San Sebastian (Gulp.)
23	Aguirre Jorjeda, Juan	6, 5, 18	Madrid
24	Aguirre Jorjeda, Juan	11, 1, 02	Saragosa
25	Aguirre Jorjeda, Juan	28, 1, 06	San Sebastian (Gulp.)
26	Aguirre Jorjeda, Juan	17, 10, 10	Saragosa
27	Aguirre Jorjeda, Juan	27, 10, 10	Praga (Liguera)
28	Aguirre Jorjeda, Juan	21, 5, 08	San Sebastian (Gulp.)
29	Aguirre Jorjeda, Juan	15, 2, 15	San Sebastian (Gulp.)
30	Aguirre Jorjeda, Juan	9, 4, 15	Cortes de la Frontera
31	Aguirre Jorjeda, Juan	2, 2, 07	Ureña (Córdoba)
32	Aguirre Jorjeda, Juan	17, 1, 14	Barcelona
33	Aguirre Jorjeda, Juan	10, 1, 12	Madrid (Córdoba)
34	Aguirre Jorjeda, Juan	28, 2, 12	San Sebastian (Gulp.)
35	Aguirre Jorjeda, Juan	2, 1, 09	Arribas (Palencia)
36	Aguirre Jorjeda, Juan	26, 7, 23	Barcelona
37	Aguirre Jorjeda, Juan	4, 5, 17	Barcelona
38	Aguirre Jorjeda, Juan	15, 8, 03	San Sebastian (Gulp.)
39	Aguirre Jorjeda, Juan	9, 1, 13	Barcelona
40	Aguirre Jorjeda, Juan	11, 1, 19	San Sebastian (Gulp.)
41	Aguirre Jorjeda, Juan	11, 1, 11	Saragosa
42	Aguirre Jorjeda, Juan	11, 2, 07	San Sebastian (Gulp.)
43	Aguirre Jorjeda, Juan	11, 1, 06	Segovia
44	Aguirre Jorjeda, Juan	20, 3, 13	San Sebastian (Gulp.)
45	Aguirre Jorjeda, Juan	20, 1, 17	Villanueva del Campo
46	Aguirre Jorjeda, Juan	25, 8, 16	Barcelona
47	Aguirre Jorjeda, Juan	5, 10, 05	San Sebastian (Gulp.)
48	Aguirre Jorjeda, Juan	25, 8, 16	Barcelona
49	Aguirre Jorjeda, Juan	6, 7, 10	San Sebastian (Gulp.)
50	Aguirre Jorjeda, Juan	25, 8, 16	Barcelona
51	Aguirre Jorjeda, Juan	10, 1, 12	Madrid
52	Aguirre Jorjeda, Juan	20, 1, 11	San Sebastian (Gulp.)
53	Aguirre Jorjeda, Juan	27, 2, 14	Saragosa (León)
54	Aguirre Jorjeda, Juan	14, 2, 10	San Sebastian (Gulp.)
55	Aguirre Jorjeda, Juan	10, 6, 17	San Sebastian (Gulp.)
56	Aguirre Jorjeda, Juan	7, 1, 10	Barcelona
57	Aguirre Jorjeda, Juan		

Copy of 1.26.1.128132
in conformity with the 1918 Act on the
Zugangsbuch KZ Mauthausen

RICARDO PELLICER BENEYTO

Copy of 112631899126
 in conformity with the ITIS Act, 1982, and the
 Copyright Act, 1987, of the Government of Andalusia

15.12.		Span.	geb.	gest.
9407	Francisco Molina - Olmos		13. 1.17	gest. 14.1.42
9408	Antonio Moreno - Rodriguez	"	6.10.16	✓
9409	Felix Manos - Escobar	"	4.12.12	✓
9410	Ricardo Pellicer - Beneyto	"	2. 2.16	✓
9411	Teodoro Perlado - Calleja	"	9.11.16	✓
9412	Antonio Redondo - Arenas	"	14.11.14	✓
9413	Pedro Riba - Prats	"	24. 9.10	✓
9414	Agapito Rodriguez - Fernandez	"	24. 3.13	✓
9415	Gusman Rodriguez - Garcia	"	6. 2.12	✓
9416	Miguel Rozas - Lopez	"	7. 8.10	✓
9417	Juan Sagarra - Mateo	"	16. 1.16	✓
9418	Antonio Sepálveda - Rueda	"	9.10.14	✓
9419	Julio Terron - Jimenez	"	21. 3.11	✓
9420	Joaquin Torne - Serra	"	28.12.01	✓
9421	Medi Vague - Vernet	"	1. 9.21	✓
9422	Marcelino Vela - Tribino	"	17. 7.98	✓
9423	Bernardo Zapero - Mellado	"	20. 5.09	✓

12

75.

Amisgerichtshausen Geschäftszahl 112631899126

Ergebnis 1ER 90 Du. Nr. 1

hat als Totfallsaufnahme,

Kategorie

errichtet am 19.1.1942 in Knuthausen

1. Vor- und Name des (der) Verstorbenen (bei verheirateten Frauen auch Familienname): Ricardo P e l l i c e r - B e n e y t o

2. Beschäftigung: Maler

3. Alter (Tag der Geburt): 2.2.1916 zu Oliva (Valencia)

4. Religion: rk.

5. Familienstand (ob ledig, verheiratet, verwitwet, gerichtlich geschieden):

6. Heimatortskategorie, Staatsangehörigkeit: Span.

7. Ordentlicher Wohnort, Wohnung:
 (Wenn der Verstorbene unter Vormundschaft stand oder entmündigt war, ist das Pflegschaftsgericht anzugeben und das Dekret des Vormunds (Kurators, Bestandes) beizufügen.)
Oliva, o-Palacio

8. Sterbetag und Sterbort: 14.1.1942 gegen 3.00 Uhr, KL-Knuthausen

Vorname No. 4 (Zählweise) gms

TRES OLIVERS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS

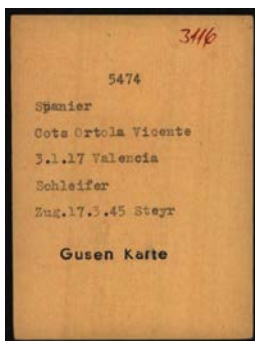
Konzentrationslager Mauthausen, Mauthausen, den 25. Januar 1941
 Schutzhaftlager.
 Liste der Spanier-Jobshäftlinge die am 25. Januar 1941 dem
 L.L. Mauthausen eingeliefert wurden.

Nr.	N a m e	Vorname	Geb.	Geburts	Ort	beruf.	Nr.	Beruf
1	Abal Fernandes	Jaraco	22.10.10	Ponte del Ara.	3902	Landwirt		
2	Abell Gaviño	Francisco	17.1.25	Barcelon	3403	Arbeiter		
3	Abell Mestre	Juan	25.11.11	La Figuera	3405	Arbeiter		
4	Abegas Camps	Alvador	27.2.11	Alicar J. Juan	3904	Landwirt		
5	Abell Castell	Joaquin	24.1.07	Bladur	4095	Stenograph		
6	Agilar Jua	Alcgrin	19.12.90	Alfondigdia	4096	Metallarbeiter		
7	Agilar Jua	José	7.2.07	Andúzar	3516	Landwirt		
8	Aguilera Gonzalez	Isidro	8.12.16	Hinojosa d.J.	3605	Landwirt		
9	Aguilera Gonzalez	Isidoro	22.12.17	Hinojosa d.J.	3582	Arbeiter		
10	Aguilera Sevares	José	11.2.08	Madrid	4302	Automobilarbeiter		
11	Añido Gudiño	Isidoro	28.1.07	Sevilla	3206	Schneider		
12	Alba Rodriguez	Isidoro	25.12.13	Linares	3282	Arbeiter		
13	Alba Gomez	José	27.1.90	Madrid	4217	Arbeiter		
14	Alcalá Jona	Bernabé	17.1.11	Las Gallardos	4276	Landwirt		
15	Alcalá Martin	Francisco	17.1.17	Almoraz	4102	Arbeiter		
16	Alcaraz Higuera	Juan	15.1.06	Sevilla	4116	Landwirt		
17	Alcaraz Jua	José	15.1.04	Sevilla	4578	Arbeiter		
18	Alfonso Jua	José	15.10.16	Albox	4173	Landwirt		
19	Alfonso Jua	José	15.1.17	Sevilla	4106	Arbeiter		
20	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
21	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
22	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
23	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
24	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
25	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
26	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
27	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
28	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
29	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
30	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
31	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
32	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
33	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
34	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
35	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
36	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
37	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
38	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
39	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
40	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
41	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
42	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
43	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
44	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
45	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
46	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
47	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
48	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
49	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
50	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
51	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
52	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
53	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
54	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
55	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
56	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
57	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
58	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
59	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		
60	Alfonso Jua	José	15.1.02	Viver	4186	Arbeiter		

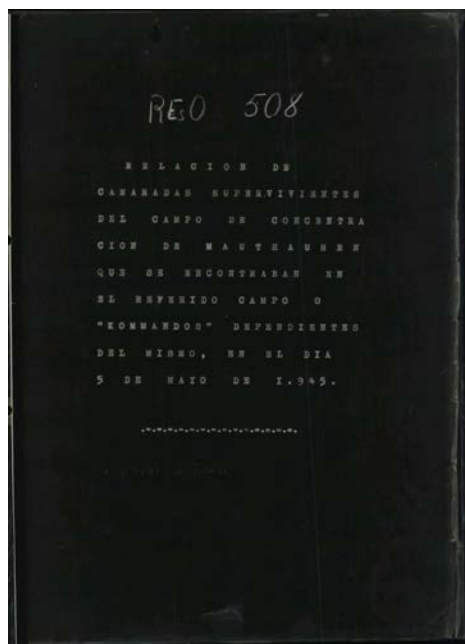
Copy of 1.26.11.1940
 in conformity with the 73.076. Decree. See Annex
 Zugangsliste KZ Mauthausen

REPUBLICHE FRANCAISE 263
 MINISTERE DES ANCIENS COMBATTANTS
 ET VICTIMES DE GUERRE
 Direction du Contentieux, de
 l'Etat-Civil et des Recherches
 Fichiers & Etat-Civil "Déportés"
 PARIS, le 8 NOV 1950
 83, Av. Pech XVIe
 AVI OFFICIEL DE DECES N° 73.076
 Le Directeur du Contentieux, de l'Etat-Civil et des
 Recherches certifie, d'après les documents figurant au
 dossier n° 73.076 du Bureau des Fichiers et de l'Etat-Civil
 "Déportés" que:
 NOM : FELLICER BENETTO
 Prénoms: Ricardo
 né le : 2 Février 1916 à OLIVA Valencia
 est décédé le: 14 Janvier 1942 à GUSEN Autriche
 Pour le Directeur du Contentieux,
 de l'Etat-Civil et des Recherches,
 Le Chef du Bureau des Fichiers et
 de l'Etat-Civil "Déportés":
 Adresse de la famille:
 M. FELLICER Ricardo
 Calle del Duque de Osuna
 OLIVA Valencia

VICENTE COTS ORTOLÁ

Copy of 1.1.26.3 / 1400518
in conformity with the ITS Archives, Bad Arolsen
Individuelle Dokumente KZ Mauthausen

Copy of 1.1.26.1 / 130787
in conformity with the ITS Archives, Bad Arolsen

TRES OLIVERS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS

MINISTÈRE DES ANCIENS COMBATTANTS ET VICTIMES DE GUERRE 46.67

P

21 P 601 418

1.1.1948

+ *Chang*

COTS. Vincent

3-1-1947 à Valence (Espagne)

STATISTIQUE

DETENTE POLITIQUE
 du 9.1.58 - 27.1.58.

REPUBLIQUE FRANÇAISE
 MINISTÈRE DES ANCIENS COMBATTANTS, DÉPORTÉS ET RÉFUGIÉS

FICHE MÉDICALE (FICHER)

01 Nom: **COTS Octave Vincent**

02 Prénoms: **Octave Vincent**

03 Date de naissance: **3-1-1917**

04 Lieu de naissance: **Valence (Espagne)**

05 Nom de père: **Antoine**

06 Nationalité d'origine: **Espagnole**

07 Dernière résidence en France: **Condé St Martin - MARNÉ**

08 Point et adresse de la prison: **Condé St Martin - MARNÉ**

09 Dates d'admission: **1945**

10 Classe de mobilisation: **1945**

11 Grade: **1945**

12 Position militaire au moment du départ en Allemagne: **1945**

13 Dernière situation politique en Allemagne: **1945**

14 Date d'arrivée en France: **14-8-1949**

15 Dernière date de déportation en Allemagne: **14-8-1949**

16 Numéro de déportation: **M 47740/199736**

17 Centre de déportation: **Jardinier**

18 Numéro de déportation: **08108842**

19 Numéro de déportation: **08108842**

20 Numéro de déportation: **08108842**

21 Numéro de déportation: **08108842**

22 Numéro de déportation: **08108842**

23 Numéro de déportation: **08108842**

24 Numéro de déportation: **08108842**

25 Numéro de déportation: **08108842**

26 Numéro de déportation: **08108842**

27 Numéro de déportation: **08108842**

28 Numéro de déportation: **08108842**

29 Numéro de déportation: **08108842**

30 Numéro de déportation: **08108842**

31 Numéro de déportation: **08108842**

32 Numéro de déportation: **08108842**

33 Numéro de déportation: **08108842**

34 Numéro de déportation: **08108842**

35 Numéro de déportation: **08108842**

36 Numéro de déportation: **08108842**

37 Numéro de déportation: **08108842**

38 Numéro de déportation: **08108842**

39 Numéro de déportation: **08108842**

40 Numéro de déportation: **08108842**

41 Numéro de déportation: **08108842**

42 Numéro de déportation: **08108842**

43 Numéro de déportation: **08108842**

44 Numéro de déportation: **08108842**

45 Numéro de déportation: **08108842**

46 Numéro de déportation: **08108842**

47 Numéro de déportation: **08108842**

48 Numéro de déportation: **08108842**

49 Numéro de déportation: **08108842**

50 Numéro de déportation: **08108842**

51 Numéro de déportation: **08108842**

52 Numéro de déportation: **08108842**

53 Numéro de déportation: **08108842**

54 Numéro de déportation: **08108842**

55 Numéro de déportation: **08108842**

56 Numéro de déportation: **08108842**

57 Numéro de déportation: **08108842**

58 Numéro de déportation: **08108842**

59 Numéro de déportation: **08108842**

60 Numéro de déportation: **08108842**

61 Numéro de déportation: **08108842**

62 Numéro de déportation: **08108842**

63 Numéro de déportation: **08108842**

64 Numéro de déportation: **08108842**

65 Numéro de déportation: **08108842**

66 Numéro de déportation: **08108842**

67 Numéro de déportation: **08108842**

68 Numéro de déportation: **08108842**

69 Numéro de déportation: **08108842**

70 Numéro de déportation: **08108842**

71 Numéro de déportation: **08108842**

72 Numéro de déportation: **08108842**

73 Numéro de déportation: **08108842**

74 Numéro de déportation: **08108842**

75 Numéro de déportation: **08108842**

76 Numéro de déportation: **08108842**

77 Numéro de déportation: **08108842**

78 Numéro de déportation: **08108842**

79 Numéro de déportation: **08108842**

80 Numéro de déportation: **08108842**

81 Numéro de déportation: **08108842**

82 Numéro de déportation: **08108842**

83 Numéro de déportation: **08108842**

84 Numéro de déportation: **08108842**

85 Numéro de déportation: **08108842**

86 Numéro de déportation: **08108842**

87 Numéro de déportation: **08108842**

88 Numéro de déportation: **08108842**

89 Numéro de déportation: **08108842**

90 Numéro de déportation: **08108842**

91 Numéro de déportation: **08108842**

92 Numéro de déportation: **08108842**

93 Numéro de déportation: **08108842**

94 Numéro de déportation: **08108842**

95 Numéro de déportation: **08108842**

96 Numéro de déportation: **08108842**

97 Numéro de déportation: **08108842**

98 Numéro de déportation: **08108842**

99 Numéro de déportation: **08108842**

100 Numéro de déportation: **08108842**

EXAMEN MÉDICALE

01 TABLE

02 POIDS

03 VACCINATION

04 DESTINATION

05 DÉPART

06 FEVERE

07 MÈRES

08 HOPITAL

09 MOUSSEMENT

10 NIVEAU DE BIEN-ÊTRE

11 PRIORITE

12 AIR

13 COUCHE

14 ASSIS

15 MARCHE

16 TÊTE

17 N

18 S

19 F

20 I

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Paris, le 2 Janvier 1958

DÉCISION
 portant attribution du titre de REPORTÉ POLITIQUE
(Loi n° 181251 du 6 août 1948) — Loi n° 48-1404 du 9 septembre 1948
 (Décret n° 16 JUNE 1948)

Le Ministre des Anciens Combattants et Victimes de Guerre décide d'attribuer le titre
 de REPORTÉ POLITIQUE
 à M. Monsieur COTE-ORTOLA Vicente
 né le 2 Janvier 1917 à VALENCE (Espagne)
 domicilié : 2, rue Bizoy à BOULOGNE-SUR-MER (Seine)
 décédé le à
 disparu le à

Période d'internement prise en compte :
 Période de déportation prise en compte : 27 Janvier 1941 au 15 Juin 1945

Carte N° 110124544

Pour le Ministre :
 Le Directeur des Statuts et des Services Médicaux,
 P.O. Le Chef du Bureau des Dépôts et des Statuts Divers

J. H. 536155. (24800)

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Paris, le
130, rue de Bizoy (XIIe)

M. ,

Votre demande d'attribution du titre de REPORTÉ POLITIQUE avant été
 accueillie favorablement, j'ai l'honneur de vous adresser, ci-jointe, la carte n° 110124544
 qui vous permettra de justifier de ce titre. Veuillez en accuser réception au moyen de la
 formule à détacher et à mettre à la poste, après signature.

Je vous prie d'agréer, M. , l'expression de mes sentiments distingués.

Pour le Ministre :
 Le Directeur des Statuts et des Services Médicaux,
 P.O. Le Chef du Bureau des Dépôts et des Statuts Divers,

Monsieur COTE-ORTOLA Vicente
2, rue Bizoy
BOULOGNE-SUR-MER (Seine)

P. LAMOTTE

J. H. 536155. (10342)

TRES OLIVERS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS

G.M. ANNEXE 2.-
 MINISTÈRE DES ANCIENS COMBATTANTS ET VICTIMES DE GUERRE.
 -i-
 DIRECTION INTERDEPARTEMENTALE DE PARIS.
 -i-

PAIEMENT DU PÉCULE AUX DÉPORTÉS OU INTÉRESSÉS POLITIQUES

(Décret n° 53-103 du 14 février 1953 portant attribution d'un pécule aux déportés et intéressés politiques pris en application de la loi n° 52-843 du 19 juillet 1952, relative à l'amélioration de la situation d'Anciens Combattants & Victimes de guerre).-

Cots. Ordoña

Monsieur { NOMS de l'ex-déporté ORTOÑA
 Prénoms JOSE
 Domicile FRANCO

Date et lieu de naissance 21.1.17

N° de la carte de déporté ou interné politique 44.01.60.44

Domicile 1. rue de la République

Chèque sur le Trésor de France : Fr. 500

Envoyé le 18.4.53 du 9.10.53 à l'intéressé

F. SECTEUR DES ANCIENS ET VICTIMES POLITIQUES
 BUREAU DE PARIS

Je sollicite l'attribution de titre D. U.

concernant M. C. U. S. : ORTOÑA

Nationalité Esp.

Résidence en France au 1.9.1952 { non établie titre de police
 (éventuellement) { établie par :

avis de la Commission départementale de Saint

Proposition du Directeur Interdépartemental de Paris

A - ARRÊTATION TROUBADOUR AU 16 JUIN 1940.

Nationalité, durée de l'internement { non établie Documentation
 ou de l'épuration { établie par :

Cause de l'arrestation { non établie "
 établie par : refuge esp. pour Pte
transporté à Mauthausen

Décision proposée : Attestation de lib. D.S.
7.53
P. B.

Avis de la Commission N° 11 - (réponse du

Décision

PARIS, le

LE CHEF DU BUREAU DES DÉPORTÉS

PREFECTURE de POLICE
 Direction Paris, le 17.02.1948
 de la Police Générale
 7ème Bureau

Référence à rappeler:
 CC: 4708535

Le PREFET de POLICE certifie
 que ses Services ont délivré le 4. Fév. 1948
 à M. COTS-ORTOLA, Vincent
 né le 8. 1. 1917
 à Valence, réfugié Espagnol

La carte d'identité de Résident Privilegié
 n° 47. AE 97944
 valable jusqu'au 3. 2. 1958
 entrée en France en Fév. 1939

Pr le PREFET de POLICE,
 Pr le S/Directeur de la Police Générale,
 Le Chef du 7ème Bureau:

E. Diehl

Pièce destinée uniquement à:
 A. C. et V. G.

N° d'enregistrement 3023/44
 Préfecture de la Courbevoie
 de 1933.

Le Directeur de l'Office Français de
 protection des réfugiés et apatrides
 certifie

que M. Cots Ortola Vincent
 demeurant à Boulogne sur mer
 né le 3 Janvier 1917
 à Olbia Valence
 fils de Antonio
 et de Concepcion
 est réfugié espagnol
 et qu'il est placé sous la
 protection juridique et
 administrative de l'Office
 Ce certificat est valable
 du 28/7/1945 au 24/7/1948
 Paris le 25 juillet 1945
 Le Directeur

- 5 -

Colonne réservée
à l'Administration.

**V. — RENSEIGNEMENTS RELATIFS AU MOTIF DE L'EXÉCUTION,
DE L'INTERNEMENT OU DE LA DÉPORTATION.**

Préciser à fournir (pour le cas où elles n'ont pas été jointes précédemment à une demande de certificat modèle A ou M) :

a. Si ces faits ont eu lieu postérieurement au 16 juin 1941 : au motif des attestations (1) de personnes ayant été à même d'en connaître par leur situation ou leurs fonctions.

b. Si l'internement a eu lieu antérieurement au 16 juin 1941 et a été maintenu après cette date : deux attestations (1) de personnes ayant été à même de connaître, par leur situation ou leurs fonctions, le motif du maintien de l'internement. (Ces attestations doivent établir le danger qu'exercerait personnel pour l'ennemi la libération de l'intéressé du fait de son activité antérieure.)

Fait à Boslogne Steuve 27-11-1945

Je, soussigné, certifie sur l'honneur l'exactitude de mes réponses aux questions ci-dessus et déclare avoir pu être fait, en application de l'ordonnance du 18 novembre 1941 instituant une Haute Cour de Justice, de l'ordonnance du 18 novembre 1941 relative à la répression des faits de collaboration et des textes subséquents, de l'ordonnance du 10 décembre 1941 portant modification et codification des textes relatifs à l'indigénat national ou du code de justice militaire, d'une recommandation non amnistiée.

Ayant été connu de l'article 19 du décret n° 59.137 du 10-3-49 je déclare en outre être, selon l'ordre fixé par ce texte, la personne qualifiée pour formuler la présente demande. Je certifie sur l'honneur que le déporté ou l'intéressé décédé ou disparu (2) au nom duquel j'ai eu fait l'objet d'une condamnation non amnistiée, en application des textes visés ci-dessus.

Signature : Bois

Début des pièces jointes : _____

(1) Les attestations ou témoignages doivent être certifiés sur l'honneur. Ils engagent la responsabilité de leurs auteurs et de ceux qui les valident dans les conditions prévues par l'article 154 du Code pénal (loi n° 48-1342 du 27 août 1943).

(2) N'est point d'un empressement de six mois à deux ans et d'une amende de 10.000 à 100.000 francs ou de l'une de ces deux peines seulement, sans préjudice de l'expulsion, le cas échéant, des peines plus fortes prévues par le présent code et les lois spéciales, lorsqu'elles :

a) n'ont été prononcées sans attestation ou un certificat faisant état de faits matériellement avérés ;

b) n'ont été prononcées sans attestation ou un certificat régulièrement constaté ;

c) n'ont été prononcées sans d'une attestation ou d'un certificat faisant état de faits.

(3) Rayer ce paragraphe lorsque le demandeur est personnellement le déporté ou l'intéressé décédé.

- 6 -

Colonne réservée
à l'Administration.

Par l'ancien affilié :

Motif (1) :

A la suite d'une mesure collective de libération anticipée ;

A la suite d'une libération individuelle dont la cause devra être précisée : _____

Un certificat d'internement (Modèle A) a-t-il été délivré ? _____

Si oui, en joint-une copie certifiée conforme (en cas de perte du certificat, quel service l'a délivré ?) : _____

A quelle date ? _____

Si non, joindre toute pièce officielle prouvant l'internement et sa durée, ou à défaut, deux attestations au motif de personnes ayant été, par leur situation ou leurs fonctions, à même d'en connaître.

**C. DÉPORTATION EN TERRITOIRE
EXCLUSIVEMENT ADMINISTRÉ PAR L'ENNEMI**

Date de départ en déportation : 27-1-1941

Ligne de départ : Estacac

Lignes successives de déportation : MAUTHAUSEN

(1) de _____ au _____ M°

(2) de _____ au _____ M°

(3) de _____ au _____ M°

(4) de _____ au _____ M°

(5) de _____ au _____ M°

En cas d'événement, date : _____ lieu : _____

Date de déportation : 26-6-1945

Par l'ancien affilié : Bois

Motif (1) :

A la suite d'une mesure collective de libération anticipée ;

A la suite d'une mesure de libération individuelle dont la cause devra être précisée : _____

Un certificat de déportation (Modèle A ou M) a-t-il été délivré ? Bois

Si oui, en joint-une copie certifiée conforme (en cas de perte du certificat, quel service l'a délivré ?) : _____

A quelle date ? _____

Si non, joindre deux attestations au motif de personnes qui, par leur situation ou leurs fonctions, ont été à même de connaître la déportation et sa durée.

(1) Rayer les mentions inutiles.

(2) Préciser s'il s'agit d'un camp ou d'une prison. Pour les prisons, donner si possible le nom exact et l'adresse de chacune d'elles. Pour les camps qui n'ont pas possédé à l'insuccédation, fournir toutes indications relatives à leur situation géographique.

TRES OLIVERS ALS CAMPS DE CONCENTRACIÓ NAZIS

46.611

- FICHE DE CONTROLE -

NUM. *31.10.57*

NOM *LOTS* Prénoms: *Vicent*

né le: *3-1-1917 à Valencia (Espagne)*

Décédé le :

OBSERVATIONS: *p*

- COPIE de la FICHE -

LOTS *Ortola Vicent* *5H7H*

5.1.17

A *28.6.40* *F. Mauthoff*

9.23.1.41 *Mauthausen* *5H7H*

rapatrié 16.6.45 par Luiteta

FM 1797881

502 *Cert dep 127889A du 28.1.47*

ARRIVEE *républicain espagnol*

132 d'Aquidseau Boulogne

Comde d'Yonne Yonne

30 OCT 1957

- 6 NOV 1957

<p>E.C. SF</p> <p>FICHIERS</p> <p>National</p> <p>Compagnie</p> <p>Drain</p> <p>Drancy</p> <p>Lesne</p> <p>Pithiv.</p> <p>Contrats</p> <p>R.P.E.</p>	<p>- POINTAGES PARTICULIERS -</p> <p>IF</p> <p>R.G. <i>5.11.57</i></p> <p>restruct <i>voir au div</i></p> <p>ARCHIVES ARRIVEE</p> <p>Fichiers <i>5 NOV 1957</i></p> <p>Listes</p> <p>Stat-Civil <i>7 NOV 1957</i></p> <p>DOCUMENTATIONS ARRIVEE</p> <p>Fiches de renseignements</p> <p>Archives Russiles</p> <p>Dossiers Judiciaires Allemand</p> <p>Départ</p> <p>OBSERVATIONS</p> <p>RETOUR</p>
--	---

LOTS - OLIVERA - Nécessaire

3-1-17. Valencia. Espagne

Adm. 29 San. Antonio Oliva Valencia

Espartero Espagne

ouvrier 25: C#

Halag. XI B. N° 77553/40

Arrêté le 22.6.40 par la Gestapo

Départé le 27.1.41. à Mauthausen

Certificat. A n° 127889 du 28.1.47

FN note.

MINISTÈRE
des
ANCIENS COMBATTANTS
ET VICTIMES DE LA GUERRE.

**DEMANDE D'ATTRIBUTION
DU TITRE DE DÉPORTÉ (1) / INTERNÉ (2) POLITIQUE.**

Application de la
loi n° 48-1161 du
29 septembre 1948
Date et n° 30-24-5
de 1er mars 1949.

139 rue de Berry,
Paris 12e.

présentée par le déporté ou l'interné lui-même (1),
présentée au nom du déporté ou de l'interné décidé en disquis (1)
par (Monsieur) NOM: **COTS ORTOLA** Prénoms: **Vincent**
Adresse: **9 Rue Ricci Baulagné sur Seine**
En qualité de (1) **Plongeur (bus)**

46611

AVIS TRÈS IMPORTANT.

Le demandeur est tenu de répondre aussi exactement que possible aux questions posées dans les différents paragraphes du questionnaire qui se trouvent et de joindre les pièces justificatives qui y sont respectivement indiquées. Les demandes incomplètes ou insuffisamment précises pour pouvoir être examinées seront retournées pour être complétées.

**I. - RENSEIGNEMENTS D'ÉTAT CIVIL CONCERNANT LE DÉPORTÉ
OU L'INTERNÉ.**

NOM (Monsieur, Madame, Mlle) (1) : **COTS** née (2) **Olivia Valera**
Prénoms : **Vincent** (En deux syllabes) : **3-1-1914**
Date de naissance : (à joindre copie de l'acte de naissance)
Lieu de naissance : Commune : **Olivia Valera**
Département : **Plongeur**
Profession : **Plongeur**
Nationalité : **Espagnole** Extrait de naissance, date de naturalisation : (à joindre copie de l'acte)
Adresse au moment de l'arrestation (3) : **22-6-1940** (à joindre copie de l'acte)
Département : **Colmar**
Légion d'honneur, Croix de la Libération, Médaille militaire, Médaille de la Résistance (avec références au Journal Officiel)
Médaille des Prisonniers civils, déportés et otages de la guerre 1914-18 :
Décorations pour faits de guerre (5) :
Décorations étrangères :
Croix de guerre, autres (6) :

Colonne réservée
à l'Administration.

STATISTIQUE

A. SI LE TITRE EST DEMANDÉ PAR LE DÉPORTÉ OU L'INTERNÉ LUI-MÊME.

Situation de famille au moment de l'arrestation (7) (à joindre copie de l'acte) :
Adresse actuelle : **9 Rue Ricci Baulagné sur Seine**
Département : **Baulagné**
Joindre trois photographies du format d'identité en cas de l'établissement de la carte.

(1) Rayer la ou les mentions inutiles.
(2) Copier, d'abord, le nom, le prénom, etc. **24 OCT. 1957**
(3) Pour les femmes mariées, indiquer le nom de jeune fille.
(4) Si le déporté ou l'interné est de nationalité étrangère, le prénom de sa résidence en France au 1er septembre 1948 doit être apporté.
A. Z. 558312. (23667)

- 2 -

**B. SI LE DÉPORTÉ OU L'INTERNÉ EST DÉFAMÉ OU DÉCÉDÉ, MÊME
POSTÉRIEUREMENT AU RAPATRIEMENT.**

En cas de décès : Date : _____ Lieu : _____
Le décès a-t-il été officiellement constaté (1) ? Par un acte (1) / Par un jugement (1) /
Dans l'affirmative, joindre en un extrait de la transcription sur les registres communaux.
En cas de disparition, indiquer la date et le lieu des dernières nouvelles : _____

**II. - IDENTITÉ D'EMPRUNT SOUS LAQUELLE LE DÉPORTÉ
OU L'INTERNÉ A ÉTÉ ÉVENTUELLEMENT ARRÊTÉ.**

NOM (Monsieur, madame, mademoiselle) (1) : _____ née (2) : _____
Prénoms : _____ Date de naissance : _____
Lieu de naissance : Commune : _____ Département : _____
Profession : _____ Nationalité : _____
Domicile : _____ Département : _____

**III. - RENSEIGNEMENTS CONCERNANT LA FAMILLE DU DÉPORTÉ
OU DE L'INTERNÉ DÉCÉDÉ OU DISPARU.**

NOM et Prénoms du conjoint survivant : _____
Adresse : _____ Département : _____
Noms et prénoms des enfants actuellement vivants nés du déporté ou de l'interné, légitimes, reconnus ou adoptés :
1. _____ né le _____
2. _____ né le _____
3. _____ né le _____
4. _____ né le _____
5. _____ né le _____
6. _____ né le _____
(Pour les enfants mineurs, indiquer respectivement le nom et l'adresse de ses tuteurs) : _____
Noms, prénoms et adresse du père ou de la mère, ou à défaut du grand-père ou de la grand-mère du déporté ou de l'interné, actuellement vivants : _____ Département : _____
A défaut de conjoint, de descendant ou d'ascendant, nom, prénoms, adresse et lieu de parenté du plus proche parent : _____ Département : _____

(1) Rayer la ou les mentions inutiles.
(2) Pour les femmes mariées, indiquer le nom de jeune fille.

Colonne réservée
à l'Administration.

- 3 -

Colonne réservée
à l'Administration.

IV. - RENSEIGNEMENTS RELATIFS À L'ARRESTATION ET L'EXÉCUTION, L'INTERNEMENT OU LA DÉPORTATION.

A. ARRESTATION.

Date: 22 - 6 - 1949 Lieu: Le Mans
 Autorité qui a procédé à l'arrestation (1): AAA ALLEMANDE
 Circonstances: _____

Situation au moment de l'arrestation (2): _____

Noms, prénoms et adresses (dans la mesure du possible):
 « Des signataires de l'arrestation: Radial Louis 4 Av Lully
Jeune S. D.
Jean Cabanis 89 Grande Rue Plozet
 « Des personnes impliquées dans l'arrestation: Robinson Jean

Y a-t-il eu condamnation par un tribunal? _____ Date: _____

Si oui, lequel? _____

Préciser la procédure: _____

Motif de la condamnation: _____

B. INTERNEMENT EN FRANCE, OU DANS UN DES TERRITOIRES DE L'UNION FRANÇAISE.

(1) S'applique également pour les personnes internées dans les camps ou prisons de l'État, de l'Algérie et de la Tunisie, à moins qu'elles soient considérées comme déportées.)

L'internement a-t-il eu lieu avant le 16 juin 1940? _____

Lieux successifs d'internement (adresse de chacun d'eux):

(1) de _____	en _____	M ^e _____
(2) de _____	en _____	M ^e _____
(3) de _____	en _____	M ^e _____
(4) de _____	en _____	M ^e _____

Pour les personnes exécutées au moment de leur arrestation ou postérieurement, préciser la date et le lieu de l'exécution: _____

En cas d'évasion, date: _____ lieu: _____

Date de libération: _____

(1) Geste, Scharfshutzen, Feldpostamt, S. S. Wehrmacht, Milice, Polie française, etc.
 (2) Préférer si le déporté ou l'interné était alors prisonnier de guerre ou captif, prisonnier transféré, combattant captif en France ou hors de France, travailleur volontaire, réintégré au travail obligatoire.
 (3) Préférer (1) s'il s'agit d'un camp ou d'une prison.

- 6 -

Colonne réservée
à l'Administration.

LA PRÉSENTE DEMANDE DOIT ÊTRE ADRESSÉE :

1° Si le demandeur réside en France, au Directeur interdépartemental des Anciens combattants et Victimes de la guerre dans la circonscription d'où se trouve cette résidence (en tableaux des départements faisant partie de la circonscription de chaque Directeur interdépartemental avec les adresses correspondantes en liaison avec le Service de demande).

2° Si le demandeur réside dans un territoire de l'Union française où existe un office des Anciens combattants et Victimes de la guerre, au représentant du gouvernement français dans le territoire considéré.

3° Si le demandeur n'a pas d'office des Anciens combattants et Victimes de la guerre dans le territoire où réside le demandeur, au Directeur interdépartemental des Anciens combattants et Victimes de la guerre de Paris, 159, rue de Berry Paris (XII).

4° Si le demandeur réside à l'étranger, au Ministère des Anciens combattants et Victimes de la guerre (Direction des Statuts et Services Médicaux, 159, rue de Berry, Paris (XII)) par l'intermédiaire du Consul dont il relève.

5° Si la demande concerne une personne arrêtée ou exécutée par l'ennemi, en Tunisie, à Monsieur le Haut-Commissaire de la République Française, ou, en Indochine, à Monsieur le Haut-Commissaire de la République Française.

6° Si la demande concerne une personne arrêtée par l'ennemi au cours de la guerre 1914-1918, au Directeur interdépartemental des Anciens combattants et Victimes de la guerre dans la circonscription d'où l'arrestation a eu lieu.

En cas d'arrestation hors du territoire français, la demande doit être adressée directement au Ministère des Anciens combattants et Victimes de la guerre, Direction des Statuts et Services Médicaux, 159, rue de Berry, Paris (XII).

PARTIE RÉSERVÉE À L'ADMINISTRATION.

SERVIS
BRANCHE DU 18654
AVIS FAVORABLE

Avis de la Commission départementale (1) (2) (3) (4) (5) (6) (7) (8) (9) (10) (11) (12) (13) (14) (15) (16) (17) (18) (19) (20) (21) (22) (23) (24) (25) (26) (27) (28) (29) (30) (31) (32) (33) (34) (35) (36) (37) (38) (39) (40) (41) (42) (43) (44) (45) (46) (47) (48) (49) (50) (51) (52) (53) (54) (55) (56) (57) (58) (59) (60) (61) (62) (63) (64) (65) (66) (67) (68) (69) (70) (71) (72) (73) (74) (75) (76) (77) (78) (79) (80) (81) (82) (83) (84) (85) (86) (87) (88) (89) (90) (91) (92) (93) (94) (95) (96) (97) (98) (99) (100) (101) (102) (103) (104) (105) (106) (107) (108) (109) (110) (111) (112) (113) (114) (115) (116) (117) (118) (119) (120) (121) (122) (123) (124) (125) (126) (127) (128) (129) (130) (131) (132) (133) (134) (135) (136) (137) (138) (139) (140) (141) (142) (143) (144) (145) (146) (147) (148) (149) (150) (151) (152) (153) (154) (155) (156) (157) (158) (159) (160) (161) (162) (163) (164) (165) (166) (167) (168) (169) (170) (171) (172) (173) (174) (175) (176) (177) (178) (179) (180) (181) (182) (183) (184) (185) (186) (187) (188) (189) (190) (191) (192) (193) (194) (195) (196) (197) (198) (199) (200) (201) (202) (203) (204) (205) (206) (207) (208) (209) (210) (211) (212) (213) (214) (215) (216) (217) (218) (219) (220) (221) (222) (223) (224) (225) (226) (227) (228) (229) (230) (231) (232) (233) (234) (235) (236) (237) (238) (239) (240) (241) (242) (243) (244) (245) (246) (247) (248) (249) (250) (251) (252) (253) (254) (255) (256) (257) (258) (259) (260) (261) (262) (263) (264) (265) (266) (267) (268) (269) (270) (271) (272) (273) (274) (275) (276) (277) (278) (279) (280) (281) (282) (283) (284) (285) (286) (287) (288) (289) (290) (291) (292) (293) (294) (295) (296) (297) (298) (299) (300) (301) (302) (303) (304) (305) (306) (307) (308) (309) (310) (311) (312) (313) (314) (315) (316) (317) (318) (319) (320) (321) (322) (323) (324) (325) (326) (327) (328) (329) (330) (331) (332) (333) (334) (335) (336) (337) (338) (339) (340) (341) (342) (343) (344) (345) (346) (347) (348) (349) (350) (351) (352) (353) (354) (355) (356) (357) (358) (359) (360) (361) (362) (363) (364) (365) (366) (367) (368) (369) (370) (371) (372) (373) (374) (375) (376) (377) (378) (379) (380) (381) (382) (383) (384) (385) (386) (387) (388) (389) (390) (391) (392) (393) (394) (395) (396) (397) (398) (399) (400) (401) (402) (403) (404) (405) (406) (407) (408) (409) (410) (411) (412) (413) (414) (415) (416) (417) (418) (419) (420) (421) (422) (423) (424) (425) (426) (427) (428) (429) (430) (431) (432) (433) (434) (435) (436) (437) (438) (439) (440) (441) (442) (443) (444) (445) (446) (447) (448) (449) (450) (451) (452) (453) (454) (455) (456) (457) (458) (459) (460) (461) (462) (463) (464) (465) (466) (467) (468) (469) (470) (471) (472) (473) (474) (475) (476) (477) (478) (479) (480) (481) (482) (483) (484) (485) (486) (487) (488) (489) (490) (491) (492) (493) (494) (495) (496) (497) (498) (499) (500) (501) (502) (503) (504) (505) (506) (507) (508) (509) (510) (511) (512) (513) (514) (515) (516) (517) (518) (519) (520) (521) (522) (523) (524) (525) (526) (527) (528) (529) (530) (531) (532) (533) (534) (535) (536) (537) (538) (539) (540) (541) (542) (543) (544) (545) (546) (547) (548) (549) (550) (551) (552) (553) (554) (555) (556) (557) (558) (559) (560) (561) (562) (563) (564) (565) (566) (567) (568) (569) (570) (571) (572) (573) (574) (575) (576) (577) (578) (579) (580) (581) (582) (583) (584) (585) (586) (587) (588) (589) (590) (591) (592) (593) (594) (595) (596) (597) (598) (599) (600) (601) (602) (603) (604) (605) (606) (607) (608) (609) (610) (611) (612) (613) (614) (615) (616) (617) (618) (619) (620) (621) (622) (623) (624) (625) (626) (627) (628) (629) (630) (631) (632) (633) (634) (635) (636) (637) (638) (639) (640) (641) (642) (643) (644) (645) (646) (647) (648) (649) (650) (651) (652) (653) (654) (655) (656) (657) (658) (659) (660) (661) (662) (663) (664) (665) (666) (667) (668) (669) (670) (671) (672) (673) (674) (675) (676) (677) (678) (679) (680) (681) (682) (683) (684) (685) (686) (687) (688) (689) (690) (691) (692) (693) (694) (695) (696) (697) (698) (699) (700) (701) (702) (703) (704) (705) (706) (707) (708) (709) (710) (711) (712) (713) (714) (715) (716) (717) (718) (719) (720) (721) (722) (723) (724) (725) (726) (727) (728) (729) (730) (731) (732) (733) (734) (735) (736) (737) (738) (739) (740) (741) (742) (743) (744) (745) (746) (747) (748) (749) (750) (751) (752) (753) (754) (755) (756) (757) (758) (759) (760) (761) (762) (763) (764) (765) (766) (767) (768) (769) (770) (771) (772) (773) (774) (775) (776) (777) (778) (779) (780) (781) (782) (783) (784) (785) (786) (787) (788) (789) (790) (791) (792) (793) (794) (795) (796) (797) (798) (799) (800) (801) (802) (803) (804) (805) (806) (807) (808) (809) (810) (811) (812) (813) (814) (815) (816) (817) (818) (819) (820) (821) (822) (823) (824) (825) (826) (827) (828) (829) (830) (831) (832) (833) (834) (835) (836) (837) (838) (839) (840) (841) (842) (843) (844) (845) (846) (847) (848) (849) (850) (851) (852) (853) (854) (855) (856) (857) (858) (859) (860) (861) (862) (863) (864) (865) (866) (867) (868) (869) (870) (871) (872) (873) (874) (875) (876) (877) (878) (879) (880) (881) (882) (883) (884) (885) (886) (887) (888) (889) (890) (891) (892) (893) (894) (895) (896) (897) (898) (899) (900) (901) (902) (903) (904) (905) (906) (907) (908) (909) (910) (911) (912) (913) (914) (915) (916) (917) (918) (919) (920) (921) (922) (923) (924) (925) (926) (927) (928) (929) (930) (931) (932) (933) (934) (935) (936) (937) (938) (939) (940) (941) (942) (943) (944) (945) (946) (947) (948) (949) (950) (951) (952) (953) (954) (955) (956) (957) (958) (959) (960) (961) (962) (963) (964) (965) (966) (967) (968) (969) (970) (971) (972) (973) (974) (975) (976) (977) (978) (979) (980) (981) (982) (983) (984) (985) (986) (987) (988) (989) (990) (991) (992) (993) (994) (995) (996) (997) (998) (999) (1000)

Proposition du Directeur interdépartemental: _____

Avis de la Commission nationale: _____

Décision du Ministre: **ATTRIBUTION DU TITRE B. P. :**

Le Directeur des Statuts et des Services Médicaux.
P.C. Le Chef du Bureau des Déportés et des Groupes Ultras.

Notifiée au demandeur le 17 JANV 1950

LA MARE DE DÉU DEL REBOLLET, PATRONA D'OLIVA (PRIMER CENTENARI, 1922-2022)

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER

Llicenciat en Filologia Clàssica i professor de Secundària

1. INTRODUCCIÓ

L'any 2022, la ciutat d'Oliva ha commemorat el primer centenari de la Declaració de la Mare de Déu del Rebollet com a patrona canònica de la localitat. Aquesta advocació mariana, reconeguda com a intercessora davant les catàstrofes ja en els seus primers temps (segle XIII) al Castell del Rebollet i custodiada des de 1601 pels pares franciscans al seu convent d'Oliva, passà a dependre de la parròquia de Santa Maria a partir de 1835, després de l'exclaustració dels frares, rebent culte fins a l'actualitat d'una manera pràcticament ininterrompuda, si exceptuem el període de la Guerra Civil (1936-39). L'article que a continuació presentem té dues parts clarament definides. En la primera, tractarem sobre la declaració de patronatge, que es va produir en 1922, però que és conseqüència d'una situació prèvia, la pandèmia de grip de 1918, mentre que la segona part, centrada en l'any 2022, tractarà sobre els actes commemoratius del 1r Centenari de la Declaració.

2. LA DECLARACIÓ DE LA MARE DE DÉU DEL REBOLLET COM A PATRONA D'OLIVA (1922)

Aquesta advocació mariana, que commemora la seua festivitat el dia 8 de setembre,¹ com moltes altres marededeus trobades,² passa al llarg del segle XX per tres moments verdaderament significatius que enumereu en ordre cronològic invers: la solemne coronació canònica de l'any 1999; els dolorosos successos ocorreguts entre els anys 1936 i 1939,

1. El 8 de setembre l'Església catòlica commemora el naixement de la Mare de Déu.

2. Les marededeus trobades són representacions de la Verge que, segons llegendes catalanes i valencianes popularitzades durant els segles XV-XVII, s'havien amagat abans de la invasió musulmana (s. VIII), sent retrobades més endavant enmig de prodigis per pastors ermitans.

que van aconsellar amagar la imatge per tal d'evitar una destrucció quasi segura; i primerament en el temps la seua declaració com a patrona l'any 1922. Les raons que van motivar aquest últim fet, quins promotors va tindre la idea o què conseqüències se n'han derivat, són aspectes que altres articles han tractat i, per tant, resulten prou coneguts. Però s'ha fet sempre de forma esparsa. La nostra intenció en esta primera part és aprofitar la commemoració del centenari, així com la plataforma que ens ofereix aquesta publicació, per a presentar de forma conjunta els documents que permeten entendre la història, i fer-ho d'acord amb la seua concatenació cronològica.³ Volem manifestar que durant la recerca de la documentació hem trobat algunes llacunes d'informació, en concret sobre l'acord municipal i la sol·licitud, a conseqüència de la destrucció de l'arxiu municipal i el de l'Arquebisbat de València durant els primers mesos de guerra l'any 1936; demanada també la documentació a Roma, per raons alienes a la nostra voluntat no hem pogut consultar-la, per la qual cosa aquests aspectes els hem tractat mitjançant hipòtesis. Esperem que més prompte que tard la documentació siga publicada.

Imatge 1. la fotografia de la Mare de Déu sense afegits (1918).

3. Per a més informació sobre la imatge, pot consultar-se V. MORERA BERTOMEU i A. CARDONA BALLESTER, «Història del culte de la Mare de Déu del Rebollet», dins *Cabdells*, 12, 2014, pp. 67-102.

2.1 ELS ORÍGENS: LA PANDÈMIA DE GRIP «ESPANYOLA» DE L'ANY 1918

Resulta una casualitat realment dramàtica que la pandèmia COVID-19 haja coincidit pràcticament amb el centenari de la grip «espanyola» de l'any 1918, que tanta mortaldat va provocar al món, a Espanya i, com no, dins la població d'Oliva.⁴ Les conseqüències de la pandèmia recent, per evidents, no cal comentar-les, però pel que fa a la de l'any 1918 sí que podem afirmar que un dels efectes indirectes d'aquella grip va ser que la Mare de Déu del Rebollet esdevinguera oficialment patrona d'Oliva.

Davant la situació provocada per aquella epidèmia mortal, les autoritats del moment, civils i religioses, van organitzar una processó de rogativa per la ciutat, durant la qual van ser dutes en andes les dues imatges més reverenciades a Oliva pel seu poder intercessor: el Crist de Sant Roc i la Mare de Déu del Rebollet, com recordarà posteriorment el sacerdot Juan Bautista Escrivá⁵ durant l'homilia pronunciada el dia 8 de setembre de 1922:⁶

Las puertas se abren para todos y los hijos de Oliva viven otra vez alrededor de la Virgen del Rebollet. Como los retoños del olivo viven alrededor de su Madre. Hechos recientes vinieron a demostrarlo. Cuando os tocó el turno en la última epidemia

4. Els interessats en saber-ne més poden consultar el núm. 16 de la revista d'investigació *Cabdells* (2018), que tracta monogràficament sobre el tema de l'epidèmia de grip de l'any 1918 i la seua repercussió a Oliva.

5. Juan Bautista Escrivá Llorca (Oliva, 1860 — València, 1935), en aquells moments degà entre els sacerdots d'Oliva, fou l'encarregat de fer l'homilia. Passat el temps, l'ajuntament li va dedicar la plaça que hi ha davant de l'església del Rebollet, per haver adquirit l'edifici de l'exconvent que finalment van ocupar les monges carmelites.

6. Homilia de Juan Bautista Escrivá. El text original manuscrit es conserva a l'Arxiu de Santa Maria la Major d'Oliva. Aprofitem la transcripció feta per Manel Martí Ascó i publicada en el *Programa de Festes de la Mare de Déu del Rebollet* de l'any 2001. Per tal d'afavorir la lectura, hem eliminat les referències a la paginació i hem completat la grafia d'alguns mots sense les indicacions filològiques. També hem adequat els textos llatins i corregit alguns aspectes tipogràfics i de puntuació. El text està pràcticament tot en castellà, però utilitza algunes expressions valencianes que apareixen reproduïdes en la forma com van ser escrites.

de la gripe y los llantos por los difuntos se oían en todas las casas, la ciencia humana se declaró en quiebra y todo el pueblo acudió al Convento, lloró ante su imagen, la sacaron en rogativa pública junto con la imagen del Santísimo Cristo de San Roque, y el mal cesó y la Santísima Virgen del Rebollet dio la paz a los muertos y la vida cristiana a los supervivientes de la gran catástrofe.

Fou la vesprada del diumenge 13 d'octubre de l'any 1918 i l'assistència va ser massiva, si fem cas a la crònica publicada per la *Revista de Gandia* el 17 d'octubre següent, primer document que aportem de la nostra relació.

Imatge 2. La rogativa d'Oliva (Revista de Gandia, octubre de 1918).

Las rogativas en Oliva

El acto del domingo. Imponente manifestación de fe. Todo un pueblo en masa pide al cielo misericordia. Las venerandas imágenes del Smo. Cristo de San Roque y de Ntra. Sra. Del Rebollet. Más de 3.000 hombres desfilan procesionalmente por las calles de la ciudad. Enseñanzas para el porvenir. El católico pueblo de Oliva dio el domingo pasado una esplendorosa manifestación de su fe cristiana, digna de figurar en las mejores páginas de su historia religiosa. El acto del domingo por la tarde fue conmovedor, y el hecho de que todo un pueblo, sin distinción de edad ni sexo, clase ni estado, caiga de rodillas ante dos venerables imágenes, en cuyo torno se cierne la doble aureola de misterio y la antigüedad, pidiendo con lágrimas compasivas aparte Dios de nosotros el azote que nos aflige [*sic*], es altamente significativo. Y para que conste y perdure su memoria en las edades venideras, he intentado formar una reseña que gustoso dedico a los hijos de Oliva para eterno recuerdo de aquella tarde memorable del 13 de octubre de 1918.

Los primeros chispazos

Ante los estragos que la muerte ha producido entre nosotros llenando a muchísimas familias de aflicción y luto, las miradas de casi todos se volvieron al lugar donde se veneran las imágenes del Smo. Cristo y de Ntra. Sra. del Rebollet, con la esperanza de que si lograran verlas pasear sus calles, cesaría la mortandad. A este intento, numerosas comisiones visitaron a sus respectivos Sres. Curas párrocos. Después de ponerse de acuerdo las dignísimas autoridades eclesiásticas, creyeron llegado el momento de poder acceder a los piadosos deseos de sus amantísimos feligreses.

Los preparativos

El viernes por la tarde, las autoridades eclesiásticas dieron a conocer al pueblo, en forma de pregón, la resolución que habían tomado de conceder licencia para sacar en procesión pública a las venerandas imágenes, que solo se sacan en casos similares, y en unión de las autoridades civiles, invitaron a toda la ciudad a concurrir al acto religioso que había de celebrarse el domingo.

Las rogativas del domingo

En las misas de mayor concurrencia de este día, los Rdos. Sres. Curas dirigieron piadosas exhortaciones a los concurrentes excitando su fe y piadosos sentimientos.

El acto de la tarde

A las tres, hora señalada, las campanas de la villa y del arrabal, con voces intermitentes, empezaban a llamar a los que habían de acompañar por las calles a las dos venerandas imágenes, que esperaban a todos, custodiadas en sus templos, puestas en hermosas andas.

El Smo. Cristo de S. Roque

Desde las primeras horas de la tarde fue numeroso el gentío que entraba y salía de la iglesia parroquial de San Roque, deseosos de saciar su vista mirando y remirando la devota imagen de Jesús Crucificado, amor de sus amores.

Sobre andas doradas y bajo el severo dosel de rojo damasco, aparecía la ennegrecida escultura del Smo. Cristo, guardado todo cuidadosamente en la hermosa capilla de la Comunión.

Ntra. Sra. del Rebollet

Las devotas señoras Camareras encargadas del culto de esta devota imagen, ocupáronse desde la mañana en prepararle un trono sobre el que había de salir en triunfo por las calles.

Sobre artísticas andas se destacaba la diminuta imagen de la Señora, que vestía en señal de duelo, el manto de penitencia, de rica seda morada con dibujos dorados, donación de Mosén Joseph Vicente Vives, en el año 1769.⁷

El traslado de las imágenes

Según acuerdo tomado, las dos imágenes venerandas habían de ser conducidas a la Parroquia de Santa María, de donde saldría la procesión general de rogativas.

A las tres y media salió de Santa María la religiosa comitiva que había de conducir a la Iglesia a Ntra. Sra. del Rebollet. Iba formada: por la Cruz parroquial alzada, dos hileras largas y compactas de solo hombres en significativo silencio, Sres. Mayorales y Rdo. Clero, compuesto de los Sres. Molió, capellán del Asilo; Abad, adscrito a la parroquia, beneficiado Sr. Mestre; Coadjutores Sres. España y Aparisi, presididos por el Sr. Cura Plebán, con capa morada.

Habiendo llegado al templo, en donde esperaba la comisión del Ayuntamiento, presidida por el Alcalde Sr. García Ferrando, y las señoras Camareras de la Virgen, se entonó el «Ave, maris Stella», y a hombros de los Mayorales, señores Pi, Cañamás, Pons y Orellana, salió la Reina del cielo a demostrar cuán grande es su misericordia sobre este pueblo.

A la misma hora, se organizó otro espléndido y numeroso cortejo en la parroquia de S. Roque, en el que figuraban detrás de la Cruz parroquial, muchísimos hombres, los Sres. Mayorales del Cristo con escapulario y guión, Rdo. Clero de la parroquia, formado por los Coadjutores señores Bolufer y Cardona, las andas del Smo. Cristo, llevadas por los Sres. Abad, Barber, Vicente Mayáns y Orquín, cerrando la comitiva el señor Cura párroco con capa morada, y la comisión del Ayuntamiento, presidida por el Sr. Bañó.

7. Per a evitar confusions futures hem corregit en el nostre text la data errònia (1679), que apareix publicada en la crònica de la *Revista de Gandia*, per la correcta (1769).

Por todas las calles que pasaba el Santísimo Cristo, yendo a Santa María, era aclamado con vítores amorosos. Al salir de su parroquia, un llanto general saludó su aparición.

Acto conmovedor

El momento en el que se dieron vista las dos imágenes, en la iglesia de Santa María, fue tan conmovedor, que en los ojos de todos vimos brillar hermosas perlas. La inmensa masa de gente que llenaba completamente las espaciosas naves de la parroquia y la plaza de la Iglesia, pasados los primeros momentos de emoción general, entonó el canto del perdón, alternando con el de «Oh, María», y entre repetidas aclamaciones, empezó a desfilar del templo la

Imponente procesión de rogativas

en la que figuraron más de 3.000 hombres sin contar las mujeres y niños. La procesión salió organizada en la siguiente forma: cruz parroquial, detrás de ella los 3.000 hombres en dos hileras, guión, mayoresales y andas del Smo. Cristo; seguían más hombres, en su mayoría jóvenes, andas de Ntra. Sra. del Rebollet, con la presidencia del Sr. Cura de San Roque, Camareras de la Virgen; Excmas. Señoras Dª Josefa March y Dª María Loygorri; y Sras. Loreto y Victoria Sanchis, cerrando la comitiva el Excmo. Ayuntamiento. Detrás de todo, un grupo numeroso del sexo devoto.

La despedida

Si enternecedores fueron todos los actos precedentes, podemos decir que este postrero los superó.

Después del acto celebrado en la plaza de San Roque, fueron conducidas las dos imágenes al templo.

El Smo. Cristo se quedó allí, en su capilla, rodeado de una apiñada multitud, que, ahogando lágrimas unos, y otros entonando su himno, ofrecían diversos objetos, rosarios, pañuelos, etcétera, para ser pasados por las amorosas llagas de Jesús Crucificado.

Nuestra Señora del Rebollet fue conducida a su morada, llevada a hombros por simpáticos jóvenes, cuyos nombres sentimos no recordar, para honrarlos desde estas columnas, pero de los que siempre guardaré grata correspondencia. La multitud que acompañó a la Virgen y la que esperaba en el templo, al despedirla, entonó la «Salve».

Algo aprendimos

en la tarde del domingo, pero sobre todo los desaprensivos debieron aprender que a la fe capaz de conmover, hasta llorar, y prorrumper en vítores a millares de corazones, se la [*sic*] debe mucho respeto; y cuán justamente se castiga por nuestras leyes patrias los actos públicos que ofenden los sentimientos cristianos, como la blasfemia, y el no rendir el homenaje debido al paso del Santísimo por las calles públicas.

¡¡¡Llor a Ntra. Sra. del Rebollet, auxilio del los cristianos!!!

¡¡¡Gloria al Smo. Cristo de San Roque, vida y resurrección de este pueblo!!!

Cuando salíamos de los templos, la ciudad toda, bañada por la luz de la luna, parecía sumergirse en un mar de esperanzas.

¡Quiera Dios oír las plegarias de un pueblo arrepentido!

EL CORRESPONSAL

Oliva 16-X-1918

Imatge 3. Eixida de la processó de rogativa per l'epidèmia de grip (octubre de 1918).

Imatge 4. La Mare de Déu amb mantell penitencial.

Imatge 5. Salvador Mestre Parra, sacerdot beneficiat de Santa Maria.

Imatge 6. Bernardo España Gómez, vicari de Santa Maria.

Imatge 7. Trinitario Vidal Faraig i Andrés Bolufer, rector i coadjutor de Sant Roc.

Imatge 8. Crist de Sant Roc. Conjunt desaparegut entre 1936 i 1939 (Arxiu Toni Alcaraz).

Imatge 9. Capella del Crist de Sant Roc. Foto anterior a 1936 (Arxiu Toni Alcaraz).

Imatge 10. La processó de rogativa per l'epidèmia de grip pel carrer de l'Església (13 d'octubre de 1918).

No és moment de jutjar, des de la nostra perspectiva derivada dels avanços científics moderns, la conveniència d'haver organitzat aquella processó. Sabem que en l'actualitat no hagués estat possible. Però els temps eren uns altres i, passada l'epidèmia, la població creient agràia la intercessió divina en l'acabament del mortífer episodi gripal.

2.2 LA DECLARACIÓ DE PATRONA DE L'ANY 1922

En conseqüència, el plebà Salvador Campos Pons, com a rector de la parròquia de Santa Maria i principal càrrec eclesiàstic d'Oliva, juntament amb les autoritats civils, encapçalades per l'alcalde, van pensar a sol·licitar la declaració de patrona d'Oliva per a la Mare de Déu del Rebollet.

Des del 23 de març de 1630 i fins a la renovació que suposà el Concili Vaticà II (celebrat entre l'11 d'octubre de 1962 i el 8 de desembre de

1965), la declaració de patronatge en l'Església catòlica estava regulada pel *Decretum pro patronis in posterum elegendis*, que pretenia evitar certa arbitriietat en l'elecció del patró o patrona detectada en el temps de la seua redacció, tot exigint-se que solament foren triats com a protectors aquells sants reconeguts canònicament com a tals per tota l'Església universal (*quod eligi possint in patronos ii solum, qui ab ecclesia universali titulo sanctorum coluntur, non autem beatificati dumtaxat*). Mitjançant aquest decret, quedaven descartats els beats i sants de dubtosa autenticitat o que encara no havien estat declarats per l'Església; probablement per aquest motiu, la seua aplicació va ocasionar que hi haja hagut una certa preferència a l'hora de triar el patronatge pels sants antics, els àngels, les figures de l'Antic Testament i, especialment, de la Mare de Déu, enfront d'altres figures més modernes.

Assenyalava també el decret les passes que havia de seguir l'elecció del patró: en primer lloc, els representants institucionals del poble, reunits en consell municipal, havien de motivar-la mitjançant una argumentació escaient; a continuació, havia de ser confirmada i sustentada per les autoritats religioses, és a dir, el clero local i el bisbe de la diòcesi. Finalment, la causa havia de ser examinada a Roma per la Congregació de Ritus, la institució vaticana competent encarregada d'aprovar i confirmar la declaració, si procedia, o de rebutjar-la.

¿En el cas d'Oliva, quan es va prendre la decisió? No hi ha certesa sobre aquest fet,⁸ però no resulta agosarat pensar que la visita pastoral de l'any 1921 feta per l'arquebisbe de València, Enrique Reig Casanova, pogué ser l'espurna que encenguera la flama. Així almenys poden interpretar-se les paraules següents del sacerdot Juan Bautista Escrivá, adreçades a l'arquebisbe durant l'esmentada homilia de la missa del dia 8 de setembre de 1922:

[...] Hace poco, Excelentísimo Señor, estuvisteis aquí en cumplimiento del sagrado deber que impone la Visita Pastoral, y esta pequeña porción de vuestra grey os recibió con el cariño, con el entusiasmo, como un pueblo que tiene fe debe recibir al ungido del Señor, al que viene en nombre de Dios. Los hechos

8. Segons com hem comentat en la nostra introducció, la destrucció dels documents originals a Oliva i València, així com la impossibilitat de consultar la còpia dels conservats a Roma, ens fa moure per suposicions.

demuestran la mella que hicieron en vuestro corazón aquellas demostraciones aceptando de cariño filial la invitación que os hicieron las dignas autoridades para que tomarais parte en nuestra fiesta [...].

Imatge 11 (esquerra). Joaquín Alemany Alemany, alcalde d'Oliva en 1922.

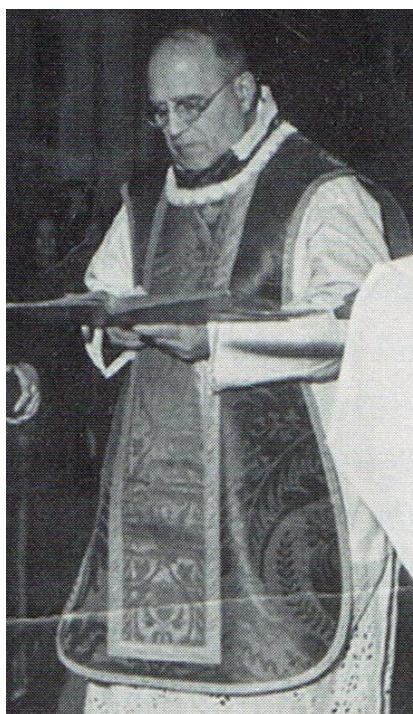
Imatge 12 (dreta). Enrique Reig Casanova, arquebisbe de València entre 1920 i 1922.

Durant la visita de l'any 1921, el plebà Campos podria haver-li manifestat aquest desig, que evidentment seria ben acollit per la principal autoritat religiosa valenciana del moment i així començaria a fer les seues primeres passes cap a Roma una sol·licitud, plantejada inicialment pels responsables civils i religiosos de la localitat i que rebia el suport de l'arquebisbat, mitjançant escrit adreçat a l'organisme competent en Roma, la Prefectura de la Sagrada Congregació de Ritus.

La resposta, com sabem, va ser positiva i, amb data 8 de març de 1922, es va signar a Roma el decret de declaració, que seguidament va ser remès a l'Arquebisbat de València. El breu pontifici original no es conserva a l'arxiu parroquial, però sabem que l'arxiprest Antonio

Montagud Garrido⁹ degué tindre accés a ell quan publica la traducció que apareix en *Aleluya* (núm. 921 de 7 de setembre de 1958), perquè comenta que a continuació del document pontifici hi figurava la nota següent: «Valencia, 7 de abril de 1922. Pasó por nuestras manos. Enrique, Arzobispo de Valencia». La declaració consegüentment degué arribar a Oliva amb posterioritat a la data.

El·localitzable l'original, se'n conserva una còpia més recent, que du data de l'any 1950,¹⁰ emmarcada i custodiada en l'arxiu de Santa Maria.

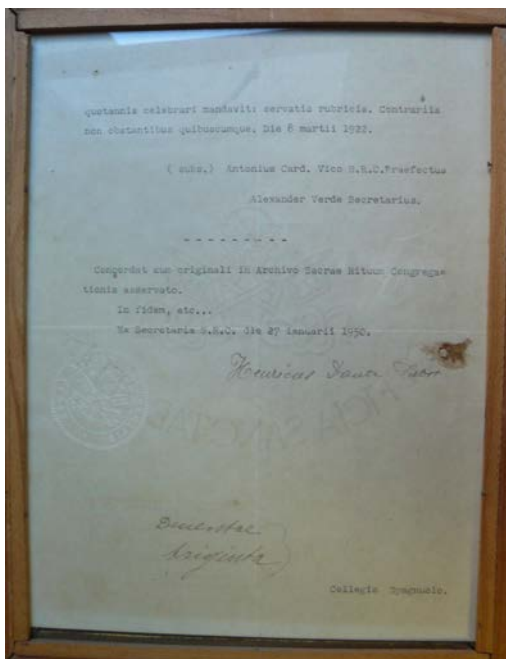
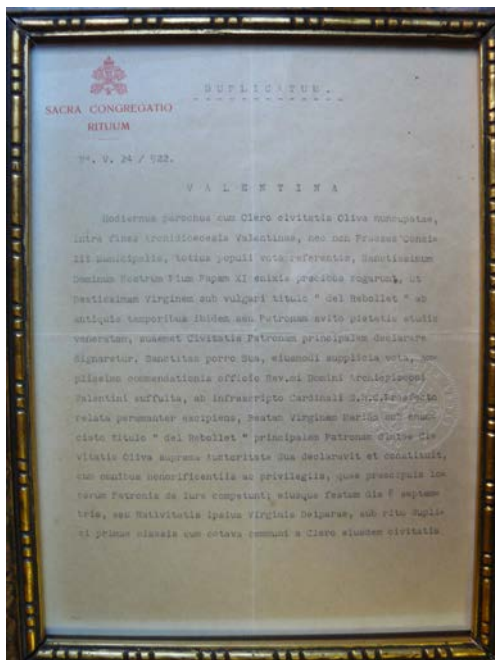
Imatge 13 (esquerra). Salvador Campos Pons, plebà entre 1905 i 1947.

Imatge 14 (dreta). *Aleluya* (setembre de 1958).

9. Antonio Montagud Garrido s'encarregà simultàniament de les parròquies de Sant Roc i Santa Maria entre 1947 i 1952 i fou l'arxipreste-plebà de Santa Maria entre 1952 i 1967.

10. En la part final del document, s'indica que es tracta d'una còpia que concorda amb l'original conservat a l'Arxiu de la Sagrada Congregació de Ritus. Està signada pel subsecretari Henricus Dante, amb data 27 de gener de 1950.

Imatge 15 (dalt). Breu pontifici de Declaració de Patronatge (part anterior).
Imatge 16 (baix). Breu pontifici de Declaració de Patronatge (part posterior).

El text complet del breu, traduït del llatí, diu el següent:

VALENTINA

L'actual rector juntament amb el Clero de la ciutat denominada Oliva, de l'Arxidiòcesi de València, i l'Alcalde president de l'Ajuntament, el qual traslladava els desitjos de tota la població, amb fervents precos van demanar al Sant Pare, el Papa Pius XI, que es dignara declarar Patrona principal de la seua ciutat a la Santíssima Verge sota l'advocació «del Rebollet», venerada amb ancestral i piadosos afecte en aquell mateix lloc com a Patrona des de temps antics. En conseqüència Sa Santedat, rebent molt afectuosament estos precos i súpriques, avalats pel magnífic ofici de recomanació del Reverendíssim Arquebisbe de València i traslladats per l'infrascrit Cardenal Prefecte de la Sagrada Congregació de Ritus, va declarar i constituir per la seua suprema Autoritat la Santa Verge Maria sota l'esmentat títol «del Rebollet» com a principal Patrona de la Ciutat d'Oliva, amb tots els honors i privilegis, que per dret corresponen als principals Patrons dels llocs; i va manar que anualment fora celebrada pel Clero d'aquesta mateixa ciutat la seua festa el dia 8 de setembre, és a dir, el dia de la Nativitat de la pròpia Verge Mare de Déu, amb ritu doble de primera classe,¹¹ amb octava comuna;¹² guardades les rúbriques. No obstant res en contra. Dia 8 de març de 1922. (subs.) Antonius Cardenal Vico, Prefecte de la S.C.R.

Alexander Verde Secretari

2.3 LES FESTES DE LA MARE DE DÉU DEL REBOLLET DE L'ANY 1922

Rebuda la notícia, les festes en honor de la Mare de Déu l'any 1922 havien de celebrar-se necessàriament de manera especial. Durant els dies anteriors al de la celebració, tingué lloc una novena,¹³ en què van predicar sacerdots d'Oliva, com assenyala Juan Bautista Escrivá en l'esmentada homilia:

11. El ritu doble de primera classe, abans de la reforma del Concili Vaticà II, era una forma particular de recitació de l'ofici diví en la litúrgia de les celebracions dels sants, que incloïa primeres i segones vespres i en el qual les antífones es repetien en la seua totalitat abans i després de cada salm de les principals hores canòniques.

12. Octava: Espai de huit dies durant els quals l'Església catòlica celebra una festivitat solemne o fa commemoració de l'objecte d'aquesta.

13. La novena és un exercici de devoció catòlica que es practica durant nou dies per a aconseguir alguna gràcia o demanar per a una determinada intenció. Moltes poblacions preparen també les festes patronals amb un solemne novenari en honor al patró o patrona del municipi, sobretot a Espanya, a l'Amèrica llatina i a Filipines.

[...] Lo extraordinario de la fiesta requería especial preparación y ha sido muy cumplida, con la solemne novena que ha precedido. En ella cantaron las glorias de María los sacerdotes, mis paisanos, reservándome el honor del día de la fiesta por el socorrido título de haber nacido antes que ellos [...].

La novena va concloure el dia 8 de setembre amb una missa solemne, oficiada pel canonge de la Seu valentina, Nicolás David, i presidida per l'arquebisbe de València, Enrique Reig Casanova.¹⁴

En representació del clergat d'Oliva, com a sacerdot de més edat, Juan Bautista Escrivá va ser l'encarregat de pronunciar l'homilia,¹⁵ a la qual donava títol el versicle 4 del salm 128: «*Filii tui sicut novellae olivarum in circuitu mensae tuae*» («Els teus fills al voltant de la taula com els rebolls de les oliveres»). Actua de leitmotiv al llarg de tota l'homilia aquesta idea, que s'identifica amb la llegenda de la troballa miraculosa de la Mare de Déu del Rebollet¹⁶ i aprofita l'homofonia dels noms olivera-Oliva, rebolls-Rebollet d'acord amb una etimologia errònia, tot i que efectista,¹⁷ difosa popularment tant per la tradició escrita¹⁸ com per les imatges que a partir del segle XIX comencen a popularitzar-se en forma d'estampes, ceràmica de carrer i, fins i tot, figures de devoció.¹⁹

14. En 1922, l'Ajuntament d'Oliva li va dedicar el seu nom a l'actual plaça de Ganguis, que passà a denominar-se Plaza del Arzobispo Reig fins a l'any 1931, quan el nom va ser canviat pel de Plaza de la República. Posteriorment, en obrir-se el carrer que connecta la carretera amb el carrer de Sant Vicent, aquesta nova via va rebre la denominació de carrer de l'Arquebisbe Reig, que conserva actualment.

15. Sobre les característiques de l'homilia, veg. nota 6.

16. La llegenda piadosa explica que la imatge va ser trobada per un pastor entre els rebolls d'una olivera. Com tantes altres imatges, identificades per una tradició semblant, celebra la seua festivitat el 8 de setembre, en què l'Església catòlica commemora la Nativitat de la Mare de Déu. Veg. notes 1 i 2.

17. Els topònims *Oliva* i *Rebollet* han evolucionat des de l'àrab fins a adaptar-se a la fonètica valenciana. *Oliva* deriva del nom del poble berber que ocupava el territori, els *Awr.ba*; mentre que *Rebollet* (*Rub'a-l-'Ayn*) pot fer referència a la séquia major de la font.

18. Uns primers exemples els trobem al segle XVII en las *Décadas* de Gaspar Escolano i en *Finezas de Maria* d'Esteban Dolz.

19. Com, per exemple, el gravat atribuït a Tomàs de Rocafort (primer terç del segle XIX), copiat posteriorment per Facundo Larrosa, que és la base de les posteriors reproduccions en ceràmica, de les imatges de devoció i de la disposició de la imatge al seu cambril de l'església del Rebollet fins a la coronació de l'any 1999.

Imatge 17 (dalt esquerra). Pius XI, papa (febrer de 1922-febrer de 1939).

Imatge 18 (dalt dreta). Cardenal Antonio Vico, prefecte de la Sagrada Congregació de Ritus.

Imatge 19 (baix esquerra). Nicolás David Campos, canonge de la Seu de València, va oficiar la missa.

Imatge 20 (baix dreta). Juan Bautista Escrivá Llorca, sacerdot, predicà l'homilia (8 de setembre de 1922).

Imatge 21. Ceràmica del carrer de la Mare de Déu del Rebollet (Oliva).

«Filii tui sicut novellae olivarum in circuitu mensae tuae»

Celebramos una fiesta de familia, la fiesta que anualmente consagran a su Madre los hijos de esta ciudad. Pero extraordinaria, agrandada con la presencia del Ilustrísimo Señor Don Enrique Reig, prelado de la Diócesis.

Hace poco, Excelentísimo Señor, estuvisteis aquí en cumplimiento del sagrado deber que impone la Visita Pastoral, y esta pequeña porción de vuestra grey os recibió con el cariño, con el entusiasmo, como un pueblo que tiene fe debe recibir al ungido del Señor, al que viene en nombre de Dios. Los hechos demuestran la mella que hicieron en vuestro corazón aquellas demostraciones aceptando de cariño filial la invitación que os hicieron las dignas autoridades para que tomarais parte en nuestra fiesta, y la habéis aceptado a pesar de las múltiples dificultades que habríais de vencer. Excelentísimo Señor, no es tiempo perdido el que se consagra a engrandecer las glorias de nuestra Madre, que está en los cielos, y vos en estos momentos con vuestra presencia esta fiesta agrandáis y confirmáis la antiquísima devoción, la fe viva característica que los hijos de Oliva tuvieron siempre a la Santísima Virgen del Rebollet.

Lo extraordinario de la fiesta requería especial preparación y ha sido muy cumplida, con la solemne novena que ha precedido. En ella cantaron las glorias de María los sacerdotes, mis paisanos, reservándome el honor del día de la fiesta por el socorrido título de haber nacido antes que ellos. En consecuencia, habéis renunciado a oír los ecos melodiosos de la juventud y os contentaréis con los consejos y advertencias del anciano que sabe por experiencia lo que es la vida y los desengaños que le acompañan. Copiaré de Tobías el consejo que daba a su hijo relativo a su comportamiento con la Madre y sentaré la siguiente proposición: «Los hijos de Oliva viven alrededor de la Virgen del Rebollet como los retoños del olivo viven alrededor de su madre». Y porque no todos me habrán entendido y tengo empeño por dejarme comprender, lo diré en la lengua que entienden los niños, o sea: «Els fills de Oliva viuen rodechant la Mare de Déu del Rebollet, com els rebolls de la olivera viuen rodechant sa mare».

Excelentísimo Señor, algo extraño podrá pareceros el título con el cual los hijos de Oliva obsequian a la Virgen [...] del Rebollet, pero esa extrañeza cesa cuando os fijáis en que el Rebollet es el retoño del olivo, que nace sobre aquel tronco secular y es como el testigo de la exuberancia de su vida y sus raíces propias; vive, crece, se desarrolla con todo el vigor de la juventud y está pronto a sustituir a aquel viejo tronco, constituyéndose en olivo frondoso.

De los méritos de Cristo Nuestro Señor vive la Santísima Virgen, y cuando él dejó de vivir en carne mortal, la Virgen, su Madre, fue el rebollet, el retoño fecundo que le sustituyó, dando sombra benéfica y frutos abundantes a los Apóstoles y a cuantos con fe en adelante acudirían a honrar la memoria del Salvador. Si pues a la Virgen se la compara con la Rosa de Jericó por el aroma de sus virtudes, y con el ciprés de Sión por su vida perenne, y con el lirio de los valles por la riqueza de sus vestidos, bien se la puede comparar

con el rebollet del olivo que produce el fruto de mejor aplicación en los misterios de la Iglesia, salvando el Pan y el Vino destinado a su consagración. Con el Óleo Santo, fruto de ese árbol, nos ungieron a todos después del Bautismo. Con el Óleo Santo unge Su excelencia a los que se arrodillan para recibir la Confirmación. En la ordenación sacerdotal se ungen las manos que no podrán practicar más que la caridad. En la consagración episcopal y en el momento más solemne de la vida, cuando vamos a dejar este valle de lágrimas y emprender el largo camino de la eternidad, el sacerdote lleva los Sagrados Óleos y unge con la extremaunción al moribundo. Es pues el olivo árbol sagrado por sus frutos y no andarán equivocados nuestros padres al darle a nuestra imagen venerada el título de Rebollet, retoño del olivo.

Llevada providencialmente esa venerada imagen a Oliva, muy pronto se convirtió en árbol frondoso a cuya sombra se cobijaron los devotos de la Madre de Dios y Madre Nuestra y de cuyos sabrosos frutos sacaron vida de fe exuberante y maravillosa. No tenemos escrita la historia de nuestro pueblo y por ello no puedo aducir testimonios concretos de cómo vivieron los hijos de Oliva alrededor de la Virgen del Rebollet como viven los retoños del olivo junto a su Madre. Pero la tradición lo asegura y los hechos lo justifican, nos bastará recordar la que es la casa residencia de esa imagen para convencernos. Su casa es el convento de Padres Franciscanos, allí es la imagen que ocupa el trono principal y a su sombra vivieron y se santificaron multitud de ilustres varones que consolidaron la piedad cristiana en nuestro pueblo y luz para gozar del premio en el reino de los cielos. Cuando alguna calamidad pública affigía al vecindario allí acudían todos al Convento a implorar el auxilio de la Santísima Virgen del Rebollet y se veían consolados como lo prueba el hecho de su repetición siempre que había el caso de necesidad.

La impiedad de los hombres exclaustró un día a los Religiosos y el Convento quedó desierto, la imagen del Rebollet, sola, las puertas de su casa cerradas hasta que la misericordia de Dios, ese Rebollet que no muere jamás retorna de nuevo en una Comunidad Religiosa que se constituye en centinela que vela por el honor de esa imagen. Las puertas se abren para todos y los hijos de Oliva viven otra vez alrededor de la Virgen del Rebollet. Como los retoños de olivo alrededor de su Madre. Hechos recientes vinieron a demostrarlo. Cuando os tocó el turno en la última epidemia de la gripe y los llantos por los difuntos se oían en todas las casas, la ciencia humana se declaró en quiebra y todo el pueblo acudió al Convento, lloró ante su imagen, la sacaron en rogativa pública, junto con la imagen del Cristo de San Roque, y el mal cesó y la Santísima Virgen del Rebollet dio la paz a los muertos y la vida cristiana a los supervivientes de la gran catástrofe.

Los hechos demostraron que vosotros vivís a la sombra del olivo frondoso, el Santísimo Cristo y su Rebollet inmortal, la Santísima Virgen. Vivís, digo, y he sentado en mi proposición, pero desgraciadamente no siempre; para que su protección sea continua y no vengan más días de llanto y de luto, procurad evitar pecados y sobre todo pecados públicos que desatan la ira de Dios. Para que vuestra vida sea feliz, no quiero daros yo la pauta, porque sería la pauta de un hombre. Os daré la misma de Dios cuando inspiró al Profeta David el salmo 127, del cual he entresacado las palabras de mi tema. Decidlas bien: «Beati immaculati in via qui ambulant in lege Domini» — «Bienaventurados los que viven sin pecado, los que andan por el camino de la ley del Señor». «Labores manuum tuarum quia manducabis» — «Benedicidos por Dios los trabajos de tus manos, porque conseguirás la comida». «Beatus es et bene tibi erit» — «Serás dichoso y tendrás toda clase de bienes». Y explica esa clase de bienes patriarcales cuando añade: «Uxor tua sicut vitis abundans in lateribus domus tuae» — «Tu mujer, fecunda como la vid, te dará hijos que formen tu casa». ¿Y qué hijos? «Filii tui sicut novellae olivarum in circuitu mensae tuae». Hijos que no te abandonarán, que no te darán ningún disgusto, hijos que estarán a tu lado, «como los retoños del olivo alrededor de su tronco». Y cierra las normas con esta frase: «Ecce sic benedicetur homo qui timet Dominum» — «En esta forma será bendito el hombre que vive con el cauto temor de Dios». Un pueblo es un varón moral, y a él se le puede aplicar la misma doctrina: Bienaventurado el pueblo que tiene temor de Dios y desarrolla sus actos públicos con arreglo a la ley de Dios. Sus esfuerzos los bendice el Señor y abunda en su casa la comida. Se encuentra feliz y no desea nada más. Las buenas costumbres ensanchan el muro de sus viviendas y, contentos con su suerte, viven cobijados al calor de una madre común que es para vosotros la Santa Virgen del Rebollet. «Ecce sic benedicetur homo qui timet Dominum». No perdamos de vista que los pueblos, como los individuos, tienen su inclinación al mal y por ello muchas veces, a pesar de los buenos deseos, abandonan los caminos del Señor. En esa ruda batalla hemos de tomar parte activa los ministros del Señor, levantando nuestras manos al cielo para alcanzar misericordias.

Excelentísimo Señor, al frente de ese ejército actuaréis vos, como Moisés al frente del pueblo hebreo atravesando el desierto para llegar a la tierra prometida. En el fragor de la batalla, cuando Moisés tenía sus brazos levantados, los suyos vencían, cuando descansaba, los enemigos acosaban. Levantad pues los brazos, orad por este pueblo que en testimonio de afecto os consagra una plaza pública²⁰ para que perpetuamente se guarde el gran

20. Veg. nota 14, sobre l'arquebisbe Reig.

recuerdo de vuestro cariño. Su Excelencia, en señal de agradecimiento, bendecirá una ermita²¹ que dejó de prestar servicios espirituales a su [...] vecindario por la profanación que de ella hicieron los hombres en los días de la Revolución Civil.²² Aquel barrio populoso contará con una iglesia próxima, donde tendrá presente a su Dios en la Sagrada Eucaristía. Tendrá un sacerdote que vele por la situación de nuestras almas y la fe, y un centinela alerta para ir prontamente al socorro de nuestras necesidades. Orad para que la Santísima Virgen sea siempre su Madre.

Mas no basta; si al Capitán no le sigue el ejército, no se alcanza la victoria. Y por ella yo os ruego a todos. Pero permitidme me dirija a los amigos de mi infancia que salvando los escollos de la vida han llegado ya al puesto de donde no se puede pasar y están esperando el embarque para la eternidad. A vosotros os conservó Dios para ser los consejeros de la juventud; venid pues a los pequeñuelos, a los hijos de nuestros hijos y contadles la historia de la imagen de la Virgen del Rebollet; decidles las maravillas de protección de las cuales vosotros habéis sido testigos; no os olvidéis de relatarles lo que a vosotros os contaron vuestros padres y abuelos; conformad las santas tradiciones del pueblo. Hacedles comprender que la Virgen del Rebollet es la anciana que no muere, la Madre de sus Madres, de sus abuelas y bisabuelas y de generaciones incontables.

No os contentéis con eso: tomad a vuestros nietecitos de la mano, llevadles a la iglesia, a la casa de vuestra Madre común, enseñadles bien el camino y cuando lleguéis allí, levantad vuestro brazo, señalad con vuestro dedo a la imagen y decid a los pequeñuelos: «Esa es, esa es la imagen de la Madre de Dios y Madre nuestra». Doblad vuestra rodilla; acordaos de lo que hicieron con vosotros vuestros padres, cuando especialmente en los días del novenario, veníamos cada familia por separado, formando ese bello conjunto de los retoños del olivo alrededor del tronco, y rezad; rezad el Avemaría, compendio de las grandezas de la Madre. Haced que contesten ellos: «Santa María, Madre de Dios, ruega por nosotros pecadores». Con ello habréis afirmado nuestras preciadas tradiciones.

Ni basta con lo dicho. Cuando nosotros, pequeñuelos, salíamos del templo de la Virgen del Rebollet, la casa contigua destinada a los guardianes de Nuestra Madre estaba cerrada, habían desaparecido los hombres de Dios

21. L'ermita dels Sants Antonis al carrer de l'Ermita.

22. L'ermita estava dessacralitzada des de la Primera República (1873-1874) i no s'hi celebraven misses. Havia funcionat fins i tot com a col·legi electoral, per la qual cosa calia tornar a beneir-la, perquè poguera acollir el culte novament (veg. J. M. DOMÍNGUEZ TORMO i F. PONS MONCHO, *Sant Roc d'Oliva: apuntes històrics*).

que con tanto celo y por tantos siglos velaron por las glorias de la Misa.²³ Hoy, afortunadamente, aquellas puertas están abiertas de par en par; una comunidad de Religiosas Carmelitas²⁴ oran constantemente por el pueblo de Oliva y reciben a los pequeñuelos para formarles en el cauto temor de Dios. Llevad allí a la tierna infancia que aprendan a amar a la Virgen del Rebollet con amor sincero y arraigado en el corazón y no temáis que desaparezcan nuestras tradiciones. ¿Será una verdad palmaria la proposición que he presentado?: «Los hijos de Oliva viven alrededor de la Virgen del Rebollet como...».

Virgen Santa, que sea Oliva ahora y siempre el fruto sabroso producido por ese Rebollet convertido en árbol secular. Como el labrador se acerca al árbol y corta los retoños del olivo, está próxima la hora en que la muerte segará esos retoños que hoy viven festejando a la Virgen, pero brotarán otros y otros y nosotros desde el cielo nos complaceremos viéndonos sustituidos ventajosamente.

Imatge 22. Còpia de la imatge amb el conjunt de pastor i ramat, anterior a 1936.

23. Els franciscans van custodiar la imatge al convent, aleshores conegut com de Santa Maria del Pi, des de la seua inauguració el 4 d'octubre de 1606 fins a l'exclusió (6 de setembre de 1835).

24. El convent havia estat adquirit l'any 1902 pel mateix predicador en aquest acte, el sacerdot Juan Bautista Escrivá, i fou cedit a les carmelites per a fundar un col·legi. Finalment, les carmelites compraren l'edifici l'any 1926.

Imatge 23 (dalt). Cambreres de la Mare de Déu (d'esquerra a dreta): Encarna Orellana, María Loygorri i Pilar Iranzo (maig de 1958).

Imatge 24 (baix). Còpia de la imatge en la romeria al Castell del Rebollet.

Imatge 25 (dalt). Imatge original de la Mare de Déu amb el conjunt de pastor i ramat, anterior a 1936.

Imatge 26 (baix). Dibuix de la façana de l'església del Rebollet amb el campanar.

Pel que fa a la celebració de la missa, no hem aconseguit esbrinar amb certesa on va tindre lloc, encara que alguns detalls en la redacció de l'homilia ens fan pensar que no va ser dins del convent:

[...] Su casa es el convento de Padres Franciscanos, allí es la imagen que ocupa el trono principal [...] Cuando alguna calamidad pública afligía al vecindario allí acudían todos al Convento a implorar el auxilio de la Santísima Virgen del Rebollet [...] Tomad a vuestros nietecitos de la mano, llevadles a la iglesia, a la casa de vuestra Madre común, enseñadles bien el camino y cuando lleguéis allí, levantad vuestro brazo, señalad con vuestro dedo a la imagen y decid a los pequeñuelos: «Esa es, esa es la imagen de la Madre de Dios y Madre nuestra [...]».

Com a espais alternatius possibles de la celebració, considerem l'església de Santa Maria, un temple de major capacitat, però també cap la possibilitat (al nostre parer més escaient) que s'haguera fet a la mateixa plaça davant del convent, com ja havia ocorregut en alguna altra ocasió:

[...] La fiesta del Rebollet se hizo, en 1906,²⁵ en la plaza del Convento, celebróse con gran pompa; en lo religioso: Misa solemne y sermón, y por la tarde numerosa procesión, precedida de Cabalgata (que el que esto escribe presentó una reproducción de la montaña del Rebollet, con la aparición de la Virgen al pastor y al labrador. Al otro año un carro con un cisne y una cría [...]).²⁶

En acabar la missa, una solemne processó va recórrer els carrers, tant de la vila com del raval, detenint-se en l'ermita dels Sants Antonis per tal que l'arquebisbe la beneïra novament, com ja havia advertit Juan Bautista Escrivá en la seua homilia, perquè l'edifici durant uns anys havia deixat de tindre activitat religiosa, sent utilitzat fins i tot com a

25. Pensem que la raó de l'excepcionalitat de la celebració de l'any 1906 pot estar en la commemoració dels cinquanta anys de la tornada de la imatge a l'església del convent, després de la nova consagració de l'edifici, l'any 1855.

26. J. BLAY NAVARRO, *Documentos y datos para la historia de la Ciudad de Oliva*, València: Talleres Industrias Gráficas ECIR, 1960, p. 675.

col·legi electoral. Recuperava ara l'ús religiós per al qual havia estat construïda.

Com ja hem dit abans, l'ajuntament va dedicar a l'arquebisbe el nom de la plaça més pròxima a l'ermita. Hui, la plaça rep oficialment el nom de plaça de Ganguis, mentre que el nom d'Arquebisbe Reig identifica en l'actualitat el carrer que connecta la carretera de Gandia amb el carrer de Sant Vicent.

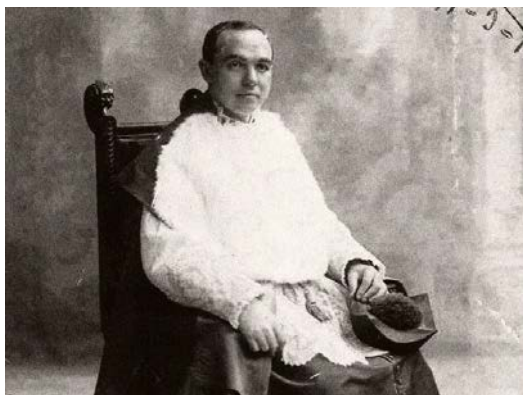
Imatge 27. Ermita dels Sants Antonis al carrer de l'Ermita (Oliva).

Imatge 28 (dalt). La plaça de Ganguis (plaça de l'Arquebisbe Reig, entre 1922 i 1931).

Imatge 29 (baix). Rètol de l'actual carrer dedicat a l'arquebisbe Reig.

A partir de l'any 1922 i fins a la suspensió de les celebracions religioses, a causa de la Guerra Civil entre els anys 1936 i 1939, els actes celebrats sempre en l'església del convent van seguir anualment un programa amb l'esquema general següent: el dia 8 de setembre, Nativitat de la Mare de Déu, es celebrava una missa solemne durant el matí, seguida de vesprada per la processó general, amb participació dels majors, cambreres i el poble fidel. A partir del dia següent i fins al dia 17, hi havia una novena,²⁷ en la qual en ocasions es convidava a predicar algun religiós de prestigi, com ocorre l'any 1935 en què la predicació estigué al càrrec d'Elies Olmos Canalda, canonge arxiver de l'Arquebisbat de València.

Imatge 30. Elies Olmos Canalda, canonge arxiver de la Catedral de València entre 1912 i 1961.

Com a exemple, reproduïm seguidament els programes del culte corresponents als anys 1933²⁸ i 1935,²⁹ publicats per a coneixement general de la població contemporània.

27. El costum de celebrar una novena és una tradició que procedeix de l'època en què la imatge estava custodiada pels franciscans. Arran de la seua exclaustació al setembre de 1835, l'ajuntament encomana al plebà de Santa Maria la seua celebració «para que los fieles no carezcan de un acto tan religioso». (J. M. Vidal Pastor reproduïx l'acord municipal en *Patria Chica*, núm. 35).

28. Publicat en el núm. 84 del setmanari *Patria Chica* (setembre de 1933)

29. Reproduït per J. CASTELL BOMBOÍ, *Santa María del Rebollet, patrona canónica de la ciudad de Oliva*, 2000, p. 256.

CULTOS DEDICADOS A LA STMA. VIR-
GEN DEL REBOLLET (en su Iglesia)

Viernes, 8—Festividad de la Stma. Vir-
gen del Rebollet, Patrona de nuestra Ciu-
dad. A las 7, Misa de comunión por los Ma-
yores y Cofradía.

A las 9, Misa solemne a gran orquesta
en la que se interpretará la partitura en
"la" del maestro Giner, el "Tota Pulchra"
de Guzmán y el "Bone Pastor" de Cortina.
Al final de la Misa se cantará el inspirado
"Himno" de Marzal.

Sábado, 9—Empieza el solemne Novena-
rio a Ntra. Sra. del Rebollet, con arreglo a
los siguientes actos: Días 9, 10 y 11, turno
de Cuarenta-Horas a intención de los Ma-
yores y Cofradía; 12, 13 y 14, a intención
de doña Rosa y doña Matilde Pons Arna-
l; 15, 16 y 17 a intención de doña Rosa Escri-
vá Llorca, ajustándose al siguiente horario:
8:30, Exposición y Misa Conventual, 8 no-
che, Trisagio, Sermón, Ejercicio del Nove-
nario, Solemne Reserva, Gozos e Himno.

Los sermones de la fiesta y Novenario a
cargo del doctor Vicente Gallart Cano.

La parte musical del Novenario y Cua-
renta-Horas a cargo de la Capilla de Músi-
ca parroquial (sección de señoritas).

Imp. Vda. de Pio Lloret—Gandia

PROGRAMA
DE LAS
FIESTAS RELIGIOSAS
DEDICADAS A
Ntra. Sra. del Rebollet
Patrona Canónica de la ciudad de
OLIVA

SEPTIEMBRE

Día 7: Al toque del Ave-María, solemne Sabatina por el Coro del Colegio de las HH. Carmelitas.

Día 8: A las 7, Misa de Comunión General.

A las 10 Misa Cantada a gran orquesta, interpretándose la «Pontificais de Perosi» y el «Totapulchra de Guzmán». Ocupará la Sagrada Cátedra el M. I. Sr. D. **Elias Olmos Canalda**, Canónigo-Archivero del Arzobispado de Valencia.

Por la tarde a las 5, Protesión General, que recorrerá la carrera de costumbre.

Día 9. Principiará el solemne novenario compuesto de tres turnos de Cuarenta Horas a las intenciones siguientes:

Primer turno. De los Mayores y Cofrades.

Segundo turno. De D.ª Rosa y Matilde Pons Arnal.

Tercer turno. De D.ª Rosa Escrivá Llorca.

La relación y orden de actos es como sigue.

A las 8:30 de la mañana se descubrirá a S. D. M. y a continuación la Misa Cantada.

A las 8 de la noche Trisagio, Sermón, Novena y Reserva.

En los sermones del Novenario, el M. I. Sr. D. **Elias Olmos Canalda**, disertará sobre los siguientes interesantes temas.

Día 9. Existencia de Dios.

- » 10. Naturaleza de Dios.
- » 11. Creación según la Fe y la Ciencia.
- » 12. Naturaleza del hombre.
- » 13. Religiosidad del hombre.
- » 14. Religión verdadera del hombre.
- » 15. La Religión y la personalidad de la mujer.
- » 16. La Religión y el afianzamiento de la familia.
- » 17. La Religión y el problema económico-social.

Oliva 1 de Septiembre 1935.

Imp. de Enrique Colomar—Oliva

Imatge 31 (dalt). Programa de culte de setembre de 1933.

Imatge 32 (baix). Programa de culte de setembre de 1935.

Durant els anys 1932 i 1933, no es pogué celebrar per ordre governativa la processó general, la qual hagué de fer-se intramurs de l'església. Aquesta circumstància era recordada, en arribar el moment de la celebració de la festa l'any 1933, pel sacerdot José Maria Vidal Pastor en l'article «Fruit de temps», publicat en el setmanari *Patria Chica* (8 de setembre de 1933):

Este es el segundo año que no sale la procesión de nuestra Patrona. ¡Añorada manifestación religiosa que, por ser insuficientes las naves de la Iglesia para contener la expansión del sentimiento católico, se hacía de calles y plazas, templo, sin arcos torales que limitasen su cabida y teniendo por bóveda la celeste! ¡Añorada manifestación religiosa! Evocador acto lleno de emotividad tradicional, por el que se paseaba triunfalmente en correcta y devotísima procesión la imagen de nuestra Patrona, la Santísima Virgen del Rebollet, que recibía el homenaje de fe, amor y férvido entusiasmo de todos y (y subrayamos la frase) los hijos de Oliva. ¡Procesión de antaño —inseparable de nuestro folklore — yo te evoco! [...]

2.4 LA LLETRA I LA MÚSICA DE L'HIMNE

La declaració de patronatge va provocar prompte la necessitat d'un himne que esdevinguera identificatiu de la imatge i així va nàixer *Oliva té Mare*, amb lletra del plebà Campos i música del sacerdot i organista Álvaro Marzal, que fou estrenat en la celebració de l'any següent (1923) i, des d'aleshores, és cantat pels fidels com un element indissociable de qualsevol acte que tinga a vore amb la Mare de Déu del Rebollet:

Oliva té Mare
 la Mare més bona
 la Mare més santa
 de més tendre cor.
 Oliva té Mare
 la més agraciada
 la més poderosa
 la Mare millor.
 De Déu és la Mare,
 i Filla escollida,

del Cel i la Terra
és Reina per dret.
I Oliva li dona
el nom dolç i tendre
de Nostra Senyora
del Rebollet.
Ella és la vida
i nostra esperança.
Ella és la glòria
i nostre tresor.
Ella és la Mare
que a tots ens consola (bis)
en dies de prova
de pena i dolor.

Imatge 33. Álvaro Marzal García, sacerdot i autor de la música de l'himne.

JOSE M. VIDAL
Pere. Kessalichs
OLIVA

HIMNE A LA PATRONA DE OLIVA LA VERGE DEL REBOLLET

Lletra: Plebá =Segon veu= Música: Marçal

Cor

Maestoso

2/4

O - - li - va te

Ma - re; la Ma - - re mes bo - na la Ma - re mes

San - ta de mes ten - dre cor. O - - li - va te

Ma - re la mes a - gra - - sia - da la mes po - de

ro - sa la Ma - - re mi - - llor De

Deu es la Ma - re y Fi - lle es - co - - lli - da del

sel y la te - rra es Rei - na per dret. Y O -

li - va li do - na lo nom dels y ten - dre de

Nos - - tra Se - - ño - ra del Re - bo - - llet.

Oliva=10/7/1930.

Imatge 34. Partitura musical de l'himne a la Mare de Déu.

3. EL CENTENARI DE LA DECLARACIÓ DE LA MARE DE DÉU DEL REBOLLET COM A PATRONA D'OLIVA (2022)

Per a l'any 2022, transcorreguts ja cent anys des de la declaració del patronatge, la parròquia de Santa Maria, com a custòdia de la imatge, prengué la decisió de celebrar els actes del seu centenari. Per aquesta raó, tant el Consell Parroquial³⁰ com la Junta de Festers,³¹ que va començar la seua activitat després de ser nomenada el dia 8 de setembre de 2021, van dedicar una part important de la seua activitat a commemorar l'efemèride al llarg de l'any mitjançant la realització d'actes específics, no solament religiosos sinó també culturals, entre els quals destaquem els següents.

3.1 EXPOSICIÓ D'IMATGES MARIANES EN LA CRIPTA DE SANTA MARIA³²

En el marc dels actes commemoratius del Centenari de la Declaració de Nostra Senyora del Rebollet com a patrona principal d'Oliva, el dia 20 de maig es va inaugurar una exposició mariana en la cripta del temple de Santa Maria la Major. A proposta del Consell Parroquial, una co-

30. El Consell Parroquial de Pastoral és un òrgan consultiu al si de cada parròquia, presidit pel rector, mitjançant el qual els fidels col·laboren amb els encarregats de la cura d'ànimes en el foment de l'activitat pastoral. Hi poden participar representants dels diferents grups o persones que animen la vida de la comunitat: joves i gent gran, catequesi, Càritas, visitadors de malalts, formació, etc. Es regeix d'acord amb la legislació canònica vigent. La constitució d'aquest tipus d'òrgan ja es preveia en el Concili Vaticà II i s'ha anat fent efectiva amb el pas del temps. (*Bulletí Oficial de l'Arquebisbat de València*, 1989, pp. 499-504).

31. La Junta de Festers del Rebollet és una agrupació de laics de la parròquia de Santa Maria la Major d'Oliva, que renova anualment els seus integrants i té com a objectiu principal la preparació dels actes de celebració de les festes en honor de la Mare de Déu del Rebollet de l'any següent al del nomenament dels seus membres. Els presidents són proposats pel Consell Pastoral i, una vegada acceptat el càrrec, aquests trien el seu equip de col·laboradors. A proposta de Salvador Pons Franco, arxipreste-plebà entre 1967 i 1974, la primera Junta de Festers del Rebollet, presidida per Salvador Mestre Forrat i Rosa Sanchis Roig, va organitzar les festes de l'any 1971.

32. Reproduïm l'article de Francisco Mestre Pons publicat pel diari *Levante* al maig i pel periòdic *Paraula* al juny de 2022. També ha aparegut publicat en el *Llibre de Festes del Rebollet 2022*.

missió va preparar l'exposició que reunia testimonis, imatges i objectes relacionats amb la devoció i el culte a la patrona d'Oliva.

Imatge 35 (dalt). Inauguració de l'exposició.
Imatge 36 (baix). Cartell de l'exposició.

Imatge 37 (dalt). Sala Central. Organitzadors de l'exposició (d'esquerra a dreta): Paco Mestre, Vicent Caselles, Maria Rebollet Martínez Melis, Juan Romero, Vicente Gilabert i Alejandro Cardona.

Imatge 38 (baix). Imatges de la Immaculada i la Verge del Roser.

Imatge 39. Sala amb les portades dels llibres de les festes i les partitures musicals.

El recinte de la cripta (per si mateix magnífic) acollí les diferents seccions que constituïen aquesta singular mostra mariana. El primer sector presentava documentació i fotografies referents a l'arribada a Oliva de l'apreciada imatge en 1601; també s'hi trobava documentació sobre la petició a S. S. Pius XI i la concessió del patronatge en 1922, i sobre els esdeveniments de la Guerra Civil (1936-39) i la restauració i coronació canònica en 1999.

La sala principal estava dedicada a les reproduccions de la Verge del Rebollet, propietat de centres religiosos o famílies i devots particulars;³³ en elles es podia apreciar la iconografia basada en la llegenda

33. Relació de propietaris de les obres exposades: parròquia de Santa Maria, Ajuntament d'Oliva, Comunitat Religiosa de les Germanes Clarisses, Amparo Peiró Alemany, Josep Malonda Sanchis, Juan Orquín Roig, María José Navarro Sala, María del Rebollet Martínez Melis, Sandra Tomás Doménech, Vicente Barreres Martínez, família Cardona Ballester, família Faro Colomar, família García Piera, família Gilabert Castelló, família Gilabert Escrivá, família Medina Calabuig, família Morell Romero, família Morera Martínez, família Morera Sempere, família Orquín Morell, família Porta Sancho, família Romero Catalá, família Sabater Llorens i família Salort Tercero.

piadosa (actualment en desús) de l'aparició a un pastor en la muntanya del Rebollet, o la presentació actual on es mostrava la imatge tallada del segle XIII, però amb policromia del XVI. Juntament amb aquestes, s'hi van exposar els mantells de teles sumptuoses amb els quals s'abillava la imatge abans de 1999, així com l'estendard de la confraria, magnífic exemplar de l'artesanía del brodat en or.

La secció contigua estava dedicada a altres advocacions marianes de profundes arrels en Oliva. La Verge del Rebollet, com a epicentre de la devoció a la Verge Maria, però també la Verge del Roser, la Immaculada, la de la Salut, la dels Desemparats, etc., amb pintures i imatges d'innegable qualitat artística i importància històrica procedents del museu parroquial.

Hi va haver també una secció que presentava la projecció d'aquesta centenària devoció en l'àmbit musical (partitures de composicions dedicades a la Verge del Rebollet) i en el camp de l'orfebreria (corones d'època barroca o les andes neogòtiques de plata). També s'hi van exposar reproduccions de les portades dels més de cinquanta llibres de les festes patronals organitzades en el seu honor. Complementaven aquesta secció les fotografies dels retaules ceràmics de carrer dedicats en Oliva a les distintes advocacions marianes.

L'exposició, que va romandre oberta per les vesprades fins al dia 19 de juny, es va completar amb una mostra de fotografies, estendards, exvots i obres pictòriques realitzades per artistes locals i forans.

3.2 CONCERT DE L'ORQUESTRA FILHARMÒNICA DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA (OFUV) (27 de març de 2022)

La música ha estat també un dels vessants que la Junta de Festers ha volgut introduir dins dels actes culturals de la celebració del centenari i en aquest aspecte destaca pel seu ressò el concert de l'OFUV a l'església de Santa Maria, amb el suport econòmic de l'Ajuntament d'Oliva. Aquesta orquestra fou creada l'any 1995 per a donar cohesió a les diverses agrupacions instrumentals d'estudiants universitaris que hi havia fins al moment. Té una plantilla de huitanta joves músics amb una edat mitjana al voltant dels vint anys. Des de la seua fundació fins a 2010, fou dirigida per Cristóbal Soler; entre 2011 i 2018 per Hilari

Garcia; i des de setembre de 2018 per l'actual titular, Beatriz Fernández Aucejo. El seu repertori inclou obres que van des del Barroc fins a l'actualitat, passant pel gran repertori simfònic clàssic i romàntic i per les peces musicals més representatives del segle xx. També dedica una especial atenció als compositors valencians des de dues perspectives: la recuperació del patrimoni musical valencià (Martín i Soler, Gomis, Giner, Esplà...) i l'estrena d'obres d'autors contemporanis (Orts, Santos, Roncero, Coll, Fayos...). L'OFUV forma part de la Xarxa Europea d'Orquestres Universitàries (ENUO).

La vesprada del diumenge 27 de març, a les 18.30 h, l'orquestra va oferir als assistents un programa musical que incloïa tres peces: l'*Oberon Overture*, de C. M. von Weber; *Moldava*, de B. Smetana; i la *Simfonia núm. 2*, d'A. Borodin. El llarg aplaudiment final, que una església plena d'assistents va dedicar als músics, fou la mostra de l'èxit que havia tingut la seua interpretació.

CONCERT
27 de Març 2022 - 18.30h
Església de Santa Maria
en Oliva

PROGRAMA:

- Oberon overture:
Carl Maria von Weber
- Moldava:
B. Smetana
- Simfonia n.2
A. Borodin

DIRECTORA:
Beatriz Fernández Aucejo

**ORQUESTRA FILHARMÒNICA
DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA**

Venda anticipada entrades, a partir del 27/02
parleu amb els festers o crideu al
620 571 086

DONATIU 5€
Organitza Junta de Festers Rebollet 2022

Mascareta obligatòria

Centenari Patrona d'Oliva

AJUNTAMENT OLIVA

Imatge 40. Cartell de l'actuació de l'Orquestra Filharmònica de la Universitat de València.

Imatge 41 (dalt). Assaig de l'orquestra.

Imatge 42 (baix). Assistents al concert.

3.3 CONCERT DEL COR UNIVERSITARI SANT YAGO (4 de juny de 2022)

Una segona actuació musical dins dels actes del centenari ha estat la del Cor Universitari Sant Yago, una agrupació coral no professional, formada majoritàriament per estudiants i llicenciats de les universitats valencianes. Va ser fundat l'any 1968 al Col·legi Major Universitari Santiago Apóstol, del qual rep el nom, per José Ramón Pérez Cebrián, primer director i titular fins a 1996. Per la seua excel·lència, ha aconseguit situar-se entre els millors cors de la Comunitat Valenciana i, probablement, és el que més ha representat les institucions valencianes a l'estranger.

CONCERT
dissabte 4 de juny
20:30
Església de Santa Maria

PROGRAMA :

- "Media Vita", arr: McGlynn
- "Bogorodiste Devo", S. Rachmaninov
- "Onnis on inimene", C. Kreek
- "Ubi caritas", J. M. Trotta
- "Deus ex machina", J. Neske
- "Nader my God by U", arr: A. van der Merwe
- "El tio Pep", arr: M. Asins Arbó
- "Zamba de mi esperanza" arr: P. De Luis
- "El gualanday" arr: Alejandro Zuleta
- "Ronda catonga", P. Trindade
- "Underneath the stars", arr: J. Clements
- "Indodana", arr: M. Barret
- "Hlonolofatsa", Soweto Gospel Choir

Coro Universitario Sant Yago
València

1 Centenari
Patrona d'Oliva

Venda anticipada entrades a partir del 15/05
parleu amb els Festers o en taquilla

DONATIU
5€

AJUNTAMENT D'OLIVA
Organitza
junta Festers Rebollet
2022

Imatge 43. Cartell de l'actuació del Cor Universitari Sant Yago.

Imatge 44. Integrants del cor universitari a la plaça de l'Església (Oliva).

Convidat per la Junta de Festers en col·laboració amb l'ajuntament, a les 20.30 h del dia 4 de juny el cor va oferir en l'església de Santa Maria un programa en diverses llengües que incloïa una variada selecció d'obres de molt diferents tradicions musicals: *Media Vita* (McGlynn), *Bogorodiste Devo* (S. Rachmaninov), *Onnis on inimene* (C. Kreek), *Ubi Caritas* (J. M. Trotta), *Deus ex machina* (J. Neske), *Nader my God by U* (A. van der Merwe), *El tio Pep* (M. Asins Arbó), *Zamba de mi esperanza* (P. De Luis), *El gualanday* (A. Zuleta), *Ronda catonga* (P. Trindade), *Underneath the stars* (J. Clements), *Indodana* (M. Barret) i *Hionolofat-sa* (Soweto Gospel Choir). Previ a cada interpretació, Pau de Luis Alba, director des de maig de 2008, introduïa la peça que anava a interpretar-se i explicava als assistents les seues principals característiques i particularitats. Després de fer alguns bisos, l'actuació del cor va acabar per implicar els assistents, que van voler sumar-se al cant i ball de la peça final.

3.4 CICLE DE CONFERÈNCIES SOBRE ART I DEVOCIÓ MARIANA EN EL CASAL DE SANTA MARIA³⁴

Entre les iniciatives culturals, promogudes per la Junta de Festers amb ocasió del centenari, també es troba l'organització d'un cicle de

34. Adaptació de la ressenya de Miquel Morera Llorca publicada en el *Llibre de Festes del Rebollet 2022*.

conferències al voltant del culte marià, en estreta col·laboració amb l'Associació Cultural Centelles i Riusech. Fruit de la suma de l'entusiasme i la capacitat organitzadora d'ambdues entitats, es va enllestir un programa variat i divers on, en cada conferència, la fe i la devoció a la Mare de Déu emmarcaven una rica dissertació sobre aspectes històrics, sociològics i artístics. L'associació es va encarregar també de dissenyar i editar pasquins i tríptics per a fer-ne difusió dels actes i com a presentador de tots els ponents va actuar el seu president, Antoni Esteve Blay.

El dia 6 de maig va tindre lloc la conferència «Culte, història i devoció al voltant de les Maredeus trobades», a càrrec d'Enric López Català, doctor en Història per la Universitat de València, diplomad en Ciències Religioses per la Universitat Pontifícia de Comillas i professor d'Ensenyament Secundari. El ponent va exposar de forma detallada i rigorosa els fonaments històrics del culte a la Mare de Déu d'ençà de l'Edat Mitjana, la seua relació amb la data de la Nativitat de la Verge, la imatgeria a què va donar lloc, l'abast del concepte «Maredeu trobada» i les circumstàncies amb què les diferents imatges es van haver d'enfrontar al llarg dels segles.

El divendres 13 de maig i amb el títol «La devoció de la Mare de Déu del Rebollet a través de la història», Alejandro Cardona Ballester, professor d'Ensenyament Secundari, va oferir un detallat recorregut històric sobre aquesta devoció des dels primers temps del seu culte a l'Edat Mitjana fins al moment actual; prolíficament documentada, l'exposició va abastar aspectes molts diversos (demogràfics, polítics, econòmics, religiosos, etc.), que van facilitar la contextualització dels diferents moments pels quals ha transitat la història de la devoció i de la mateixa imatge.

Finalment, el dia 21 de maig, dissabte, Enriqueta Cebrián, experta en restauració artística amb reconeixement internacional i també professora d'Ensenyament Secundari, va dissertar sobre el tema de la restauració de la Verge del Rebollet durant una conferència dedicada a mossén Ernesto Ribera, anterior arxipreste-plebà recentment desaparegut, per haver estat l'impulsor de la restauració de la imatge amb motiu de la coronació canònica de l'any 1999. Com a restauradora de la imatge en 1999, durant la conferència va tindre ocasió d'explicar els orígens d'aquells treballs, els criteris artístics i tècnics utilitzats i les diferents etapes del curs de la restauració. El públic assistent es va mostrar en-

tusiasmat pel grau d'excel·lència professional de la ponent, la passió per la seua tasca i l'estima sincera per la imatge que en tot moment va transmetre, com ho demostra el prec final de la seua exposició, recomanant no moure la icona original del seu cambril i substituir-la per una reproducció durant les processons per tal d'evitar que una imatge tan antiga i valuosa puga patir danys.

A l'acabament de cada conferència i com a agraïment, en representació de l'ajuntament, el regidor de Cultura i Patrimoni, Julio Llorca Esteve, va entregar a cada ponent un exemplar del llibre d'Abel Soler, *L'esplendor d'Oliva*; i per part de l'associació cultural, els conferencians van rebre la reproducció emmarcada d'un taulell ceràmic amb l'escut dels Centelles-Riusech.

Cicle de conferències amb motiu del centenari de la declaració de la Verge del Rebollet com a patrona d'Oliva (1922-2022)

DIVENDRES 6 DE MAIG. 20:00 h.
Culte, història i devoció al voltant de les Maredeus trobades

A càrrec d'Enric López Català, doctor en Història per la UV, diplomat en Ciències Religioses per la Universitat Pontifícia de Comillas i professor d'Educació Secundària.
Presenta Antoni Esteve, president de l'ACCR.

DIVENDRES 13 DE MAIG. 20:00 h.
La devoció de la Mare de Déu del Rebollet a través de la història

A càrrec d'Alejandro Cardona, professor d'Educació Secundària.
Presenta Antoni Esteve, president de l'ACCR.

DISSABTE 21 DE MAIG. 20:00 h.
La restauració de la Verge del Rebollet Homenatge a D. Ernesto Ribera.

A càrrec d'Enriqueta Cebrián, restauradora i professora d'Educació Secundària.
Presenta Antoni Esteve, president de l'ACCR.

Casal Parroquial de Santa Maria la Major d'Oliva
Dies 6, 13 i 21 de maig de 2022

Imatge 45. Cartell del cicle de conferències amb motiu del centenari de la declaració de patronatge.

Imatge 46 (dalt). Conferència. D'esquerra a dreta: Fernando Cremades, arxipres-
te-plebà; Enric López Català, conferenciant; Antoni Esteve, president de l'Associació
Cultural Centelles i Riusech; Inma Ortells i Miquel Morera, presidents de la Junta de
Festers 2022; i Julio Llorca, regidor de Cultura i Patrimoni.

Imatge 47 (baix). Conferència. Alejandro Cardona i Antoni Esteve.

Imatge 48. Conferència. Enriqueta Cebrián i Antoni Esteve.

3.5 LES EUCARISTIES COMMEMORATIVES DEL CENTENARI A PARTIR DEL 8 DE MARÇ

Una de les iniciatives impulsades pel Consell Parroquial de Santa Maria ha estat la celebració d'una missa específica el dia 8 de cada mes, a partir del mes de març, per tal de commemorar la data en què fou signat el Decret de Declaració del Patronatge (8 de març de 1922). El consell va decidir que l'eucaristia commemorativa del dia 8 de cada mes fora celebrada en l'església del convent, excepte la dels mesos de juliol i agost que s'havia de celebrar en l'església del Carme de la platja. Aquesta decisió ha ocasionat la circumstància, fins al moment excepcional, que la Verge del Rebollet haja visitat el barri marítim d'Oliva, la qual cosa mai abans no havia ocorregut. La imatge, traslladada fins a la platja en un vehicle, fou duta en processó sobre unes andes portàtils fins al temple mariner, des del carrer de Bellreguard el dia 8 de juliol i partint de la plaça d'Europa el dia 8 d'agost.

Imatge 49 (dalt). Església del Rebollet. 8 de març. Missa del Centenari.

Imatge 50 (baix). 8 de juliol. Carrer de Bellreguard de la platja d'Oliva. Processó.

3.6 VISITA DE LA IMATGE A LES PARRÒQUIES I COMUNITATS RELIGIOSES D'OLIVA

Entre els actes religiosos específics organitzats pel Consell Parroquial també cal assenyalar la visita de la imatge a les parròquies de Sant Roc (12 de març), Sant Francesc (13 de març) i a les comunitats religioses de les Germanes Clarisses (20 de març) i a la residència d'ancians (3 d'abril). En totes elles, la Mare de Déu fou duta en processó sobre les andes pròpies fins al lloc on era esperada pels feligresos per a celebrar l'eucaristia sota la seua presidència, excepte per a la visita a les Germanes Clarisses, on hagué de ser traslladada dins d'un vehicle, perquè la pluja va impedir la processó de trasllat prevista. Tot i que l'acte central fou sempre la celebració d'una missa, es pot afirmar que cap visita va resultar igual a les altres, no solament per ser distint el lloc sinó per l'organització que cada parròquia o comunitat va dissenyar per tal d'acollir la imatge. Acabades les festes de l'any 2022 el dia 8 de setembre, encara està prevista una última eixida al novembre, el dia de Tots Sants, per a celebrar l'eucaristia a la capella del Cementeri Municipal d'Oliva.

Imatge 51. Visita a Sant Roc. Processó passant per la plaça d'Alonso.

Imatge 52 (dalt). Visita a Sant Roc. Els presidents de les juntes de Festers 2022 del Crist, de Sant Francesc i del Rebollet.

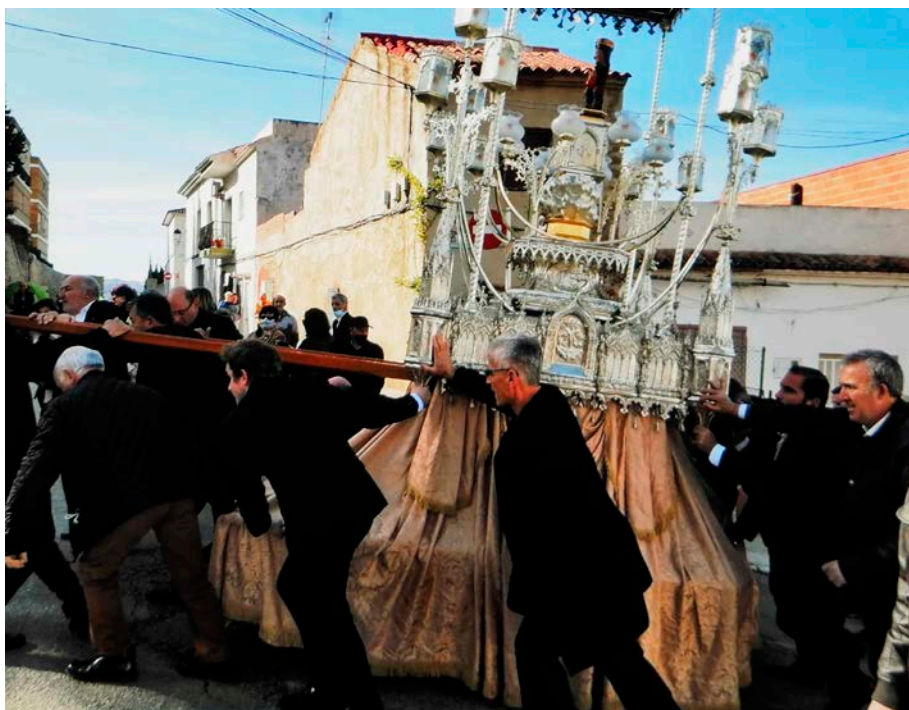
Imatge 53 (baix). Visita a Sant Francesc. Processó passant pel carrer del Mar.

Imatge 54. Visita a Sant Francesc. La imatge de Sant Francesc rep la de la Mare de Déu del Rebollet.

Imatge 55. Visita al convent de les Germanes Clarisses. Celebració de la missa.

Imatge 56 (dalt). Visita al convent de les Germanes Clarisses.

Imatge 57 (baix). Visita a l'asil. Processó pujant pel carrer dels Morerals.

Imatge 58. Visita a l'asil. Altar major.

Imatge 59. Portada del llibre de les festes de 2022.

3.7 EL LLIBRE DE LES FESTES

Com és costum des de l'any 1973, un llibre recull les activitats anuals de la Junta de Festers així com els esdeveniments més significatius, aprofitant alhora per a publicar el programa d'actes de les festes (del 29 d'agost fins al 8 de setembre). Evidentment, el *leitmotiv* del llibre de l'any 2022 no podia ser altre que els actes commemoratius del centenari i així apareix destacat des del mateix disseny de la portada i reflectit en l'índex.

<p>ÍNDEX</p> <p>S A L U T A C I O N S</p> <p>PAPA FRANCISCO 5</p> <p>CARDENAL ARQUEBISBE DE VALÈNCIA D. ANTONY CASPARI LUNDA 7</p> <p>ARXIPRESBTERE FLOR DE SANTA MARIA TERESA CALAMAR CUNTA 8</p> <p>RECTOR DE SANT FRANCESC GERMÁN CHIRI LARUE 9</p> <p>RECTOR DE SANT JOAN JESÚS CASLA BERNARDI 10</p> <p>ALCALDESSA D'OLIVA CLASIA BURGUEI PERDUE 11</p> <p>REGIDORA DE FESTES YOLANDA NAVARRE VICIARDO 12</p> <p>PRESDENTS DE LA JUNTA 2022 JAVIER CHIRI RAMON I MIGUEL MOREIRA LUGRICA 13</p> <p>M O N O G R À F I C S</p> <p>PREGÓ FESTES MARE DE DÉU DEL REBOLLET 2022 MIGUEL MOREIRA LUGRICA 17</p> <p>CENTENARI DE LA DECLARACIÓ COM A PATRONA DE OLIVA A LA VIRGEN DEL REBOLLET 2022 2022. CRÒNICA DE UNA VISITA SIEMPRE AGRAÏDEDA LA VIRGEN DEL REBOLLET DOMINGO SAGUIER SILLER 19</p> <p>EL PREVERE FERNANDO CREMADRES VISARTA I LA PRESERVACIÓ DE LA IMATGE DE NTRA. SRA. DE REBOLLET ALFONSO GARCÓN BALLESTER 23</p> <p>L'ANCESTRAL GÈNESI DE LA DEVOCIÓ A LA VIRGE MARIA, LA MARE DE DÉU DEL REBOLLET JOSÉ FRANCISCO PÉREZ ARAÚZ 29</p> <p>NOTA INÈDITA SOBRE LA MARE DE DÉU DEL REBOLLET. ICONOGRAFIA DE LA IMACULADA CONCEPCIÓ RAFAEL GARCÍA MURIEDO 35</p> <p>EL CENTENARI DE LA DECLARACIÓ DE LA MARE DE DÉU DEL REBOLLET COM A PATRONA D'OLIVA ALFONSO GARCÓN BALLESTER 45</p> <p>CICLE DE CONCERTS A L'ESGLÉSIA DE SANTA MARIA MIGUEL MOREIRA LUGRICA 57</p>	<p>CICLE DE CONFERÈNCIES SOBRE ART I DEVOCIÓ MARIANA MIGUEL MOREIRA LUGRICA 59</p> <p>PASAPALABRA JOSÉ ANTONIO AGUIRRE PONS 61</p> <p>UN PASSEIG FOTOGRAFIC PER LES RESTAURACIONS EN LA EGLÉSIA DE LA VIRGEN DEL REBOLLET DE OLIVA YOLANDA NAVARRE VICIARDO 68</p> <p>D'ERNESTO RIBERA MARI FRANCISCO MIGUEL PONS 81</p> <p>L'ASSOCIACIÓ CULTURAL CENTILLES FRUÏSCH D'OLIVA, 25 ANYS PROTEGINT EL NOSTRE PATRIMONI I RECUPERANT LA MEMÒRIA HISTÒRICA ANTONIO ESTEBE I BOLA 91</p> <p>EXPOSICIÓ MARIANA EN LA CRUPTA DE SANTA MARIA FRANCISCO MIGUEL PONS 95</p> <p>UN ANY D'ACTIVITATS 97</p> <p>PROGRAMA D'ACTES 105</p> <p>H I M N E S</p> <p>CANT DE L'AURORA 109</p> <p>ADÉU 119</p> <p>HIMNE A LA VERGE DEL REBOLLET CH. VERGE MARETA (HIMNE DE LA PLATA) 120</p> <p>M A J O R A L S 121</p> <p>TEXT AGRAÏMENT A LES EMPRESES COL·LABORADORES GURIA 125</p> <p>COMERCIAL 126</p>
---	---

Imatges 60 i 61. Relació dels actes.

3.8 EPÍLEG

Fins ací arriben les nostres paraules sobre els esdeveniments relacionats amb la declaració com a patrona d'Oliva de la Mare de Déu del Rebollet i la commemoració del seu centenari. La història d'aquest culte durant els últims cent anys ha evolucionat i, sobretot a partir de l'any 1940, s'hi han anat incorporant actes, que han esdevingut part significativa de les celebracions. Els trasllats, les juntes de festers, la romeria, el pregó, el *Cant de salutació*, l'*Adéu...*, que ara podem trobar tan identifi-

catius de la festa, són elements relativament nous, perquè s'han afegit en els últims temps. De manera semblant, constatem que altres aspectes han desaparegut: les cambreres, l'alçament d'acta, la presència del pastor i el ramat al cambril, els vestits i les perruques...; fins i tot hi va haver anys durant els segles XIX i XX en què la fira estava dedicada a la Mare de Déu del Rebollet. I és normal que els canvis continuïn; pensem així que el més immediat i necessari té a veure amb la conservació de la imatge original i això suposa que romanga al seu cambril i siga substituïda per una reproducció en qualsevol acte que obligue a manipular-la. Una decisió difícil per als fidels —ho sabem—, però inexcusable, perquè així ho aconsellen els restauradors, i també el mateix sentit comú, per a una icona de fusta, fràgil i amb més de huit-cents anys d'història. A més l'evolució és possible que afecte també altres aspectes. No hem d'oblidar que les tradicions perviuen, si aconseguen connectar amb els temps pels quals transiten. És el repte que totes, també la nostra, han d'afrontar.

Imatge 62. Imatge de la Mare de Déu restaurada i coronada

BIBLIOGRAFIA

- BLAY NAVARRO, Juan (1960): *Documentos y datos para la historia de la Ciudad de Oliva*, València: Talleres Industrias Gráficas ECIR.
- CASTELL BOMBOÍ, J. (2000): *Santa María del Rebollet, patrona canónica de la ciudad de Oliva*, Oliva: J. Castell-Gráficas Colomar.
- (2003): *Hijos de Oliva al servicio de la Iglesia: sacerdotes, religiosos y miembros de institutos seculares*, Oliva: J. Castell-Imprenta de Luis Palacios.
- D. A. (2018): *Cabdells*, 16, Oliva: Associació Cultural Centelles i Riusech.
- DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i F. PONS MONCHO (1989): *Sant Roc d'Oliva: apuntes històrics*, Oliva: Junta pro I Centenario del Templo Parroquial de San Roque.
- MARTÍ I ASCÓ, M. (2001): *Programa de Festes de la Mare de Déu del Rebollet*, Oliva: Junta de Festers.
- MESTRE PONS, F. (2022): «Exposició mariana en la cripta de Santa Maria la Major d'Oliva», dins *Programa de Festes de la Mare de Déu del Rebollet*, Oliva: Junta de Festers.
- MORERA BERTOMEU, V. i A. CARDONA BALLESTER (2014): «Història del culte de la Mare de Déu del Rebollet», dins *Cabdells*, 12, Oliva: Associació Cultural Centelles i Riusech, pp. 107-102.
- MORERA I LLORCA, M. (2022): «Cicle de conferències sobre art i devoció mariana», dins *Programa de Festes de la Mare de Déu del Rebollet*, Oliva: Junta de Festers.
- SENDRA I MOLIÓ, J. (2008): «La toponímia urbana d'Oliva», dins *Cabdells*, 5, Oliva: Associació Cultural Centelles i Riusech, pp. 15-52.
- SOLER MOLINA, A. (2020): *L'esplendor d'Oliva: de l'honor dels Carròs al Comtat dels Centelles*, Oliva: Ajuntament d'Oliva.
- VIDAL PASTOR, J. M. (1932): «Memoria històrica sobre la Santíssima Virgen del Rebollet», dins *Patria Chica*, 35, Oliva.
- (1933): «Fruit de temps», dins *Patria Chica*, 84, Oliva.

RESUMS/‘ABSTRACTS’

El Castellar (Oliva): Una primera aproximació i algunes perspectives de futur

ANTONI JOSEP VERGEL DOS SANTOS

Presentem en el text següent una primera aproximació a l'arqueologia que s'estén arreu del tossal conegut com el Castellar d'Oliva. Parlarem del *hisn* andalusí (segle XII), l'*oppidum* ibèric (segles v-I aC), la necròpoli, també ibera (segles v-II aC), el corral del Dorador (segles XIX-XX) i l'arquitectura en pedra seca (segles XIX-XX). Ho farem de forma general i superficial, amb l'objectiu de donar a conèixer aquest indret arran de l'aprovació del projecte «Un parc arqueològic al Castellar», presentat per l'autor i aprovat amb una dotació econòmica de 165.000 euros per a acomplir la primera de les fases. Farem un breu recorregut per la bibliografia disponible, les possibilitats d'estudi que ofereix aquest indret, el tractament històric que ha rebut i l'estat actual, assenyalant les més greus patologies observables i aportant algunes perspectives de futur.

The following article presents a first approach to archaeology extended throughout the hill known as the Castellar d'Oliva. It talks about the Andalusian hisn (12th century), the Iberian oppidum (5th-1st BC centuries), the also Iberian necropolis (5th-2nd BC centuries), the Corral del Dorador (19th-20th centuries) and the Dry Stone Architecture (19th-20th centuries). This is shown in a general and superficial way, with the aim of making this place known, as a result of the approval of the project «An archaeological park in Castellar», presented by the author and approved with a financial endowment of €165,000 to complete its first phase. We will take a brief look at the available bibliography,

the possibilities of study offered by this place, the historical treatment it has received and its current state, pointing out the most serious observable pathologies and providing some perspectives of future.

PARAULES CLAU: El Castellar / Oliva / *Oppida* / *Hisn* / Necròpolis ibèriques / Arqueologia de la Guerra Civil Espanyola / Mare de Déu del Rebollet / Bandolerisme valencià / Arquitectura en pedra seca / Ceràmica ibera / Ceràmica romana / Ceràmica tradicional / Via Augusta / Ibn Mardanish / Panòplia ibera / Estil Oliva-Llíria / Arquitectura militar / Arquitectura andalusina / Grafits / Arquitectura huitcentista / Rajolers / Pedreres.

*KEYWORDS: El Castellar / Oliva / Oppida / Hisn / Iberian Necropolis / Spanish Civil War Archaeology / Mare de Déu del Rebollet / Valencian Banditry / Dry Stone Architecture / Iberian Pottery / Roman Pottery / Traditional Pottery / Via Augusta / Ibn Mardanish / Iberian Pano-
plya / Oliva-Llíria Style / Militar Architecture / Andalusian Architecture / Graffitis / Decimononic Architecture / Tilers / Quarries.*

L'enginy d'Oliva. Procés de recuperació

ENRIC PELLICER LLOPIS

L'article versa sobre la intervenció duta a terme per a recuperar, en una primera fase, l'edifici de la fàbrica de sucre a Oliva del segle XVI. Es contextualitza la situació de partida dels treballs, durant les diferents fases, d'estudi, de projecció i les d'intervenció. Es pretén, d'una forma didàctica, donar a conèixer l'edifici i mostrar-lo tal com es creu que era, amb tota la seua grandiositat, el que justifica les solucions emprades per a restaurar-lo. Sobre l'edifici no hi havia excessiva informació, i les hipòtesis de com era no s'ajusten a la realitat. S'expliquen les troballes localitzades i les solucions constructives emprades, per tal d'aproximar-nos a l'edifici a una escala de major compressió sobre les restes que tenim en l'actualitat.

The article shows the intervention carried out to recover, in a first phase, the sugar mill in Oliva from the 16th century. It shows the star-

ting situation of the work, during the different phases of study, projection and intervention. It is intended, in a didactic way, to introduce the building and show it as it is believed to have been, with all its grandeur, which justifies the solutions used to restore it. There was not much information about the building, and the hypotheses of what it was like do not correspond to reality. The localised findings and the used constructive solutions are explained through the article, in order to approach the building on a scale of greater compression on the remains we currently have.

PARAULES CLAU: Enginy / Fàbrica de sucre / Segle XVI / Centelles / Patrimoni / Oliva.

KEYWORDS: *Enginy / Sugar mill / 16th century / Centelles / Heritage / Oliva.*

Tres olivers als camps de concentració nazis

VICENT MALONDA MESTRE

Tres joves olivers van defensar la República enfront del cop d'estat dels militars espanyols. Aquest fet determinarà el seu tràgic futur quan, vençuts i exiliats a França, abandonats pel Franquisme i per l'Exèrcit francès, van ser deportats al camp nazi de Mauthausen. Un d'ells hi va morir i els altres dos hi van sobreviure amb greus problemes de salut, que van patir la resta de les seues vides. A partir dels testimonis dels seus familiars, i en menor mesura, d'algun amic o conegut, recuperem la seua memòria i les seues imatges, després de massa anys d'oblit. Els dos supervivents van refer les seues vides a prop de París i cadascú va formar la seua pròpia família. Cap a l'any 1960, van poder visitar la seua ciutat, hi van tornar durant alguns estius, però la seua vida era a França, on van morir. Recuperar la seua memòria, la seua dignitat com a persones, és un motiu d'esperança.

Three young men from Oliva defended the Republic from the Spanish military coup d'état. This action will determine their tragic future when, defeated and exiled to France, abandoned by the Franco

regime and the French army, they were deported to Mauthausen, the Nazi concentration camp. One of them died there, and the other two survived coping with serious health problems for the rest of their lives. Based on the testimony of their relatives and, to a lesser extent, of some friends or acquaintances, we recover their memory and their images after too many years of oblivion. The two survivors started a new life near Paris and had their own families. Around 1960 they could visit their hometown and came back during some summers, but their lives were in France, where they died. Recovering their memory, their dignity as people, is a reason for hope.

PARAULES CLAU: República / Franquisme / Testimoni / Derrota / Exili a França / Deportació als camps nazis / Solidaritat / Oblit / Memòria / Esperança.

KEYWORDS: Republic / Franco regime / Testimony / Defeat / Exile to France / Deportation to Nazi concentration camps / Solidarity / Oblivion / Memory / Hope.

La Mare de Déu del Rebollet, patrona d'Oliva (primer centenari, 1922-2022)

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER

L'any 2022, la ciutat d'Oliva ha commemorat el Primer Centenari de la Declaració de la Mare de Déu del Rebollet com a patrona canònica de la localitat. La imatge, reconeguda com a intercessora davant les catàstrofes ja en els seus primers temps (segle XIII) al Castell de Rebollet i custodiada des de 1601 pels pares franciscans al seu convent d'Oliva, passà a dependre de la parròquia de Santa Maria a partir de 1835, després de l'exclaustració dels frares, rebent culte fins a l'actualitat d'una manera pràcticament ininterrompuda, si exceptuem el període de la Guerra Civil (1936-1939). L'article que a continuació presentem té dues parts clarament definides. La primera tracta sobre la Declaració de Patronatge de l'any 1922, però que és conseqüència d'una situació prèvia, la pandèmia de grip de 1918, mentre que la segona part, centrada en l'any 2022, explica els actes commemoratius del primer centenari de la declaració.

In 2022, the town of Oliva has commemorated the First Centenary of the Declaration of the Virgin of Rebollet as its canonical patroness. The image, recognized as an intercessor in the face of catastrophes already in its early days (13th century) at the Rebollet Castle and guarded since 1601 by the Franciscan friars in their convent in Oliva, became dependent on the parish of Santa Maria from 1835, after the exclaustation of the friars. It has received worship until present times on a continuing basis with the exception of the Civil War period (1936-1939). The article presented has two clearly defined parts. On the one hand, it deals with the 1922 Declaration of Patronage, which is the result of a previous situation, the flu pandemic in 1918. On the other hand, the second part is focused on the year 2022 and explains the commemorative acts of the first centenary of the declaration.

PARAULES CLAU: Festes religioses valencianes / Mare de Déu del Rebollet / Declaració de Patronatge / Centenari / Plebà / Grip de 1918.

KEYWORDS: *Valencian religious festivities / Virgin of Rebollet / Patronage Declaration / Centenary / Pleba / Flu in 1918.*

ÍNDEXS DELS 'CABDELLS' ANTERIORS

CABDELLS I

- A. ESTEVE BLAY, «Certificat de naixement», pp. 11-12.
M. MARTÍ I ASCÓ, «Presentació», pp. 13-14.
CONSELL DE REDACCIÓ, «Els quatre aniversaris», pp. 15-20.
P. E. MULLER, «A la recerca del palau», pp. 21-28.
J. SENDRA I MOLIÓ, «L'abús de poder als feus sards del comte d'Oli-
va en un decret del virrei Madrigal sobre el Senyoriu del Màrguine
(1561)», pp. 29-40.
J. CASTELL BOMBOÍ (†), «Les religioses clarisses i els Borja-Centelles»,
pp. 41-50.
F. GIL PERICÁS, «El sistema beneficial de l'església de Santa Maria la
Major d'Oliva, del segle XIV al XIX», pp. 51-78.
J. SANCHIS COSTA, «L'economia de Santa Maria en el trànsit del segle
XVIII al XIX», pp. 79-100.
M. MARTÍ I ASCÓ, «Sobre l'antiga confraria de la Sang d'Oliva», pp.
101-122.
A. MESTRE SANCHIS, «*Apuntamientos de Oliva*, tres volums en el fons
documental mayansià», pp. 123-128.
E. CASANOVA, «La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través
de Joan Antoni Mayans (1718-1801)», pp. 129-150.
J. F. PI I APARICI, «El classicisme italià a la capella del Santíssim Crist
de Sant Roc d'Oliva i la vessant social de la mateixa», pp. 153-168.
RECURS DOCUMENTAL, pp. 169-179.

CABDELLS II

- M. MARTÍ I ASCÓ, «Represa i comiat», pp. 11-13.
J. SANCHIS COSTA, «Moriscos i terratinents. L'origen de les propietats
de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva», pp. 15-46.

- M. MARTÍ I ASCÓ, «Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda», pp. 47-74.
- G. TORE, «El feu d'Oliva: família, poder i xarxes clientelars a l'època del comte-duc d'Olivares», pp. 75-84.
- G. MURGIA, «El Regne de Sardenya i els feus d'Oliva durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648)», pp. 85-90.
- A. MESTRE SANCHIS, «Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans», pp. 91-112.
- E. CEBRIÁN, «La restauració de la Mare de Déu del Rebollet», pp. 113-126.
- P. INEBA TAMARIT, «Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet», pp. 127-132.
- V. F. LLOPIS CARDONA, «La Capella del Crist de Sant Roc: sistemes constructius i patologies», pp. 133-150.
- E. GIL MUÑOZ, «Dos tractadistes de la geologia humana: Enric Sòria i Joan Fuster», pp. 151-165.
- RECULL DOCUMENTAL, pp. 167-170.

CABDELLS III

- J. BORDES GARCÍA, «Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV», pp. 11-28.
- F. CARBONI, «Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI», pp. 29-60.
- B. ANATRA, «Reflexos de la crisi Camarassa en l'estat sard d'Oliva», pp. 61-70.
- J. SENDRA I MOLIÓ, «El llenguatge administratiu valencià a principis del segle XVIII», pp. 71-94.
- F. PONS FUSTER, «Sobre la peste de Oliva de 1785», pp. 95-118.
- M. DEL REY AYNAT, «Les cases del carrer Tamarit en Oliva», pp. 119-140.
- MISCEL·LÀNIA D'ESTUDIS, «Monumentos de Oliva: XI.- El carrer de les Moreres», pp. 143-145.
- F. MESTRE PONS, «Donació de taulellets gòtics del Palau d'Oliva», pp. 146-151.

CABDELLS IV

- A. ESTEVE BLAY, «Presentació», pp. 11-13.
- V. FELIP SEMPÈRE, «Antecedents de la conquesta», pp. 17-26.

- V. FELIP SEMPÈRE, «Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada», pp. 27-36.
- V. FELIP SEMPÈRE, «Els Centelles, senyors de Nules», pp. 37-46.
- V. FELIP SEMPÈRE, «Recull d'imatges», pp. 47-64.
- V. FELIP SEMPÈRE, «Els Centelles, senyors de Nules, Rebollet i Oliva», pp. 65-72.
- V. FELIP SEMPÈRE, «Els Centelles, senyors de Nules i Comtes d'Oliva», pp. 73-92.
- V. FELIP SEMPÈRE, «La successió de Pere de Centelles», pp. 93-100.
- V. FELIP SEMPÈRE, «L'inventari del Palau d'Oliva», pp. 101-108.
- APÈNDIX DOCUMENTAL, pp. 109-179.

CABDELLS V

- A. ESTEVE BLAY, «Presentació», pp. 9-10.
- «2007, cent anys de la concessió del títol de *Ciutat* a Oliva», pp. 11-14.
- J. SENDRA I MOLIÓ, «La toponímia urbana d'Oliva», pp. 15-52.
- C. LLOPIS BAUSET, «Antonio Cortina, pintor dels evangelistes del temple parroquial de Sant Roc», pp. 53-80.
- F. SENDRA BAÑULS, «Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva», pp. 81-104.
- J. F. PI I APARICI, «José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005», pp. 105-166.
- J. SENDRA I MOLIÓ, «Homenatge a Francesc Ferrer Pastor durant les II Jornades Internacionals d'Història dels Centelles i del Comtat d'Oliva (18 d'abril de 1999)», pp. 167-170.
- F. FERRER PASTOR (†), «La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles», pp. 171-196.
- A. ESTEVE BLAY, «Visita dels conservadors de *The Hispanic Society of America* a Oliva», pp. 197-204.
- «Normes d'edició de *Cabdells*», p. 205.
- «Índex del I Congrés Centelles-Comtat i dels *Cabdells* publicats anteriorment», pp. 207-212.

CABDELLS VI

- V. CANET I LLIDÓ, «Presentació», pp. 7-8.
- I. BUSSA, «La documentació sobre els Estats Sards d'Oliva», pp. 9-81.
- F. MESTRE PONS, «Breu estudi de dues imatges de la Mare de Déu de la parròquia de Santa Maria la Major d'Oliva», pp. 83-96.

- I. GARATE LLOMBART i J. L. REGIDOR ROS, «Redescobrint la ‘Glòria’ de la Capella del Santíssim Crist de l’església de Sant Roc d’Oliva», pp. 97-114.
- V. C. NAVARRO OLTRA, «Sobre el topònim *awr.ba* del districte de Dénia islàmica», pp. 115-132.
- F. PONS MONCHO (†) [amb pròleg de J. A. GISBERT SANTONJA], «*Erudició Esparsa*: recull d’articles breus de temàtica local», pp. 133-202. «Normes d’edició de *Cabdells*», pp. 203-204.

CABDELLS VII

- V. CANET I LLIDÓ, «Presentació», pp. 7-8.
- M. HERRANZ LÓPEZ, I. MARTÍNEZ GIL, P. PORTA GARCIA, B. MARTÍ MORANT, R. TERCERO LOZANO i F. GULINO, «La casa del Rellotge d’Oliva: projecte de restauració», pp. 9-68.
- V. GIRAU MESTRE, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. MALONDA MESTRE, C. MIÑANA ESCRIVÀ, J. R. MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU, J. SENDRA MOLIÓ i V. BARRERES MARTÍNEZ, «Els ‘xiquets de Rússia’ d’Oliva», pp. 69-82.
- M. ARCOS I MARTÍNEZ, «Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià: el cas d’Oliva», pp. 83-96.
- V. F. LLOPIS CARDONA, «Restauració d’una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit», pp. 97-116.
- J. F. PI I APARICI, «Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l’heràldica», pp. 117-132.
- E. ORQUÍN LLORCA, «Ressenya de l’Exposició d’Art Religios celebrada a la Cripta de l’església de Santa Maria en maig de 2008», pp. 133-150.
- A. CARDONA BALLESTER [amb pròleg de F. BRINES BAÑÓ], «Salvador Cardona Miralles, mig segle de memòria», pp. 151-184.
- S. CARDONA MIRALLES (†), «*Erudició esparsa*: Recull d’articles breus de temàtica local», pp. 185-221.

CABDELLS VIII

- J. JUBERÍAS, M. IBÁÑEZ, M. DEvesa, P. VILLALBA, M. ROMERO i C. MORALES, «L’ermita de Sant Antoni d’Oliva: projecte de restauració», pp. 7-76.
- J. SENDRA I MOLIÓ, «Sobre una carta de franquesa atorgada pel duc de Gandia al prevere Josep de Celada (1611)», pp. 77-100.

- E. MOSCARDÓ SABATER, «¿Netejar pedres i traure ossos? La necessitat de la difusió de l'arqueologia i del patrimoni als ciutadans de la Safor-Vallidigna», pp. 101-126.
- J. E. ALONSO I LÓPEZ, «Centelles i Borges als arxius: breu notícia sobre les seues relacions amb la casa Íxer», pp. 127-150.
- A. FERRANDO MENA, «Els olivers a Bufarik i a la Plana de Mitidja (l'Algèria francesa) en la segona meitat del segle XIX», pp. 151-176.
- R. M. GIRAU BORRÀS i J. ESCRIVÀ ENGUIX, «La fotografia com a font històrica: la galeria d'alcaldes d'Oliva», pp. 177-198.

CABDELLS IX

- A. ESTEVE BLAY, «Presentació», pp. 7-8.
- A. ESTEVE BLAY, «L'Associació Cultural Centelles i Riusech sol·licita a l'Ajuntament d'Oliva la declaració de l'any 2010 com a any Ciscar», pp. 9-10.
- A. ESTEVE BLAY, «El projecte pren forma», pp. 11-14.
- R. M. GIRAU BORRÀS, «El Monument a Gabriel Ciscar Ciscar. Memòria de la seua construcció», pp. 15-23.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, «Arrancada de l'any Ciscar. 27 de març de 2010», pp. 25-28.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, «Visita del Veler-escola Pelegrina a la costa d'Oli-va», pp. 29-34.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, «Concert homenatge de l'Armada Espanyola a Gabriel Ciscar Ciscar», pp. 35-37.
- A. ESTEVE BLAY, «Conferència homenatge del Centre d'Història i Cultura Militar a Gabriel Ciscar i Ciscar», pp. 39-40.
- A. ESTEVE BLAY, «L'Exposició: Gabriel Ciscar Ciscar. L'home, el marí, el polític», pp. 41-56.
- A. ESTEVE BLAY, «Les Jornades d'Història. Gabriel Ciscar Ciscar. L'home, el marí, el polític», pp. 57-64.
- A. ESTEVE BLAY, «Homenatge de l'Associació Cultural Centelles i Riusech a Gabriel Ciscar Ciscar al Panteó de Marins Il·lustres. San Fernando, Cadis», pp. 65-78.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, «Lliurament d'agraïments», pp. 79-80.
- A. ESTEVE BLAY, «Acte de restitució de la làpida commemorativa de Gabriel Ciscar Ciscar de la plaça de l'Església a la plaça Raconada d'Alonso. Oliva, 19 de desembre de 2010», pp. 81-83.

FE D'ERRATES

En aquest número, les fotos de les pàgines 139, 140, 141, 142 i 143 són obra de J. Sendra, mentre que la foto de la pàgina 16 s'ha d'atribuir a J. C. Fuster.

CABDELLS X

- A. SOLER, «Un document inèdit d'Ausiàs March, relacionat amb el comte d'Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)», pp. 5-14.
- J. SENDRA I MOLIÓ, «El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d'Oliva (segles XVI-XVII) (1a part)», pp. 15-76.
- J. MAS I MARTÍ i J. NOGUERA I MENGUAL, «L'empremta morisca a la vila d'Oliva després del 1609», pp. 77-87.
- A. MESTRE SANCHIS, «Del camí Vell de Dènia i les ermites», pp. 89-98.
- A. CARDONA BALLESTER, «Casa del Marxucal, lloc de pau», pp. 99-160.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÁ ENGUIX, «L'ajuntament en guerra (1936-1939)», pp. 161-193.
- P. PÉREZ LEDO i G. BELTRÁN LÓPEZ, «La senyalització dels recursos turístics del centre històric d'Oliva: Diversificació i complementarietat en els productes turístics», pp. 195-212.

CABDELLS XI

- J. IVARS PÉREZ, «Intervenció a la torre de la Comare: Palau dels Centelles», pp. 5-17.
- J. SENDRA I MOLIÓ, «El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d'Oliva (segles XVI-XVII) (2a part)», pp. 19-65.
- D. X. CANYAMÀS I VALLCANERA, «L'enigma Sanxis Maians i dues concessions nobiliàries de la Casa d'Àustria», pp. 67-90.
- G. BARGUES GUZMÁN, M. J. COMPANY IBÁÑEZ, P. DE LA PIEDRA CUBELLS, V. GUILLEM BARBER, A. LLECHES CARDONA i M. A. MORANT RAMIRO, «La casa del Marxucal d'Oliva: Projecte de restauració», pp. 91-138.

CABDELLS XII

- M. ARCOS I MARTÍNEZ, «Un tren, una foto i uns quants records», pp. 5-7.
- F. DEvesa i JORDÀ, «Els Centelles a la col·lecció *Monumenta Borgia*», pp. 9-29.
- F. BARBER CASTELLÀ, «Els Miranda, una família burgesa de l'Oliva del segle XVII», pp. 31-43.

- L. BOLO MARTÍNEZ, «L'últim forn de calç d'Oliva», pp. 45-65.
 V. MORERA BERTOMEU i A. CARDONA BALLESTER, «Història del culte a la Mare de Déu del Rebollet», pp. 67-102.

CABDELLS XIII

- R. GALERA HERNÁNDEZ, «Aproximació biogràfica del cavaller i mariner Francesc-Gilbert de Centelles, comte d'Oliva, sota el regnat d'Alfons el Magnànim (1408-1458)», pp. 5-40.
 V. OLASO I SENDRA (†), «Oliva en *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, de Jacqueline Guiral», pp. 41-45.
 J. SENDRA I MOLIÓ, «El ducat d'Osuna», pp. 47-69.
 D. CALDES SÁNCHEZ, «Aproximació al paisatge històric d'Oliva: l'espai urbà (I)», pp. 71-94.

CABDELLS XIV

- D. CALDES SÁNCHEZ, «Aproximació al paisatge històric d'Oliva: l'espai rural (II)», pp. 5-43.
 R. GALERA HERNÁNDEZ, «El comte d'Oliva, Francesc-Gilbert de Centelles i Queralt, durant el regnat de Joan II (1458-1478)», pp. 45-88.
 V. OLASO I SENDRA (†), «Els Centelles al servei de la Corona espanyola», pp. 89-95.
 F. BARBER CASTELLÀ, «Conflictes entre les elits: la disputa per un benefici eclesiàstic a Santa Maria. Els Maians contra la família Sala (1727-1766)», pp. 97-118.
 A. MESTRE SANCHIS i S. FERRANDO PALOMARES, «Los descubrimientos de los restos de los Carròs, señores de Rebollet, en el siglo XVIII», pp. 119-158.
 V. BARRERES MARTÍNEZ, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. GIRAU MESTRE, V. MALONDA MESTRE, V. MAYANS I PEIRÓ, X. MIÑANA ESCRIVÀ, P. MOLL TORRES, J. R. MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU i J. SENDRA I MOLIÓ, «Paisatges de guerra: La Guerra Civil i la Postguerra a Oliva», pp. 159-205.

CABDELLS XV

- J. F. GIBAJA, X. TERRADAS, B. MORELL, F. ALLIÈSE i M. E. SUBIRÀ, «El yacimiento prehistórico de El Collado (Oliva, Valencia): una necrópolis de los últimos cazadores de la Península Ibérica», pp. 5-24.

- A. SOLER, «Notícia de Carroccio da Costa (Carròs): pirata, cavaller, almirall, senyor de Rebollet i fundador d'Oliva», pp. 25-51.
- A. CARDONA BALLESTER, «Un genovés a Oliva en el segle XVIII», pp. 53-81.
- J. F. PI I APARICI, «Nuclis dispersos singulars d'hàbitats urbans al municipi d'Oliva des de les acaballes del segle XIX fins a l'any 1940», pp. 83-92.
- E. CANTO MUÑOZ, «La història del palau dels Centelles al segle XX a través de la figura d'Egil Fischer i el seu llegat», pp. 93-135.
- F. DEvesa i JORDÀ, «Un valencianista de postguerra a Oliva: Alfons Verdeguer», pp. 137-173.

CABDELLS XVI

- J. E. ALONSO I LÓPEZ, «Pròleg», pp. 5-7.
- J. R. MORELL GREGORI, «La guerra i la grip», pp. 9-41.
- J. BERNABEU-MESTRE, «L'impacte demogràfic i les conseqüències sanitàries de l'epidèmia de grip de 1918 al País Valencià», pp. 43-56.
- F. DEvesa i JORDÀ i A. ARLANDIS, «Oliva i la grip de 1918», pp. 57-167.

CABDELLS XVII

- R. GALERA HERNÁNDEZ, «Tres poemes de Francesc-Gilabert de Centelles: atribució, estudi de les fonts i edició», pp. 5-34.
- A. CARDONA BALLESTER, «La butlla *Minerva* d'Oliva», pp. 35-90.
- J. F. PI I APARICI, «La Confraria del Sant Sagrament de Santa Maria la Major d'Oliva», pp. 91-127.
- F. ESCRIVÀ-LLORCA, «Algunes consideracions sobre la música de banda a Oliva fins a la primera meitat del segle XX», pp. 129-142.
- D. X. CANYAMÀS I VALLCANERA, «Soldats olivers a la guerra de Cuba (1895-1898)», pp. 143-160.
- A. CARDONA BALLESTER, «La plaça de l'Església de Santa Maria d'Oliva», pp. 161-172.

CABDELLS XVIII

- F. SARRIÓ MARTÍN I L. BERTOMEU CONTRERAS, «Virgen con Niño. Una restauración arqueológica», pp. 5-22.
- F. MESTRE PONS, «Dues imatges restaurades de la benaventurada Verge Maria», pp. 23-42.

- D. X. CANYAMÀS I VALLCANERA, «Oliva i l'epidèmia de còlera de 1885», pp. 43-66.
- J. SENDRA I MOLIÓ, «Activitats culturals valencianistes a Oliva durant la dècada de 1970», pp. 67-128.
- A. CARDONA BALLESTER, «El plafó ceràmic de l'enginy, concreció material d'un projecte incomplet», pp. 129-152.
- T. LLOPIS GUIXOT, «Naix ARFO, l'Associació de Represaliats i Represaliades pel Franquisme d'Oliva», pp. 153-160.
- J. BERTOMEU CASTELLÓ I P. PÉREZ LEDO, «Un museu per a la festa de Moros i Cristians a Oliva. Una proposta de dinamització del centre històric d'Oliva», pp. 161-174.

CABDELLS XIX

- C. PARDO NÀCHER, «Els senyors de Rebollet i comtes d'Oliva com a exemple dels registres d'autoritat arxivístics sobre la noblesa valenciana», pp. 5-22.
- J. BORDES GARCÍA, «Una sentència de la Inquisició valenciana contra la vila d'Oliva en l'any 1500», pp. 23-34.
- F. ESCRIVÀ LLORCA, «El Palau d'Oliva i la música als temps dels Centelles», pp. 35-48.
- F. J. HERNÁNDEZ, «Els senyors d'Oliva en el soterrament del virrei Joan (1525)», pp. 49-54.
- A. FERRANDO MENA, «La història familiar d'Alonso de Mena i d'Oliva, originari de Llorca, i dels seus descendents nascuts a Oliva», pp. 55-65.
- P. COSTA CHOLBI, «Intervenció arqueològica realitzada en la façana sud de l'església de Nostra Senyora del Rebollet d'Oliva», pp. 67-84.
- I. SEGUÍ I PÉREZ, «Evolució urbana del centre històric d'Oliva: dels orígens fins al segle XX», pp. 85-112.
- A. J. VERGEL DOS SANTOS, «Primera investigació sobre els nius de metralladores a Oliva», pp. 113-145.

Tots aquests articles els podeu consultar en format PDF a:
www.raco.cat/index.php/Cabdells [01-01-2023]

